

התמודדות ילדים ישראלים עם אירועי טרור

תפקידה של מערכת הערכים והתמיכה החברתית בתיווך אירועי לחץ

(Israeli children coping with terror events: The role of value systems and social support in mediating stressful events).

ד"ר אביטל לאופר

פרופ' זהבה סולומון

מרכז אדלר

ינואר 2004

תוכן עניינים

2	1. תקציר
6	2. מבוא
26	3. שיטה
49	4. ממצאים
51	חשיפה
63	מחויבות אידאולוגית
74	מחויבות דתית
85	תמיכה חברתית ביחס לאירועי הטרור
98	לכידות קהילתית ותמיכה חברתית כללית
111	סימפטומים פוסט טראומטיים
145	סימפטומים פסכיאטרים
184	הנחות עולם
215	צמיחה פוסט טראומטית
239	5. דיון
260	6. ביבליוגרפיה
269	7. נספחים

תקציר

המחקר הנוכחי נערך בחודשים מאי-יוני 2002, לאחר תקופה ממושכת בה חשופים ילדי ישראל לאירועי טרור. מטרת המחקר הייתה לאמוד את רמת החשיפה לטרור של ילדים החיים באזורים שונים בארץ ולבחון את ההשלכות הפתוגניות והסלוטוגניות של חשיפה זו. כמו כן, בדק המחקר מעורבותם של משתנים מתווכים אפשריים בקשר שבין אירועי טרור ותוצאות פתוגניות וסלוטוגניות ובכללם מערכת ערכים אידיאולוגית, מחויבות דתית ותמיכה חברתית וקהילתית ישירה ועקיפה.

המדגם כלל 2,999 בני נוער מכיתות ז'-ט' מארבעה אזורים בארץ: 1. מרכז הארץ ללא חשיפה ישירה לטרור. 2. מרכז הארץ עם חשיפה ישירה לטרור. 3. אזורי יהודה ושומרון עם חשיפה מתונה לטרור. 4. אזורי יהודה ושומרון וחבל עזה עם חשיפה מרובה לטרור.

תוצאות המחקר מלמדות על רמת החשיפה הגבוהה בה מצויים ילדים מכל האזורים. כ-70% מהילדים נחשפו לטרור באופן עקיף במידה שהגבילה את פעילותם, שליש מהילדים מכירים אדם שנפצע ואחוז דומה מכירים אדם שנהרג, 10% איבדו אדם קרוב בפיגוע טרור, 4% נמצאו בסכנת חיים ישירה ו-1.6% דיווחו כי הם נפצעו בפיגוע טרור. עם זאת, סוגי החשיפה שונים באזורים השונים. ילדים באזורים המאופיינים ברמת סיכון גבוהה מכירים באופן אישי אדם שנהרג או נפגע בפיגוע טרור ולעומתם, ילדים באזורים המאופיינים ברמת סיכון נמוכה נחשפו לטרור בעיקר דרך פגיעה בשגרת חייהם והכרות עקיפה עם נפגעי טרור.

תחושת הפחד של הילדים לא נמצאה קשורה לאזור המגורים או לרמת האירועים לה היו הילדים חשופים. ככל הנראה, תחושת הפחד הינה ממד סובייקטיבי שאיננו תלוי ברמת החשיפה לטרור ומושפעת מחוסר בטחון כללי הנובע מהמצב הביטחוני. האירועים המפחידים ביותר את הצעירים היו אירועים בהם קרוב משפחתם היה חשוף לטרור או עלול היה להיפגע.

מבדיקת ההשפעות הפתוגניות והסלוטוגניות של החשיפה לטרור עולה כי צעירים שנחשפו למספר רב של אירועי טרור נוטים לדווח על סימפטומים פוסט טראומטיים רבים יותר ועל סימפטומים פסיכיאטריים רבים יותר אך גם על צמיחה פסיכולוגית רבה יותר. באופן מפתיע נמצא כי ילדים שנחשפו למספר רב של אירועי טרור תפסו את העולם באופן חיובי ומשמעותי יותר משאר הילדים.

סימפטומים פוסט טראומטיים

41.7% מהילדים במדגם דיווחו על סימפטומים פוסט טראומטיים ברמה קלה עד חמורה ביותר. 8.9% מהילדים נמצאו כמספקים את קרטיוני DSM VI לתסמונת פוסט טראומטית ברמה קלינית.

גיל צעיר של הילד, חשיפה למספר רב של אירועי טרור, תחושת פחד בעקבות חשיפה לטרור, נוקשות אידיאולוגיות, מחויבות לדת מתוך מניעים חברתיים ופניה לאיש מקצוע, נמצאו כקשורים באופן מובהק עם סימפטומים פוסט טראומטיים.

סימפטומים פסיכיאטריים

בכל המדדים מלבד מדד הפוביה ומדד PSDI המשקף את עוצמת הסימפטומים המציקים, נמצאו רמות סימפטומים נמוכות יותר במדגם זה בהשוואה למדגם של בני נוער ישראלים בשנות התשעים ולמדגם של בני נוער אמריקאים. הציונים הגבוהים במדד הפוביה צפויים לאור המצב הביטחוני המצריך ערנות גוברת ויש לכן לבחון אותם בהקשר של המציאות הביטחונית. העוצמה הגבוהה של PSDI יש בה כדי להצביע על כך שלמרות שמרבית בני הנוער הישראלים אינם מדווחים על החמרה בסימפטומים הפסיכיאטריים, הרי שבקרב קבוצה קטנה של בני נוער המצוקה היא רבה ביותר.

בנות נוטות לדווח על סימפטומים רבים יותר מבנים. ילדים שחוו אירועים קשים (שאינם קשורים לטרור) במהלך השנה החולפת, ילדים שדיווחו על פחד בעקבות חשיפה לאירועי טרור- בעיקר אם הם היו דתיים, וילדים שהפגינו נוקשות אידיאולוגיות, נוטים לדווח על רמה גבוהה יותר של סימפטומים פסיכיאטריים הן בבדיקה לפי מספר הסימפטומים והן מבחינת עוצמתם. לעומתם, ילדים הזוכים לתמיכה ממשפחתם (הקיימת בכל זמן ולא מכוונת רק כלפי אירועי הטרור), זוכים להגנה טובה יותר המתבטאת במספר נמוך של סימפטומים פסיכיאטריים ובעוצמה נמוכה של סימפטומים אלו.

הנחות עולם בסיסיות

לאור הספרות, ציפינו למצוא תפיסת עולם ועצמי שלילית יותר אצל ילדים שנחשפו לאירועי טרור. השערה זו לא התאמתה. ילדים שנחשפו לאירועי טרור דיווחו דווקא על תפיסת העולם כטוב וכבעל משמעות יותר. כמו כן לא נמצאה ירידה משמעותית בתפיסת הערך העצמי של ילדים שנחשפו לאירועי טרור.

ילדים שלא פחדו בעקבות חשיפה לאירוע טרור, ילדים דתיים שנחשפו לאירוע טרור, ילדים המוכנים לפעול למען אידיאולוגיה בה הם מאמינים, ילדים שאינם בעלי נוקשות

אידיאולוגית, ילדים עבורם הדת היא אורח חיים ולא מרכיב חברתי וילדים הזוכים לתמיכה מחבריהם ומשפחתם, נוטים לתפוס את העולם והאנשים בו כטובים.

ביחס למשמעות העולם, נמצא כי ילדים עבורם הדת היא אורח חיים ולא מרכיב חברתי, שהנם חסרי סובלנות פוליטית ושאינם פונים לבני משפחתם לשם קבלת תמיכה בנוגע לאירועי טרור, מדווחים על תפיסה חיובית יותר של המשמעותיות בעולם.

הערכה עצמית היתה קשורה בעיקר לקבלת תמיכה ממשפחה, חברים, אנשים קרובים אחרים ומהקהילה בה הילד חי.

צמיחה פסיכולוגית

מבין שבעת ממדי הצמיחה, השינויים החיוביים העיקריים שנמצאו בעקבות אירועי הטרור, היו במידת המוכנות לתרום לקהילה ובתחושת האחריות של הילד.

בנות נוטות לדווח על תחושה רבה יותר של צמיחה בעקבות חשיפה לאירועי טרור, בהשוואה לבנים. ילדים שחוו אירועים קשים במהלך חייהם (שאינם קשורים לטרור), ילדים שחוו אירוע טרור וחשו פחד, ילדים שפועלים למען אידיאולוגיה בה הם מאמינים וילדים שהדת היא המנחה את חייהם, נוטים לדווח על תחושה רבה יותר של צמיחה בעקבות אירוע טרור.

המשתנים המתווכים

תמיכה חברתית לא נמצאה כגורם משמעותי הקשור לסימפטומים פתוגניים מעטים או לחילופין לצמיחה רבה. תמיכה חברתית הייתה קשורה בעיקר להנחות עולם ועצמי חיוביות יותר. מחויבות למערכת ערכים אידיאולוגית קשורה לממדים סלוטוגניים, רק במידה והמחויבות כללה מעורבות אקטיבית למען האידיאולוגיה. מחויבות לאידיאולוגיה שנמדדה כנוקשות אידיאולוגית (קרי, חוסר סובלנות כלפי עמדות מנוגדות ובטחון בעמדה הפוליטית) נמצאה קשורה לממדים פתוגניים. באופן דומה, מחויבות דתית הנובעת מאורח חיים או מזהות דתית נמצאה כקשורה למאפיינים סלוטוגניים אולם מחויבות דתית הנובעת מגורמים חברתיים נמצאה קשורה למאפיינים פתוגניים של ההתמודדות.

סיכום ממצאי המחקר מצביע על כך שלמרות שמרבית בני הנוער דיווחו על הסתגלות טובה מהצפוי וחלקם אף דיווחו על צמיחה פסיכולוגית בעקבות אירועי הטרור, הרי שקיימת קבוצת בני נוער הנמצאת במצוקה רבה הן בבדיקה לפי סימפטומים פוסט טראומטיים והן בבדיקה לפי סימפטומים פסיכיאטריים. קבוצה זו איננה מתגוררת בהכרח באזורים מרובי פיגועי טרור, כיוון שסימפטומים פתוגניים אינם קשורים אך ורק לרמת החשיפה לטרור אלא גם

לתחושת הפחד. עובדה זו מלמדת על המחיר האישי אותו משלמים ילדים החיים בישראל בכל מקום בו הם גרים.

מבוא

השפעותיה של מלחמה על תפקודם של ילדים

בשנים האחרונות פיגועי טרור קורעים את שלווה חייהם של ילדים ובני נוער ברחבי העולם בכלל ובישראל בפרט. סקירה ספרותית, שערכו סולומון ולביא (Solomon & Lavi, 1987) על מחקרים שנעשו החל ממלחמת ההתשה וכלה במלחמת המפרץ, מלמדת כי למצבי אלימות פוליטית ישנה השפעה שלילית על התנהגותם, רגשותיהם ותפיסותיהם הקוגניטיביות של ילדים ישראלים, פלשתינאים ולבנונים כאחד. נמצאו עדויות לעליה ברמות המצוקה, הפחד והחרדה, וזהו סימפטומים רבים יותר של דיכאון ואובדנה פגיעה ביכולות הריכוז, הזכירה ומיומנויות הלמידה. ילדים הנמצאים באזורי מלחמה תופסים את העולם החברתי כפחות בטוח ומפגינים התנהגויות שליליות יותר כגון תוקפנות וחוסר ציות.

עם זאת, לא כל החוקרים מסכימים כי אירועי מלחמה וטרור הנם בהכרח בעלי השפעה שלילית על תפקודם של ילדים. קיימות עדויות כי ילדים החשופים למצב מתמשך של מלחמה, כפי שקיים בצפון אירלנד, אינם מפגינים אותם סימפטומים קשים שתוארו בספרות המחקרית. בצפון אירלנד נמצא כי רק מיעוט קטן של ילדים, הושפעו לטווח קצר מאירועי מלחמת האזרחים. ילדים שהרגישו כי הוריהם חרדים, היו במיוחד רגישים והפגינו רמה גבוהה יותר של חרדות, פוביות וביעותי לילה (Fraser, 1971; Lyons, 1979). קשר ברור יותר נמצא אצל ילדי צפון אירלנד בין אלימות פוליטית ובין התנהגויות אנטי-חברתיות. קשר זה יכול לנבוע ממספר מקורות: ירידה ברמת ההשגחה על התנהגות הילדים בזמני מלחמה, עלייה ברמת הריגושים אותם חווים הילדים, קיומם של מודלים לחיקוי והפיכת האלימות לנורמטיבית (Muldoon & Trew, 2000).

לא זו בלבד שלא כל הילדים מדווחים על עליה בסימפטומים השליליים, מספר מחקרים אף מצאו עדויות לקיומן של תגובות חיוביות כגון התגברות העמידות ואף שיפור בבריאות הנפשית ובתפיסה המוסרית (סיכום מחקרים אצל Apekar & Stocklin, 1997).

השוני בין ממצאי המחקרים מעלה את הצורך להבין באופן מעמיק יותר, מהי ההשפעה הקיימת להתמודדות של ילדים ומתבגרים ישראלים עם המציאות הבטחונית הקשה של מדינת ישראל. מחקר זה התמקד בבחינת השפעות אירועי הטרור על ארבעה תחומים שונים: סימפטומים פוסט טראומטיים, סימפטומים פסיכיאטריים, תפיסות קוגניטיביות, וצמיחה.

תסמונת פוסט טראומטית

דפוס המצוקה העיקרי אשר נקשר בספרות לאירועי מלחמה הנו "תסמונת פוסט טראומטית" (Post Traumatic Stress Disorder).

תסמונת פוסט טראומטית מוגדרת על ידי המדריך הפסיכיאטרי DSM IV, כתגובה הנוצרת בעקבות חשיפה לאירוע טראומטי שהינו מחוץ לטווח החוויות האנושיות הרגילות. כתוצאה מהאירוע הטראומטי עלולים להתעורר בפרט סימפטומים של מצוקה, המאופיינים על ידי שלושה דפוסים עיקריים. הדפוס הראשון כולל הזכרות בלתי נשלטת באירוע, כדוגמת "פלשבקים", ביעותי לילה ומחשבות חודרניות; הדפוס השני הוא הימנעות- הכולל ירידה ברמת העניין בפעילויות שונות, תחושה של ניתוק והפחתת הרגש; הדפוס השלישי הוא עוררות יתר וכולל קשיים בהרדמות, ירידה ביכולת הריכוז ותחושת אי שקט (APA, 1994).

מספר מחקרים שבדקו תגובות פוסט טראומטיות אצל ילדים, מצאו כי הסימפטומים שהם הפגינו היו לעיתים שונים מאלו של המבוגרים. אצל ילדים נמצאה מידה רבה יותר של משחק פוסט-טראומטי, סיוטי לילה, הרטבה במיטה וקשיי שינה שונים, עיוות בתפיסת הזמן, ירידה זמנית במיומנויות התפתחותיות ותחושה של עתיד לא ברור (סיכום מחקרים אצל Davis & Siegel, 2000).

פיינוס ואת (Pynoos & Eth, 1985) טוענים כי מתבגרים הם בעלי רגישות רבה יותר לפיתוח תסמונת פוסט טראומטית בהשוואה לילדים בגיל בית ספר, היות ופגיעת הטראומה אצל מתבגרים מתרחשת בשלב הקריטי של יצירת הזהות העצמית. ואכן, מחקרים על אוכלוסייה במלחמה מצאו כי ככל שהילדים שנבדקו היו מבוגרים יותר, כך נמצאה אצלם שכיחות גבוהה יותר של תסמונת פוסט טראומטית (Lavi, forthcoming).

אולם מתבגרים אינם רק יותר רגישים לפיתוח סימפטומים פוסט טראומטיים, גם דפוס הסימפטומים אשר זוהה אצלם הנו בעל גוון מעט שונה. לפי פיינוס ואת, אצל מתבגרים, בנוסף לסימפטומים המקובלים, ניתן למצוא שכיחות רבה יותר של מעורבות בהתנהגויות סיכון, כגון צריכת חומרים ממכרים, התנהגויות מין לא בטוחות והתנהגויות אנטי חברתיות ובכללן מרד כלפי דמויות סמכות ואלימות. מתבגרים גם נוטים להיות סודיים יותר בנוגע לאירוע הטראומטי ולסגת לעולמם. אשמה ובושה בעקבות האירוע הן תחושות שכיחות בקבוצת גיל זו (Pynoos & Eth, 1985).

קשה לקבוע מהו שיעור התסמונת באוכלוסייה, עקב השוני הרב הן בין המחקרים והן בין האוכלוסיות. אולם מקובל להניח כי בקרב האוכלוסייה הכללית שיעור התסמונת הפוסט טראומטית הוא בין אחוז אחד ל-14% (Davis & Siegel, 2000). לאחר מלחמת המפרץ נמצאה רמת מצוקה פוסט טראומטית מתונה עד חמורה בקרב 70% מצעירים כוויתים בני 8-21 (Nader, 1993; Pynoos, Fairbanks, Al-Ajeel & Al-Asour, 1993). בתקופת האינתיפאדה נמצא כי 59% מילדים שבתיהם הופגזו סבלו מסימפטומים פוסט טראומטיים ברמה מדאגה (Thabet, Abed, 2002; Vostanis, 2002). סקירה רחבה על השפעות המלחמה על ילדים ניתן למצוא בעבודת המחקר של לביא ועמיתיה (בדפוס).

חשוב לזכור כי קיימים משתנים רבים המעורבים בקשר שבין חשיפה לאירועי מלחמה ובין סימפטומים פוסט טראומטיים. הידועים שבהם הם מספר וסוג האירועים הקשים להם היה חשוף הילד. ככל שהילד היה עד למספר רב יותר של אירועים קשים בזמן מלחמה, כך גוברים סיכוייו לסבול מסימפטומים פוסט טראומטיים (Aziz, 1995; Qouta, Punamaki & Sarraj, 1995; Aziz et al., 1999; Macksoud & Aber, 1996; Thabet, & Vostanis, 1999; Garbarino & Kostenly, 1996). בנוסף, אירועים בהם סבל הילד מאובדן וכן אירועים אלימים, נמצאו כבעלי ההשפעה המשמעותית ביותר על הילדים ובעלי קשר חזק עם סימפטומים פוסט טראומטיים (Aziz et al., 1999; Macksoud & Aber, 1996; Punamaki, Qouta, & El-Sarraj, 2001). אין זה איפא כי הבדלים משמעותיים נמצאו בשיעורי התסמונת אצל ילדים באזורי מלחמה שונים. רמת חשיפה שונה וסוג החשיפה, הינם גורמים משמעותיים המשפיעים על רמת הסימפטומים הפוסט טראומטיים אותם עלול לפתח הילד או המתבגר. כיוון שכך אנו מצפים כי שיעורי התסמונת הפוסט טראומטית יהיו גבוהים יותר ככל שהמתבגרים היו חשופים למספר רב יותר של אירועים (למשל, עקב היותם חיים באזורים מרובי פיגועים), או במידה והם היו עדים לאירוע אלים במיוחד הכולל גם אובדן.

מצוקה פסיכיאטרית

אירועי מלחמה ואלימות קשורים למגוון רחב של תוצאות שליליות, שאינן נכללות בקטגוריה של תסמונת פוסט טראומטית והכוללות סימפטומים שונים ובכללם פחדים וחרדות, דיכאון, ניכור חברתי, רגישות חברתית, עוינות, סומטיזציה, המשגה פרנואידי, אובססיות-

קומפולסיביות וסימפטומים נוספים (Derogatis & Spencer, 1982). לשם המחשה, 46% מהילדים הכוויתים שנחשפו למלחמת המפרץ דיווחו על סימפטומים סומטיים בתדירות רבה ותר לאחר המלחמה מאשר לפני (Llabre & Hadi, 1994).

מתברר כי ילדים החיים בחברות אלימות, מפגינים סימפטומים רבים יותר של מצוקה פסיכיאטרית. בישראל נמצא, כי מתבגרים בכיתות ו'-ח' משכונת ג'ואריש שברמלה, החיים תחת נקמת דם המתרחשת בין שתי חמולות מנוגדות, סבלו מסימפטומים רבים יותר של מצוקה פסיכיאטרית, בהשוואה לנוער ישראלי שלא נחשוף ללחצים דומים (Al-Krenawi, Slonim, 2001; Nevo, Maymon, & Krenawi, 2001). בדומה נמצא, כי ילדים בדואים החיים בישראל וילדים החיים ברצועת עזה ובגדה המערבית, סובלים ממצוקה פסיכיאטרית גבוהה מהנורמה המקובלת (Elbedour, Van Slyck & Stern, 1998). לדעתם של החוקרים, ילדים החיים בסביבה רווית אלימות או העוברת שינויים חברתיים רבים, מדווחים על מצוקה פסיכיאטרית רבה יותר. עם זאת, הקשר בין מלחמה ובין מצוקה פסיכיאטרית איננו פשוט. בעוד שמחקר על ילדים שאבותיהם נהרגו במלחמת יום הכיפורים מצא עדויות לפגיעה פסיכולוגית ומצוקה רגשית (Elizur & Kaffman, 1983), שני מחקרים ישראליים על ילדים שאיבדו הורה במלחמה, מצאו כי שיעורי המצוקה הפסיכיאטרית שלהם היו נמוכים באופן מובהק מאלו של ילדים ממשפחות עם שני הורים, מילדים שהוריהם נפרדו או מילדים שאיבדו הורה בתאונה (Canetti, Bachar, 2000; Bonne, Agid, Lerer, Kaplan De-Nour & Shalev, 2000; Bachar, Canetti, Bonne, 1997; Denour & Shalev, 1997). לטענת החוקרים, דווקא במדינת ישראל, אובדן הורה במלחמה הנו בעל משמעות תרבותית המקלה על תפיסת האובדן והסתגלותו של הילד. כיוון שכך, הקשר שבין חשיפה לטרור ומצוקה נפשית חשוב שיבדק.

תפיסות עולם קוגניטיביות

על פי אחת הגישות להבנת טראומה (Janoff-Bulman, 1989), לכל אדם קיימות מספר אמונות בסיסיות המכילות בתוכן סכמות ביחס לטיבו של העולם והאדם ולערכו העצמי של הפרט. סכמות אלו מתערערות בעקבות מפגש עם אירוע טראומטי. אחת הסכמות הבולטות ביותר היא האמונה בעולם צודק, על פיה אנשים מקבלים את מה שראוי להם ומה שארע להם אכן "הגיע

להם". ג'נף-בולמן, אשר חקרה את התפיסות הקוגניטיביות הבסיסיות וזיקתן לטראומה, מחלקת אותן לשלוש קבוצות עיקריות:

1. אמונה כי העולם הוא ביסודו טוב. זוהי המידה, בה אנשים מאמינים, שבעולם קורים יותר מקרים טובים מרעים. אמונה בסיסית זו מורכבת משתי הנחות המתייחסות:

- א. לטיב העולם- למידה בה האדם חש, כי באופן כללי יש בעולם יותר טוב מרע, או להפך.
 - ב. לטיב האנשים- למידה בה האדם חש, כי האנשים הם ביסודם טובים או רעים.
- ככל שהאדם מאמין, כי בעולם מתרחשים יותר אירועים חיוביים משליליים וכי אנשים הם יותר טובים מרעים, כך הוא יטה יותר להאמין כי העולם הוא ביסודו מקום טוב.
2. משמעות העולם- ישנן שלוש דרכים עיקריות בהן יכול הפרט להסביר לעצמו מדוע מתרחשים אירועים שליליים:

- א. עקרון הצדק- לפי עקרון זה, אנשים מקבלים את מה שמגיע להם בהתאם לאופיים. אירוע שלילי לא קורה סתם כך לאנשים, אם הוא קרה דווקא להם, סימן שהם היו ראויים לכך. באופן זה, ה"טוב" או ה"הגינות"- כלומר, מאפייני אופיו של האדם, קשורים לרמת הפגיעות שלו. אדם טוב והגון יהיה פגיע פחות- "צדיק וטוב לו, רשע ורע לו".
- ב. עקרון השליטה- לפי עקרון זה, התוצאה השלילית שארעה לאדם, נובעת מהתנהגות האדם. ההנחה היא, כי האדם יכול לשלוט על סביבתו דרך מעשיו ובדרך זו לצמצם את הפגיעות שלו לאירועים שליליים. מעשיו ולא אופיו, הם שיקבעו את רמת הפגיעות שלו לאירועים שליליים.

גם עקרון הצדק וגם עקרון השליטה מאפשרים לאדם לחוש כי העולם סביבו הוא בר שליטה.

ג. עקרון המזל- מוביל להנחה, שלא ניתן להבין מדוע אירועים שליליים קורים לאנשים מסוימים ולא לאחרים. לפי עקרון זה, העולם מתנהל על פי עקרונות של מזל וסיכוי, והאדם אינו יכול לעשות דבר כדי למנוע תוצאות שליליות.

3. אמונה בנוגע לערך העצמי - אמונה זו מורכבת משלוש תפיסות הנוגעות לערך העצמי, ליכולת השליטה של האדם על העולם ולמידת המזל של האדם.

א. ככל שאנשים תופסים את עצמם כבעלי יותר תכונות חיוביות - טובים, מוסריים, הגונים ובעלי ערך - כך הם יחוו פחות פגיעים, במידה והם תופסים את העולם כמתנהל על פי עקרונות של צדק.

ב. ככל שאנשים תופסים את עצמם כעוסקים בפעילויות "נכונות", כך הם יחוו פחות פגיעים, במידה והם מאמינים בעולם המתנהל על פי עקרונות של שליטה.

ג. ככל שאנשים תופסים עצמם כבעלי יותר מזל, כך הם חשים בטוחים יותר בעולם המתנהל על פי עקרונות של מקריות.

כלומר, לפי ג'נוף- בולמן, קיימים שמונה מרכיבים לשלושת האמונות הבסיסיות של האדם: טובו של העולם, טובם של האנשים, עקרון הצדק בעולם, מידת השליטה בעולם, מידת המקריות בעולם, תחושה של ערך עצמי, תחושה של שליטה עצמית, ותפיסת המזל. כיוון שבחיי היום-יום אנחנו פועלים מתוך אשליה של חוסן מפני אירועים שליליים, הרי שכאשר האדם נופל קורבן לאירוע מצער, הסכמות הבסיסיות מתערערות. קל לנו יותר לראות עצמנו כקורבנות גם בעתיד, לכן נתקשה לחוש כי העולם והאנשים בו הנם טובים. קורבנות פוגעת גם בהערכה העצמית הבסיסית של האדם, הרואה את עצמו בחולשתו. כיוון שכך, אירוע הפוגע באדם עלול לערער את תפיסותיו בנוגע לעולם ובנוגע לעצמו (Janoff-Bulman & Frieze, 1983). במחקר, שהשווה בין 83 אנשים ששרדו אירועים שליליים שונים ובין 255 נבדקי ביקורת, מצאה ג'נוף- בולמן (Janoff-Bulman, 1989), כי מי שנחשפו לאירועי דחק אכן תפסו את עצמם ואת העולם באופן שלילי יותר. לדעתה של ג'נוף- בולמן, ממצאי המחקר תומכים בהנחה, כי חשיפתו של האדם לטראומה פוגעת לטווח ארוך בתפיסות הבסיסיות של האדם בנוגע לעצמו ולעולמו.

עם זאת, המחקרים הנוגעים לתפיסות עולם קוגניטיביות נערכו על אוכלוסייה מערבית נוצרית, אך עדיין לא ברור האם אותם שמונת מרכיבים מצויים גם בתפיסת העולם והעצמי של קבוצות חברתיות שונות, בעלות תפיסות אידיאולוגיות או דתיות ייחודיות. בשני מחקרים שנערכו על סטודנטים בצפון אירלנד נמצאו תוצאות מנוגדות. לעומת המחקר של גלנון ועמיתיו (Glennon, Joseph., & Hunter, 1993), שבו נמצאה תמיכה להשערה כי סטודנטים קתולים מצפון אירלנד הם בעלי אמונות חלשות יותר בעולם צודק בהשוואה לסטודנטים פרוטסטנטים, הרי שמחקר מאוחר יותר לא מצא הבדל בקרב הקבוצות גם לא כשרמת ההזדהות החברתית נלקחה בחשבון (Joseph & Stringer, 1998). ממצאים אלו מצביעים על הצורך בבחינת תפיסות העולם על אוכלוסיית מתבגרים יהודית, אשר לא נבחנה בעבר.

צמיחה כתוצאה מטראומה

לא כל החוקרים מסכימים כי אירועים שליליים מהווים גורם הרסני לפרט. ישנם חוקרים הטוענים כי אירועים קשים יכולים להוביל לפגיעה אך לחלופין, או בנוסף, להוביל גם לצמיחה

ולתפתחות אישית. תפיסה זו התפתחה כתוצאה מעדויות רבות על כך שאנשים שעברו אירוע לוחץ, שינו את התפיסות בנוגע לעולמם ובמקרים רבים אף דיווחו על שינויים חיוביים (Collins, Taylor & Skokan, 1990; Lehman, Davis, DeLongis, Wortman, Bluck, Mandel & Ellard, 1993; Park & Cohen, 1993; Taylor, Wood & Lichtman, 1983; Wallerstein, 1986). אולם, עד לעת האחרונה לא נבנה מבחן הבודק באופן בלבדי, האם אכן קיים אפקט ייחודי המוביל לצמיחה כתוצאה מטראומה.

בין הראשונים אשר פיתחו כלי לבדיקת צמיחה כתוצאה מטראומה, היו טדשי וקלהון (Tedeschi & Calhoun, 1996). הם זיהו חמישה ממדים של צמיחה אישית כתוצאה מטראומה: תחושה של קשר קרוב יותר לאחרים, מציאת אפשרויות חדשות בחיים, תחושה רבה יותר של כוח אישי, התחזקות רוחנית והערכה מחודשת וחיובית יותר לחיים בכלל. במחקרם, נבדקו סטודנטים מאוניברסיטה גדולה בארה"ב אשר חוו אירוע קשה בחמש השנים האחרונות. האירועים הקשים היו מתחומים רבים: אובדן, תאונה שגרמה לפציעה, גרושים של הורים, פרוק קשר, נפילת קורבן לפשע, בעיות אקדמיות, הריון לא רצוי ועוד. החוקרים מצאו כי סטודנטים שחוו אירוע חמור נטו לדווח על מידה רבה יותר של שינוי חיובי, בהשוואה לסטודנטים אשר חוו אירוע בעל רמת חומרה נמוכה או בינונית. לדעתם של החוקרים, אירוע חמור, היכול לפגוע בסכמות הבסיסיות של האדם (בהתאם לתפיסת הנחות העולם של Janoff-Bulman, 1989) יכול אף להוביל לתוצאות חיוביות, יותר מאירוע לא משמעותי.

במחקר נוסף בו נבדקה צמיחה בעקבות טראומה נמצא כי לא זו בלבד שאירועים שליליים אכן היו קשורים לרמה רבה יותר של צמיחה אישית, אלא שהדיווח האישי על צמיחה תאם דיווח שהתקבל מאנשים קרובים לנבדק. כיוון שכך מסיקים החוקרים כי תחושת הצמיחה בעקבות אירוע שלילי איננה "אשליה חיובית" בלבד, אלא תואמת שינויים מהותיים המתרחשים אצל הנבדק (Park, Cohen & Murch, 1996).

עם זאת, תוצאות חיוביות לאירועים קשים, אינן מונעות את קיומן של השפעות שליליות לאירועים אלו. במחקר של טדשי וקלהון (Tedeschi & Calhoun, 1996), דיווחו כל הנבדקים על קיומן של תוצאות שליליות לאירוע הקשה, אך רק 60% מהם דיווחו על קיומן של תוצאות חיוביות לאירוע, הקימות בנוסף לתוצאות השליליות. כלומר, גם כשאנשים מעריכים את השינויים החיוביים שנוצרו בעקבות האירוע הקשה, הם אינם מכחישים את ההשפעות השליליות שלו.

לאור סקירת הספרות, אנו מצפים למצוא כי דווקא בני הנוער אשר חוו ביתר שאת את פיגועי הטרור יהיו אלו אשר ידווחו על תחושה של צמיחה כתוצאה מהתמודדות עם האירועים.

הילד והחברה

כאשר אנו מעוניינים לבדוק את הקשר שבין אירועים קשים ובין התמודדות המתבגר, עלינו לזכור כי הוא איננו אי בודד. המתבגר הוא חלק מחברה רחבה ומושפע מתהליכים שליליים המתרחשים בה, אך גם מגורמים הבונים חוסן חברתי.

גיבונס (Gibbons, 2000) טוענת, כי מאז שנות התשעים קיימת יותר מודעות מחקרית להשפעותיהם של גורמי מאקרו ובכללם- דפוסים תרבותיים, מערכים כלכליים ומצבים פוליטיים, על התפתחות המתבגרים. באופן דומה, המודל האקולוגי של ברונפנברנר (Bronfenbrenner, 1979) רואה את האדם כחלק ממערכת חברתית ותרבותית רחבה. ברונפנברנר מצייר את עולמו של הפרט כמורכב ממעגלים הולכים ומתרחבים של מערכות השפעה. המערכת הראשונה- מערכת המיקרו (micro system), מתייחסת לאינטראקציות הישירות שבין הפרט ובין סביבתו, כדוגמת המערכת המשפחתית או קשריו עם קבוצת השווים. המערכת השנייה היא מערכת המזו (mesosystem) ובה באים לידי ביטוי היחסים בין שתיים או יותר ממערכות המיקרו. מערכת האקסו (exosystem) מבטאת את ההשפעות של מערכות החיצוניות למערכות המיקרו, אך בעלות השפעה עליה, כגון המצב הביטחוני הקיים במקום מגוריו של האדם. המערכת האחרונה- מערכת המאקרו (macrosystem) היא כלל המבנה החברתי והתרבותי שבו הפרט גדל ומתפתח, כגון תפיסות אידיאולוגיות ואמונות תרבותיות.

ואכן, גרברינו (Garbarino, 1995) אשר בדק ילדים ומתבגרים בסביבות טעונות מצוקה ואלימות, טוען כי אין להסתפק בהתמקדות במערכת המשפחתית, כפי שעושים מרבית המחקרים, אלא קיים צורך להרחיב את פרספקטיבת ההסתכלות. לדעתו, מעורבות חברתית וחינוך לערכים, הן אחת הדרכים להתמודד עם סביבה אלימה ולהגן על הצעיר מפני מצוקות פסיכולוגיות. אין לזלזל בחשיבותה של המערכת המשפחתית, אך יש לזכור כי היא חלק ממערכת תרבותית רחבה יותר.

בחלק זה נדון במספר מערכות חברתיות שהן משמעותיות להסתגלותו של המתבגר עם אירועים קשים- מערכת התמיכה החברתית, מערכת האמונות האידיאולוגיות- תרבותיות ומערכת התפיסות הדתיות.

תמיכה חברתית

תמיכה חברתית מוגדרת לרוב, כקיומם או זמינותם של אנשים הדואגים לפרט וגורמים לו להרגיש מוערך ואהוב. זמינותם של אנשים תומכים, משפיעה הן דרך תרומתם להסתגלות חיובית ולהתפתחות האישית והן דרך עזרה מעשית ורגשית. למעשה, אפילו עצם הציפייה לתמיכה משפיעה על הסתגלות הפרט. נבדקים בעלי ציפיות נמוכות לתמיכה חברתית דיווחו על בעיות הסתגלות רבות יותר בעקבות אירוע דחק, בהשוואה לנבדקים שציפו לקבל תמיכה חברתית (Andrew, Tennant, Hewson & Schomell, 1978).

העיסוק בחקר השפעת התמיכה חברתית על התמודדות הפרט עם מצבי מצוקה עבר מספר שלבים. כיום יש הבנה, כי לא רק זמינותה של הרשת חשובה, אלא גם היכולת להשתמש בה בעת הצורך. המודל המוביל כיום הוא מודל ה"חיפוש וברירה" (search and selection) (Sarason, Sarason & Pierce, 1995) לפיו האדם המחפש תמיכה חברתית פונה בתחילה לאנשים, שסיפקו לו תמיכה יעילה במצבים דומים בעבר. אם הם אכן עוזרים לו להתמודד עם בעייתו הנוכחית, החיפוש מסתיים. אולם, במידה ואנשים קרובים שסיפקו תמיכה בעבר, אינם יעילים בהווה, יפנה האדם לאנשים רחוקים יותר ברשת החברתית.

עליה בחיפוש מקורות תמיכה בעקבות אירוע קשה נמצאה במחקרם של מילגרם וטוביאנה על התמודדות ילדים שהיו מעורבים באסון הבונים. החוקרים מצאו כי ככל שהילד היה במצוקה רבה יותר, כך הוא פנה יותר לרשת התמיכה החברתית שלו. העלייה ברמת הפניה לרשת החברתית הייתה קיימת בכל הקטגוריות האפשריות לתמיכה, כולל תמיכה ממבוגרים שאינם חברי משפחה ותמיכה מאנשי מקצוע- שהנם מקור תמיכה מרוחק ברשת החברתית של הילד. בבדיקת מעקב לאחר תשעה חודשים התברר, כי התמיכה החברתית והמקצועית, שקיבלו הילדים, אכן סייעה לתהליך התמודדותם (Milgram & Toubiana, 1996).

כמו באסונות, גם במצבי מלחמה קיימת חשיבות רבה לתמיכה החברתית אותה מקבל הילד. במחקר על ילדים ישראלים בזמן מלחמת המפרץ הראשונה, נמצא כי עצם הציפייה לקבלת תמיכה חברתית קשורה באופן חיובי להסתגלות הילדים ובאופן שלילי לפסיביות והצפה רגשית (איצקוביץ, זיידנר וקלינגמן, 1994). ממצאים דומים נמצאו במחקר על התמודדות מבוגרים עם מלחמת המפרץ (Zeidner, 1993).

באופן דומה, קיימות עדויות המצביעות על כך שהורות טובה (Punamaki, Qouta & El Sarmir, 1997) ולכידות משפחתית (Laor, Wolmer, Mayes, Gershon, Weitzman & Cohen, 1997) הנם משתנים המגבירים את עמידות הילדים בזמן איומים צבאיים וקשורים להסתגלות טובה יותר לאחר תום תקופת הלחימה (Punamaki, Qouta, & El-Samir, 2001).

אבל לא רק תמיכה מהקבוצה הקרובה של הילד, כגון משפחתו, קשורה להתמודדות יעילה יותר של ילדים, אלא אף תמיכה מהקבוצה הרחבה יותר. מחקרים מצביעים על כך שילדים החיים בסביבה קהילתית תומכת מפגינים הסתגלות טובה יותר לאירועים קשים. כך למשל מצאו זיו וישראלי (Ziv & Israeli, 1973) רמות חרדה נמוכות מהצפוי בקרב ילדים החיים בקיבוצים אשר היו נתונים לתקריות גבול. בדומה לכך, מצאה ליפשיץ שקשרים של הילד עם מסגרת חברתית תומכת כגון קיבוץ, קבוצה דתית או משפחה מורחבת, קשורים להסתגלות טובה יותר של ילדים, שאבותיהם נהרגו במלחמה (Lifschitz, 1978 in Milgram, 1982).

כיוון שכך אנו מצפים כי ילדים המדווחים על תחושה רבה יותר של תמיכה חברתית מהקבוצה הקרובה (משפחה, אנשים קרובים וחברים) או מהקהילה הרחבה, יתמודדו באופן יעיל יותר עם אירועי טרור, בהשוואה לילדים שאינם זוכים לתמיכה חברתית.

חשיבותם של מנגנונים תרבותיים בעת התמודדות עם אירועי מלחמה

הקשר בין לכידות קבוצתית ובין הסתגלות לתחושת האיום אינו פשוט והוא ככל הנראה דו כיווני. למעשה, בעת אסון או סכנה מתחזקת תחושת הלכידות החברתית (Quarantelli & Dynes, 1977). במחקרם של זיו ועמיתיו (Ziv, Krulanski & Shulman, 1974), נמצא, כי ילדים בני 4-8 מעיירות פיתוח, החשופות לתקריות אש, היו בעלי הזדהות חזקה יותר עם הקהילה, מאשר ילדים מעיירות פיתוח, שאינן חשופות לתקריות. ילדים אלו הביעו רצון רב יותר להישאר במקום מגוריהם וטענו, כי תושבי העיירה הם אמיצים, נחמדים ומוכנים יותר להושיט עזרה מאנשים במקומות אחרים. החוקרים חושבים, כי המתח הביטחוני עמו מתמודדים הילדים מהעיירות המופגזות, הגביר את תחושת הלכידות החברתית דרך הגברת ההזדהות הפטריוטית עם המקום.

יש מקום לזכור כי ללכידות החברתית פנים רבות, אחת מהן היא הגברת יכולת ההתמודדות עם קשיים, אולם הפן השני הוא הגברת החשדנות והשנאה לצד שמנגד. אלימות פוליטית מגבירה ככל הנראה את ההזדהות עם קבוצת השייכות על חשבון האמפטיה לקבוצת

האחר. כך למשל נמצא כי ילדים הגרים בשכונת גילה, אשר הייתה חשופה לירי, היו בעלי רצון רב יותר לנקמה באויב, מאשר ילדי רמת גן (חן-גל, 2001). ממצאים דומים נמצאו גם אצל ילדים המתגוררים באזורי השומרון (גוטמן, 1992). הגברת הלכידות הפנימית על חשבון האמפתיה לצד השני איננה מיוחדת רק לנוער ישראלי ונמצאה גם אצל ילדים פלשתינאים. פונמקי מצאה, כי ככל שילדים פלשתינאים היו חשופים לקשיים פוליטיים רבים יותר, כך הם הפגינו עמדות אוהדות יותר כלפי מלחמה באופן כללי וכלפי מאבק לאומי בפרט (Punamaki, 1987 in Punamaki, 1996). אם כן נשאלה השאלה מדוע אלימות בין קבוצות מובילה להגברת הלכידות הקבוצתית מחד ולהגברת האיבה לקבוצה הנגדית מאידך?

ישנן מספר תיאוריות היכולות להסביר קשר זה, אולם אחת התיאוריות החדשות והמעניינות ביותר בתחום הפסיכולוגיה החברתית היא תיאורית בקרת האימה - Terror Management Theory. התיאוריה הזו מבוססת על תובנות של ארנסט בקר (Ernest Becker, 1971, 1973, 1985). בקר טוען, כי האדם נבדל משאר בעלי החיים בכך שהוא מודע לפגיעותו ולמותו העתידי. המודעות למוות מהווה מקור לחרדה תמידית. החרדה מפני המוות היא חרדה עמוקה, ויש המתאייסס אליה כאל טרור משתק (paralyzing terror) (למשל, Pyszczynski, 1990). בהתאם לתיאורית בקרת האימה, אנשים מתמודדים עם הפחד המשתק מפני המוות, בעזרת שימוש בבלמים תרבותיים. התרבות מספקת לנו משמעות לחוויות אותם אנו חווים וכן תחושה של סדר, יציבות וקביעות. לא זו בלבד, שהתרבות מספקת לנו משמעות עבור החיים, היא גם בונה עבורנו תפיסות בנוגע למתרחש אחרי המוות ובכך מאפשרת לנו לחיות תוך כדי תחושה של המשכיות, ללא תחושה מתמדת של פחד משתק מפני מותנו הקרב.

תפיסת העולם התרבותית יוצקת בנו תחושה של אלמותיות בכמה דרכים, כשאחת הבולטות שבהן היא האמונות הדתיות. דרך אחרת היא בעזרת יצירת תחושה של חשיבות ומשמעות לפרט בכך שהוא חלק ממשוה גדול ומשמעותי הרבה יותר, המתמשך מעבר לחייו ולמותו. למעשה, תיאורית בקרת האימה טוענת, כי אנו נצמדים למערכת ערכים תרבותית כלשהי מתוך מצוקה ורצון להגן על עצמנו מפני הפחד מהמוות.

קבלת הסטנדרטים התרבותיים מספקת לאדם לא רק תחושה של המשכיות והגנה מפני הפחד מהמוות, אלא גם תחושה של ערך עצמי, בעיקר אם אנחנו מצליחים לחיות על פי אותן צפיות תרבותיות. לכן, התיאוריה מניחה כי קבלה של תפיסת העולם התרבותית ובעיקר היכולת

לחיות בהתאם לתפיסת העולם הזו, יוצרת בסיס לערך עצמי. התיאוריה מסבירה חוסר סובלנות כלפי תפיסות עולם תרבותיות אחרות, בכך שהן קוראות תגר על תפיסת העולם של הפרט ומזכירות לו כי הערכים שלו אינם ערכים מוחלטים. אם הערכים בהם מחזיק האדם אינם מוחלטים, אז הם עלולים להיות מוטעים. מכיוון שתפיסות העולם שלנו משרתות אותנו כהגנה מפני פחד המוות, יכולתן להיות מוטעות עלולה לאיים עלינו באופן ניכר. הצורך להאמין שתפיסות העולם שלנו הן הנכונות, הינה הבסיס להבנת הצורך האנושי בהימצאות עם אנשים בעלי עמדות דומות והתרחקות מפני אנשים בעלי ערכים מנוגדים, בעיקר במצבים המעלים למודעות את סכנת המוות.

מספר מחקרים בדקו את הנחות התיאוריה בעזרת מניפולציות ניסוייות, בהן יצרו אצל קבוצת נבדקים עוררות כלפי מותם או כלפי מוות בכלל. ההנחה במחקרים אלו הייתה, כי עוררות כלפי מוות תגביר את הקונפורמיות של הפרט לסטנדרטים התרבותיים ותעצים הן שלילה רבה יותר של קבוצות נגד והן הערכה רבה יותר של קבוצת הפנים ושל העצמי. מחקרים אלו הצליחו להראות, כי בעת עוררות כלפי מוות אכן נוצרת קונפורמיות רבה יותר כלפי הסטנדרטים התרבותיים של הקבוצה וקיימת שלילה רבה יותר של קבוצות נגד שונות (Greenberg, Solomon, Veeder, Pyszczynski, Rosenblatt, Kirkland, & Lyon, 1990; Rosenblatt, Greenberg, Solomon, Pyszczynski, & Lyon, 1989, Solomon, Greenberg, & Pyszczynski, 1991, Sowards, Moniz, & Harris, 1991) אולם, לא נמצאה הוכחה כי עוררות כלפי מוות מעלה את הערך העצמי של הפרט (Sowards et al., 1991). סוורדס ועמיתיו טוענים לכן, כי המנגנון המרכזי בו מווסת האדם את החרדה מפני המוות, הוא המנגנון התרבותי ועיקר השפעתו תהיה ביחס להקצנת תפיסות תרבותיות.

אם חרדת מוות גורמת לעליה בהזדהות הקבוצתית, יש בכך הסבר מדוע בתקופה בה קיימים עימותים בין קבוצות ונוצרת עוררות כלפי המוות (דרך ראיית האלימות במציאות ובטלוויזיה, חדשות בעיתונות, קונפליקטים בין אישיים וכד') תופעות כגון סולידריות תוך קבוצתית, יחס שלילי כלפי קבוצת חוץ, לאומיות, הקצנה דתית, דעות קדומות, אפליה וחוסר סובלנות כלפי סטייה מהנורמות, עלולות להתגבר (Greenberg et al., 1990). יש לצפות אם כן, כי אלימות פוליטית תחדד אמונות ותפיסות תרבותיות ותגביר את מחויבות הפרט והקהילה למוסדות תרבותיים כגון אידיאולוגיה ודת.

חשיבות האידיאולוגיה להתמודדות הפרט בעת מצוקה

אחד הראשונים, אשר זיהו את תפקידה של האידיאולוגיה בהתמודדות עם מצבי חיים קשים, הוא ברונו בטלהיים (Bettelheim, 1961). בתארו את תקופת שהותו במחנה ריכוז, הוא מצביע על כך, שמחויבות אידיאולוגית היוותה גורם מפתח להבנת יכולת ההתמודדות של האסירים עם תנאי חייהם הקשים. לטענתו, יכולת ההתמודדות הטובה ביותר הייתה של אסירים, שהיו חדורי אידיאולוגיה מרקסיסטית. אסירים אלו יכלו להכליל את הרוע, לתוך מסגרת של הסברים בעלי משמעות, המתייחסת למאבק בין קבוצות יריבות. לעומתם, יכולת ההתמודדות החלשה ביותר הייתה נחלתם של אנשים מהמעמד הבינוני, שלא היו בעלי אידיאולוגיה מרקסיסטית או דתית והיו חסרים מסגרת אשר תיתן להם הסבר מספק למצבים הקשים והמשפילים להם הם חשופים. בטלהיים טוען, כי קבוצה זו הייתה הפגיעה ביותר ובעלת היכולת החלשה ביותר לשמור על האגו מפני שינויים ולהסתגל למצבים הקשים אותם הם חוו.

האידיאולוגיה חשובה לאדם בכלל, אך היא רלבנטית במיוחד, כאשר אנו עוסקים במתבגרים. אריקסון (Erikson, 1950, 1968), רואה בהתפתחות תפיסות אידיאולוגיות מרכיב משמעותי בפיתוח הזהות העצמית בעיקר בתקופת גיל ההתבגרות.

אחד המחקרים המעטים שבדקו את תפקיד האידיאולוגיה בקשר שבין אירועי אלימות פוליטית והתמודדות של ילדים יהודים, היה מחקרה של פונמקי (Punamaki, 1996). החוקרת בדקה 385 ילדים יהודים בגילאי 10-13, אשר כרבע מהם גרו באזורים עם קשיים ביטחוניים (עיירה ליד גבול הלבנון וישוב בשטחי השומרון) ואילו השאר התגוררו בישובים שונים במרכז הארץ. כדי לבדוק מחויבות אידיאולוגית היא השתמשה בשאלון שבדק עמדות כלפי מלחמה ושלוש וכן בשאלה פתוחה אשר נגעה ליחס אל האויב.

בניגוד למצופה, לא מצאה החוקרת קשר ליניארי בין חשיפה לאירועי מלחמה ובין עליה בסמפטומים של חרדה, חוסר בטחון, דיכאון ותחושת כישלון. ילדים המתגוררים באזורי הגבול ובשומרון, החשופים לאירועי לחימה רבים, לא הראו סימפטומים פסיכולוגיים רבים יותר מילדים החיים במרכז הארץ. עם זאת, מצאה פונמקי כי אירועי המלחמה היו קשורים לסימפטומים שליליים רבים יותר אצל ילדים עם רמת אידיאולוגיה נמוכה, אך היו חסרי השפעה אצל ילדים בעלי רמת אידיאולוגיה גבוהה. בנוסף, ילדים בעלי מחויבות אידיאולוגית נמוכה, אשר חוו אירועים רבים של פגיעות ואובדן, דיווחו על תמיכה חברתית מעטה יותר, בהשוואה לשאר הילדים.

ממחקרה של פונמקי ניתן ללמוד, כי ילדים בעלי מחויבות אידיאולוגית רבה, המתבטאת בתפיסה הרואית של המלחמה ובתמיכה בה למען שאיפות לאומיות, סובלים פחות מחרדה, חוסר בטחון, דיכאון ותחושות של כישלון. הם גם נהנים מתמיכה חברתית רבה יותר וסובלים פחות מבעיות במשפחתם. פונמקי מסבירה את הממצאים וטוענת כי ילדים, כמו מבוגרים, שואפים לתת משמעות לאירועים טראומטיים ולשלבם בדרך שתהלוך את מערכת הערכים שלהם ואת תפיסת עולמם. אידיאולוגיה יכולה לספק צורך זה ובכך להגן מפני תוצאות שליליות של אירועים טראומטיים.

ממצאים דומים לאלו של פונמקי עולים גם ממחקרים על ילדים פלשתינאים. במחקרם של קוסטלני וגרברינו (Kostelny & Garbarino, 1994) על ילדים פלשתינאים בתקופת האינתיפאדה הראשונה, מצאו החוקרים כי ילדים בעלי מחויבות אידיאולוגית, כפי שזו באה לידי ביטוי בהשתתפותם בהפגנות ובנכונותם להסתכן למען שאיפותיהם הלאומיות, היו פחות פגיעים נפשית משאר הילדים. באופן דומה נמצא, כי לאחר שלוש שנים של הפחתה באלימות הביטחונית, ילדים פלשתינאים אשר הגיבו לאלימות באופן אקטיבי, סבלו פחות מתסמינים פוסט טראומטיים וממצוקה רגשית, בהשוואה לילדים שהיו פסיביים בעת האירועים (Punamaki et al., 2001).

עם זאת, לא כל החוקרים מסכימים שאידיאולוגיה אכן קשורה להתמודדות טובה יותר עם קשיים ביטחוניים. במחקרם של סלואן ועמיתים (Slone, Lobel & Gilat, 1999) על 397 ילדים יהודים בגילאי 12-13 מאזורי יהודה ושומרון, רמת הגולן ואזור תל-אביב, נתבקשו הילדים לענות על שאלון אידיאולוגיה. שאלון האידיאולוגיה היה שאלון עמדות פוליטיות אשר הורכב מ-12 שאלות שבדקו את עמדתם ביחס להחזרת שטחי יהודה, שומרון ורמת הגולן. מחויבות אידיאולוגית הייתה זהה עם תפיסה פוליטית ימנית השוללת העברת שטחים. במחקר לא נמצאה השפעה משמעותית של האידיאולוגיה על התמודדות הילדים עם המצב הביטחוני. למעשה, הממד היחיד בו נמצאה השפעה כלשהי, היה תת הסולם של הסומטיזציה. ילדים שלא סבלו מתקריות ביטחוניות בסביבתם והיו בעלי מחויבות אידיאולוגית נמוכה, הפגינו רמה גבוהה יותר של סומטיזציה.

בניגוד למחקרים הקודמים שבדקו אירועי מלחמה, מחקרה של שטיין (2001), בדק את התמודדות הילדים עם תהליך השלום. החוקרת בדקה 980 ילדים בכיתות ו' ו-ח' והשתמשה בשאלון אידיאולוגיה שכלל היגדים המתייחסים לשלושה תחומים עיקריים: אמונות ביחס לשלום, תפיסת הנבדק את הפלשתינאים ותפיסת הנבדק את היהודים. מבין כל משתני האידיאולוגיה, המשתנים החשובים ביותר להבנת תגובת הילד לתהליך השלום היו תפיסת הילד

את הפלשתינאים, תפיסת הסיכויים לשלום, החשיבות המיוחסת לאדמה והמידה, בה המצב נתפס כמאיים. ילדים בעלי אידיאולוגיה לאומית חזקה הביעו רמת מצוקה רבה יותר לנוכח תהליך השלום, בהשוואה לילדים עם אידיאולוגיה לאומית נמוכה.

משתני האידיאולוגיה היו בעלי חשיבות מרכזית להבנת התגובות של הילדים, מעל ומעבר להשפעה של מידת הקירבה של מגורי הילד לשטחים שבשליטה פלשתינאית, הזרם החינוכי אליו משתייך בית ספרו של הילד וגיל הילד. אולם הקשר בין אידיאולוגיה למצוקה לא היה קשר פשוט. תפקיד האידיאולוגיה כבולם לחץ או כמגבירו נמצא תלוי באינטראקציה הנובעת מהמפגש בין המציאות בשטח ובין הנחות האידיאולוגיה. לפי החוקרת, השינויים הפוליטיים נחווים דרך התפיסות והאמונות של הילד. לכן, אם השינויים נחווים כמחזקים את משאביהם האידיאולוגיים, הרי שהאידיאולוגיה תספק לילד תמיכה. לעומת זאת, במקרים בהם השינויים מהווים איום על המשאבים האידיאולוגיים של הילד, הרי שהם יהוו מקור נוסף ללחץ ויגבירו את מצוקת הילד.

לא רק שטיין טוענת כי השפעת האידיאולוגיה על התמודדות הפרט תלויה באינטראקציה הנובעת מהנחות האידיאולוגיה ומהמציאות בשטח. גם פינס (Pines, 1994) מצאה, כי השפעת האינתיפאדה הראשונה על תחושה של שחיקה נפשית (burnout), הייתה רבה יותר אצל פעילי שמאל, בהשוואה לפעילי ימין, פעילי ימין דתיים, אנשי צבא, ופעילים ערביים. למרות שבכל חמש הקבוצות נמצא דמיון ברמת הלחץ שהאינתיפאדה גרמה, תפיסת האינתיפאדה היתה שונה בקרב הקבוצות השונות. כך למשל פעילי הימין ראו באינתיפאדה אירוע מחזק המלכד את שורות העם, פעילי ימין דתיים ראו בה את ימי החשכה לפני בוא האור, קציני צבא ראו בה קושי בירוקרטי ומטלה נוספת ופעילים ערביים ראו בה הן גורם לחץ והן גורם המעלה את כבודם הלאומי, לעומת קבוצות אלו אשר זיהו באינתיפאדה גורמים התומכים בהנחות האידיאולוגיה שלהם או בתפיסת עולמם, פעילי שמאל ראו בה גורם שלילי בלבד ועל כן חשו את הפגיעה המשמעותית ביותר. ממצאים אלו מבהירים עד כמה הסתגלות נפשית למצבי לחץ תלויה בתחושת המשמעות של האירוע עבור האדם, כפי שהיא מתפרשת בעזרת האידיאולוגיה.

סקירת המחקרים מלמדת על המורכבות שבהגדרה נומינלית ואופרציונלית של המונח אידיאולוגיה. במחקר הנוכחי אידיאולוגיה איננה מוגדרת כתפיסה פוליטית אלא כמחויבות למען אמונה פוליטית (אשר יכולה להיות ימנית או שמאלית). מידת המחויבות לאמונה הפוליטית ולא האמונה עצמה היא אשר תיבדק. אנו משערים כי מתבגרים בעלי מחויבות אידיאולוגית ידווחו על התמודדות יעילה יותר עם אירועי הטרור.

האם הדת מסייעת בהתמודדות עם קשיים?

כפי שתואר בפרק העוסק בהשפעת מנגנונים תרבותיים בהתמודדות עם אירועי מלחמה, הובהר כי בהתאם לתיאורית בקרת האימה, אחד המנגנונים החשובים ביותר דרכם מצליח הפרט להתגבר על האימה מהמוות, הנו מנגנון הדת.

סורוצקי (1996) בדק מתיישבים דתיים, מסורתיים וחילוניים, הגרים ביהודה ושומרון וחשופים ללחצי חיים הכוללים גם סכנה פיזית לשלומם. הוא מצא כי רמת דתיות גבוהה ממתנת את הקשר שבין לחץ לחרדה ודיכאון. לטענתו, מתיישבים דתיים המתגוררים באזורי יהודה ושומרון אינם נכונים לעזוב את האזור למרות הקשיים ומפגינים יכולת עמידות גבוהה, בהשוואה למתיישבים חילוניים.

בניגוד למחקר זה, מחקר על מתנדבים בצוותי הצלה, שפעלו באירועים מרובי נפגעים, מצא כי מתנדבים דתיים דיווחו על סימפטומים רבים יותר של פגיעה נפשית, יחסית למתנדבים חילוניים או מתנדבים חרדים (גולן, 2001). החוקר מצא כי הקשר בין דתיות ובין סימפטומים פוסט טראומטיים היה קורווי-ליניארי, כאשר נבדקים בעלי רמה דתית נמוכה (חילוניים) ונבדקים בעלי רמה דתית גבוהה (חרדים) דיווחו על סימפטומים מעטים יותר של מצוקה. לעומתם, הנבדקים הדתיים השתמשו יותר בסגנון התמודדות של הימנעות ושל חיפוש עזרה והפגינו רמה גבוהה יותר של סימפטומים פוסט טראומטיים. גולן מסביר את הממצאים כמיצגים חברה הנמצאת בבלבול ערכים ונקרעת בין מחויבותה לעולם הדת והמסורת ובין משיכתה לערכים ועיסוקים חילוניים במהותם. לדעתו, חוסר הקוהרנטיות של מערכת הערכים בקרב קבוצה זו, פוגע ביכולת העמידה שלהם בפני לחץ. באופן כללי מצא גולן, כי ערכים ממתנים קשר חיובי בין התמודדות פסיבית ובין סימפטומים חודרניים. השפעתם של הערכים על ההתמודדות, הייתה תלויה ביכולתה של מערכת הערכים לספק משמעות והסבר למאורע וכן הייתה תלויה במידת האחידות והעקביות של מערכת הערכים עצמה. לדעתו, התמודדות אפקטיבית עם לחץ קיצוני תלויה במידה רבה ביכולתה של מערכת הערכים להבנות משמעות לאירוע דחק.

עקב מיעוט המחקרים הבודקים את תפקידה של הדת היהודית בהתמודדות האדם עם מצבים קשים, יש חשיבות רבה לממצאים העולים ממחקרים על נבדקים נוצרים. בניגוד למיעוט המחקרים שנערכו בישראל על תפקיד הדתיות, הרי שבארה"ב זהו תחום מחקר פורה מאוד. ניתן להבין זאת לאור חשיבותה של הדת כמנגנון התמודדות בקרב אוכלוסית ארה"ב. למשל, לאחר הפיגוע במגדלי התאומים השיבו 90% מהנבדקים במדגם מיצג של אוכלוסית ארה"ב, כי הם פנו

לדת בכדי לקבל עזרה ותמיכה בעקבות הפחד והזעזוע שהם חשו (Schuster, Stein, Jaycox, & Collins, Marshall, Elliott, Zhou, Kanouse, Morrison, & Berry, 2001).

מכיוון שהדת זוהתה כאחד האמצעים להתמודדות עם לחצי חיים, ניסו חוקרים שונים לבדוק האם הדת אכן מסייעת להתמודדות, או לחלופין, פוגעת בתחושת כוחו ויכולתו של האדם. מספר מחקרים אכן מצאו, כי לדת יש תפקיד חיובי בהתמודדות עם מצבי משבר ובעיקר בהתמודדות עם מחלות קשות או סופניות. בקרב חולים במחלת הסרטן נמצא, שאמונה דתית מספקת לחולה הדתי בטחון רגשי, בעיקר אם היא מביאה גם להיווצרות הכחשה ובכך מפחיתה את החרדה (Gibbs & Achterberg-Lawlis, 1978). אמונה דתית נמצאה גם כקשורה להתמודדות טובה יותר עם מחלת הסרטן אצל ילדים ולקשר חזק יותר עם האם (Spilka et al., 1987 in Payne, Bergin, Bielema, & Jenkins, 1991).

עם זאת, יש לזכור, כי תיתכן השפעה דו כיוונית: הדת יכולה להשפיע על תהליך ההתמודדות, אולם בהחלט יתכן, כי דתיות או התחזקות דתית, תיווצר כתוצאה מתהליך ההתמודדות (Pargament, 1990). כך למשל, במחקר על אנשי צבא, אשר זוהו כנשאי HIV נמצא, כי קימת התקרבות לדת ככל שמצב המחלה החמיר (Jenkins, 1995).

מסקירה ספרותית, שערכו לוין וונדרפול (Levin & Vanderpool, 1991), על הקשר בין בריאות פיזית ובין דתיות, עולים ממצאים עקביים המעידים על השפעה חיובית של דתיות על בריאות פיזית. העקביות בקשר בין דתיות ובין בריאות פיזית זוהתה למרות השוני במחקרים שנסקרו, המשתמשים בהגדרות קונספטואליות שונות של דתיות, באופרציונליזציה שונה של הדת ובמדגמים ושיטות ניתוח שונות. הממצאים מצביעים באופן עיקבי כי מחויבות דתית קשורה לבריאות פיזית הן כשזו נבדקה בעזרת תחושה סובייקטיבית של הנבדקים והן בבדיקה על פי מדדים אובייקטיביים.

בניגוד לקשר הברור בין דתיות ובריאות פיזית, הקשר בין דתיות ובריאות נפשית עדיין איננו ברור. בשני ניתוח על (meta-analysis), הראשון שבהם כלל מחקרים שנערכו בין השנים 1951 ל- 1979 (Bergin, 1983), והשני כלל מחקרים שנערכו החל משנת 1918 וכלה בשנת 1985 (Judd, 1985 in Payne et al., 1991) עולה כי שליש מהמחקרים מצאו קשר חיובי בין דת ובריאות נפשית, שליש מצאו קשר שלילי ושליש לא מצאו כל קשר.

מתברר כי אם בריאות נפשית מוגדרת כרמה נמוכה יותר של תחושת אשם וחרדה, יציבות בחיי הנישואין, הסתגלות אישית וחברתית, תחושה כללית של well-being ומיעוט בהתמכרויות וניסיונות התאבדות, אזי נמצא כי נבדקים דתיים הם בעלי בריאות נפשית רבה יותר. אולם, אם בריאות נפשית נמדדת ביכולת פתיחות וגמישות, הרי שדתיים נמצאו כבעלי בריאות נפשית נמוכה יותר (Gorsuch, 1988; Payne et al., 1991).

הביקורות, שצמחו עקב חוסר העקביות בממצאים, הולידו את הצורך להתייחס לדת כאל מערכת רחבה הכוללת בתוכה ממדים רבים ושונים ולערוך הפרדה ברורה בין ממדים אלו.

ראשונים להפריד בין מרכיבים שונים של הדת, היו אלפורט ורוס (Allport & Ross, 1967) במחקרם על הקשר שבין דתיות ודעות קדומות. אלפורט ורוס טענו, כי יש להבחין בין שני מניעים המשפיעים על האמונה הדתית. לדעתם, הדת יכולה לנבוע ממניעים חיצוניים (אקסטרניזיים), או ממניעים פנימיים (אינטרניזיים). במידה והמניעים לדת הם חיצוניים (כגון יוקרה חברתית, בטחון, הצדקה עצמית ועוד) הדת מהווה אמצעי להשגת מטרה אחרת. לעומת זאת, כאשר המניעים הם פנימיים, הדת מהווה מטרה בפני עצמה והמאמין מפנים את האמונות והערכים של הדת וחי על פיהם. הם מצאו, כי אינטרניזיות קשורה לסובלנות רבה יותר, ואילו אקסטרניזיות קשורה לחוסר סובלנות כלפי קבוצות שונות.

מחקרים מאוחרים יותר מצאו עדויות לכך שאינטרניזיות קשורה לבריאות נפשית טובה יותר ובעיקר לרמות נמוכות יותר של חרדה. לעומת זאת, אקסטרניזיות הייתה קשורה לרמות גבוהות יותר של חרדה, הערכה עצמית שלילית, תחושה של חוסר שליטה על החיים וחיפוש תשומת לב באופן לא יעיל (Bergin, Masters & Richards, 1987; Gorsuch, 1988; Frankel & Hewitt, 1994; Park, Cohen & Herb, 1990; Payne et al., 1991; Pargament et al., 1992; Wickstrom & Fleck, 1983). עם זאת, יש לסייג ולומר, כי מחקרים אלו נערכו על מדגמים בעלי אפיונים ייחודיים, כגון תלמידי קולג' דתיים או חברי כנסיות.

הבעייתיות בגזרת מסקנות מדת אחת והכללתן על דת אחרת הם ברורים, אך גם בקרב נבדקים נוצרים נמצאו הבדלים בין קתולים ופרוטסטנטים במידה בה תפיסה אינטרניזית השפיעה על התמודדותם עם אירועים שליליים נשלטים ולא נשלטים. בשני מחקרים בעלי מדדים זהים, לא שוחזרו כל התוצאות ואף נמצאו תוצאות מנוגדות (Park et al., 1990).

למרות קיומם של ממצאים מאוכלוסייה נוצרית המעידים על ההשפעה החיובית של מחויבות דתית ובעיקר מחויבות אינטרניזיות, אין ממצאים דומים על אוכלוסייה יהודית. מחקר

על אוכלוסיית מבוגרים יהודית (לזר, 2000) לא הצליח לשחזר במלואה את החלוקה לממדי אינטרנזיות ואקסטרנזיות, אך זיהה ממדים שונים במחויבות הדתית של מבוגרים. כיוון שכך, המחקר הנוכחי יבדוק קיומם של ממדים שונים במחויבות הדתית של בני נוער ויבחן את הקשר בין ממדים אלו ובין התמודדותם עם אירועי הטרור.

הדת כסכמה קוגניטיבית

דרך נוספת בה יכולה הדת להוות גורם משמעותי בהתמודדות עם אירועים טראומטיים, היא ביכולתה לעזור בהבניית המציאות. תהליך העיבוד הקוגניטיבי הוא תהליך מרכזי בהתמודדות עם אירועים טראומטיים. טיילור (Taylor, 1983) טוענת, שכחלק מתהליך ההתמודדות עם אירוע שלילי, על האדם להתמודד עם שלוש בעיות מרכזיות: א. עליו לתת משמעות לאירוע- להסביר לעצמו מדוע האירוע קרה דווקא לו ומהי מידת ההשפעה שתהיה לו על חייו. ב. עליו למצוא אמונות שיחזקו את תחושת השליטה שלו על חייו. ג. עליו להחזיר את תחושת ההערכה העצמית, כיוון שנפילת קורבן לאירוע טראומטי פוגעת בדמוי העצמי.

טיילור, במחקרה על חולות סרטן, מצאה כי היכולת ליצוק משמעות כלשהי לאירוע, ולא סוג המשמעות שתינתן, היא הגורם המשפיע על יכולת ההתמודדות. יחוס משמעות מאפשר לאדם להבין את האירוע, לנבא אותו, לשלוט על סביבתו וכן להבין כיצד ישפיע האירוע על מהלך חייו. כאשר חולת הסרטן מצליחה ליחס משמעות חיובית למחלתה, היא תהיה בעלת יכולת הסתגלות פסיכולוגית טובה יותר.

באופן דומה טוענים מקינטוש ועמיתיו (McIntosh, Silver, & Wortman, 1993) כי אמונה דתית מהווה סכמה קוגניטיבית, העוזרת לאדם לעבד מידע, לארגן את ההנחות הבסיסיות שלו בנוגע לעולם ולווסת את התנהגותו. דת כסכמה, מכילה מידע בנוגע למוות. מידע זה עוזר לרעיון המוות להיות מוכר יותר ופחות מאיים, בכך הוא עוזר לזרז את תהליך העיבוד של האובדן. גם קוניג (Koenig, 1995) רואה את הדת כסכמה קוגניטיבית העוזרת בהתמודדות עם מצבי לחץ וטראומה. לטענתו, תוכן האמונה הדתית הנו משמעותי בקביעת היעילות של הסכמה הדתית להתמודדות עם צער ואובדן. לפיכך, כיוון שבמסורת היהודית-נוצרית לסבל ולהתמודדות עם אירועי חיים שליליים יש מקום ומשמעות, הרי שמסורת דתית זו מספקת מסגרת עשירה להתייחסות לאירועים שליליים ולהפגמתם.

מקינטוש ועמיתיו (McIntosh et al., 1993) בדקו את השפעת האמונה הדתית על התמודדות הורים עם מוות פתאומי של תינוקם. הבדיקה נערכה בין 15 ל- 30 יום אחרי האירוע, לאחר 3 שבועות ולאחר 18 חודשים. אמונה דתית נמדדה בעזרת שני מאפיינים שונים: חשיבות הדת לאדם (מאפיין קוגניטיבי) והשתתפות באירועים דתיים (מאפיין חברתי). משתני ההתמודדות שנבדקו היו תמיכה חברתית, עיבוד קוגניטיבי ומציאת משמעות לאירוע. נמצא, כי ככל שההורים דיווחו על השתתפות רבה יותר באירועים דתיים, כך הם גם דיווחו על קבלת תמיכה חברתית רבה יותר ועל תחושה רבה יותר של מציאת משמעות במותו של התינוק. ככל שהדת הייתה חשובה יותר לאדם, כך הוא מצא יותר משמעות במותו של התינוק וכך עלתה גם רמת העיבוד הקוגניטיבי עליה הוא דיווח. למשתני הדת לשעצמם לא הייתה השפעה ישירה על ההסתגלות של ההורים, אלא רק השפעה עקיפה דרך השפעתם על תמיכה חברתית, מציאת משמעות במותו של התינוק, ועיבוד קוגניטיבי.

שטרן (1993) טוען כי אמונה דתית מהווה את ההגנה הבסיסית ביותר מפני תחושת עמימות וחוסר בטחון בחיים ולכן הדת קשורה למערכת ערכים ברורה ומאורגנת. ואכן נמצא כי ככל שאנשים האמינו יותר בעולם צודק, כך הם היו בעלי אמונה דתית חזקה יותר (Furnham & Procter, 1989). טדשי ועמיתיו מצאו כי אירוע טראומטי לא הוביל לשינוי הסכמה הדתית הקיימת, אלא עבר תהליך של קבלת משמעות בתוך הסכמה (Overcash, Calhoun, Cann, & Tedeschi, 1996). כיוון שכך, ניתן להניח כי סכמות דתיות המכילות בתוכן מידע המסביר אובדן ומוות ונותן להם משמעות, ימנעו את הצורך בשינוי סכמות קוגניטיביות בעקבות אירוע טראומטי. אם השערה זו אכן נכונה, נצפה למצוא כי ילדים דתיים יהיו בעלי יכולת התמודדות טובה יותר עם אירועי טרור, בהשוואה לילדים חילוניים.

שיטה

מדגם

במחקר השתתפו 2,999 מתבגרים מכיתות ז'-ט', כשמתוכם 1244 הם בנים (42.2% מהמדגם) ו-1701 בנות (57.8% מהמדגם). הילדים נדגמו מאחד עשר בתי ספר שונים. התפלגות המדגם על פי בתי ספר ניתן לראות בנספח 1.

מתוך 3141 שאלונים שהועברו, נפסלו 142 שאלונים (4.5%) אשר מולאו בחלקם או כאשר ניתן היה לזהות מענה לא אמין (כמו דפוס קבוע בתשובות). במחקר השתתפו 2999 ילדים, כלומר, אחוז ההשתתפות היה 95.5%.

המדגם הנו מדגם אשכולות אשר נבנה על פי שני ממדים: אזור גיאוגרפי (מרכז הארץ לעומת ישובים באזורי יהודה, שומרון וחבל עזה) ורמת אירועים (גבוהה מול נמוכה). בהתאם לכך חולקה אוכלוסיית הארץ לארבע אשכולות: 1. אזורי מרכז הארץ (הכוונה לאזורים שאינם כלולים בהגדרה של שטחי יו"ש ועזה) שלא נחשפו לאירועי טרור, 2. אזורי מרכז הארץ שנחשפו לאירועי טרור רבים. 3. אזורי יו"ש וחבל עזה בעלי רמת חשיפה נמוכה לטרור ו-4. אזורי יו"ש וחבל עזה בעלי רמת חשיפה גבוהה לאירועי טרור. בכל תא, מלבד התא הרביעי, נדגמו תיכונים דתיים וחילוניים. בתא הרביעי לא נמצאו תיכונים חילוניים. בהתאם לכך נבנו ארבע קבוצות:

מרכז	יהודה, שומרון וחבל עזה	
רמת אירועים נמוכה	רחובות בי"ס חילוני (540) בי"ס דתי (292)	אריאל בי"ס חילוני (158) בי"ס דתי (33) אורנית בי"ס חילוני (348) אלקנה בי"ס דתי (175) סה"כ 832
רמת אירועים גבוהה	נתניה בי"ס חילוני (562) בי"ס דתי (483)	קרני שומרון בי"ס דתי (121) גוש קטיף בי"ס דתי (55) קריית ארבע בי"ס דתי (232) סה"כ 1045

בבתי הספר שנכללו בקבוצת המדגם נדגמו כל הילדים בכיתות ז'-ט' שהיו נוכחים באותו היום (מלבד כיתות מיוחדות המקבלות תגבור לימודי). באזורי יהודה שומרון וחבל עזה בהם בתי

הספר הנם קטנים, נדגמו מספר בתי ספר מאותה קבוצת תא בכדי ליצור שוויון בין מספר הנבדקים בארבעת התאים.

הליך

לאחר קבלת האישורים המתאימים מלשכת המדען הראשי במשרד החינוך, פנינו למנהלי בתי הספר ביישובים שנכללו במדגם. במידה והיו בתי ספר דתיים וחילוניים באותו ישוב, נעשתה פניה אל שני בתי הספר. אם לא היה בית ספר דתי באותו ישוב, נעשתה פניה אל בית הספר הדתי הקרוב ביותר (כך למשל במקרה של בית הספר החילוני באורנית ובית הספר הדתי באלקנה).

מבין המנהלים, אליהם פנינו בבקשה להשתתף במחקר, סירבו חמישה. הסיבות לסירוב היו מגוונות, החל מעומס יתר וכלה בחוסר רצון להשתתף במחקר אקדמי. במידת האפשר נעשתה פניה לבית ספר אחר באותו הישוב. בתי הספר שאישרו את השתתפותם התבקשו להעביר טופס להורים בו הוסברה להם מטרת המחקר והובהר כי ילדם רשאי לא להשתתף. במידה וההורים לא היו מעוניינים בהשתתפות ילדם, הם התבקשו לשלוח הודעה על כך ונמסרה להם כתובת האוניברסיטה ושמות החוקרות. בפועל אף לא הורה אחד שלח הודעת סירוב רשמית, אך בכל בית ספר היו מספר מועט של ילדים, שסירבו להשתתף וטענו כי הוריהם אסרו זאת עליהם (כ- 2-3 תלמידים בכל בית ספר).

תהליך העברת השאלונים החל ב- 24.5.02 בבית הספר הדתי ברחובות והסתיים ב- 12.6.02 בבית הספר הדתי בגוש קטיף. השאלונים הועברו בתחילת השעור בנוכחות מורתם של התלמידים. בכל כיתה עוזרת המחקר או החוקרת, הסבירה את השאלון וביקשה מהתלמידים את השתתפותם. זמן מילוי השאלון היה שיעור שלם (45-50 דקות). תלמיד, אשר לא סיים למלא את השאלון בזמן השיעור, קיבל אפשרות להמשיך את השאלון בחדר המורים בנוכחות עוזרת מחקר.

מספר פרטים על בתי הספר שהשתתפו במחקר: בתי הספר ברחובות הן הדתי והן החילוני הינם בתי ספר גדולים, המשרתים אוכלוסייה רחבה, המגיעה בעיקרה מתוך העיר רחובות. בבית הספר הדתי כיתות הבנים כוללות רק את כיתות ז' ו-ח', כיתה ט' לומדת בבית ספר המיועד רק לבנים והכולל כיתות ט'-י"ב ולכן בבית ספר זה חסרה כיתה ט' בנים.

בתי הספר בנתניה, הן החילוני והן הדתי, הנם בתי ספר גדולים וותיקים. בבית הספר הדתי לא השתתפה כיתה ט' בנים עקב פעילות חוץ. כמו בתי הספר ברחובות, אלו תיכונים עיוניים, בהם רוב התלמידים מסיימים בגרות ונחשבים כבתי ספר בעלי רמת הישגים גבוהה.

בית הספר בקרני שומרון הנו תיכון פנימייתי המיועד רק לבנים והשייך לזרם הציונות הדתית. הלימודים כוללים לימודי קודש ולימודי חול והתלמידים נבחנים בבגרות. בתיכון לומדים תלמידים, המגיעים מאזור קרני שומרון כגון: קרני שומרון, יקר, פדואל, גינות שומרון, שבי שומרון, קדומים, כפר תפוח, עינב, קריית נטפים, אבני חפץ וצופית. יש לציין, כי כחודש לפני המחקר נהרג אחד המורים עקב חדירת מחבלים לביתו.

התיכון באלקנה הנו פנימייתי ומיועד לבנות. פונות אליו תלמידות השייכות לזרם הציונות הדתית והרוצות ללמוד לימודי חול ולקבל תעודת בגרות, אך גם לזכות בהעשרה תורנית. התלמידות מגיעות מאלקנה ומיישובי הסביבה: אורנית, עץ אפריים, שערי תקווה, קריית נטפים, ראש העין, קיבוץ עלומים, הר ברכה ובית אל.

בית הספר החילוני באורנית משרת את התלמידים החילוניים המתגוררים באורנית וביישובי הסביבה: אלקנה, שערי תקווה, עץ אפריים. חלק מהישובים נמצאים על גבי הקו הירוק.

בית הספר החילוני באריאל, הוא אחד משני תיכונים גדולים המשרתים את האוכלוסיה החילונית באריאל. לעומתו, בית הספר הדתי באריאל הוא בית ספר קטן מאוד וכולל אוכלוסיה מסורתית ופחות דתית מהמקובל למצוא בישיבות ובאולפנות הנמצאות בסביבה.

קריית ארבע כוללת בתוכה ישיבה ואולפנה. באולפנה לומדות בנות, הבאות מיישובים קרובים הנמצאים בהר חברון או בגוש עציון: קריית ארבע, חברון, בית חגי, מעלה חבר, רמת ממרא, ואלון שבות. הישיבה בקריית ארבע נחשבת כישיבה אטרקטיבית ומגיעים אליה בנים מאזורים רחוקים אף יותר כגון גוש קטיף ואזורי השומרון: נווה דקלים, נצר חזני, אפרת, כרמי צור, ירושלים, נווה דניאל, מעון, כוכב השחר, מעלה אדומים, בית יתיר, מעלה עציון, מושב כרמל, פסגות, קדומים, מעלה לבונה, אלקנה, בת עין, עפרה ורחובות. גם בישיבה וגם באולפנה זוכים התלמידים הן לתעודת בגרות והן לתיגבור תורני.

בית הספר, שנדגם בגוש קטיף, הינו בית ספר דתי קטן, אשר כלל לומדים בו רק בנים מכיתות ז' ו-ח'. הבנים בכיתה ט' לומדים בישיבה הפנימיתית שבמקום והבנות לומדות באולפנה. בית הספר נותן מענה לתלמידי הסביבה: גן אור, נווה דקלים, מורג, בדולח, גני טל, נצר חזני, גני הראל, גדיד, עצמונה, מושב קטיף.

כלי מחקר

במחקר נעשה שימוש במספר רב של שאלונים. בחלק זה נתאר כל אחד מהם. את השאלונים ניתן לראות בנספחים.

שאלון פריטים אישיים

הילדים נשאלו לגבי גילם, מינם, הכיתה בה הם לומדים, רמת הדתיות שלהם, עמדתם הפוליטית, מצבם הכלכלי השכלת ההורים ועיסוקם. מרבית השאלות היו שאלות סגורות ובהן היה צריך הנבדק לסמן את התשובה המתארת את מצבו באופן המתאים ביותר.

שאלון אירועי חיים

השאלון הוא שאלון דיכטומי ובו התבקשו התלמידים לציין האם קרה להם אירוע כלשהו מרשימה של אירועים אפשריים. בחלק מהאירועים נבדקה התרחשותם אי פעם בחיי התלמיד: גירושין של ההורים, פטירת אדם קרוב, מחלה קשה של התלמיד או מחלה קשה של אדם קרוב. ובחלק מהאירועים נבדקה התרחשותם בשנה החולפת: אבטלה של אחד ההורים, הגירה/עליה, תאונת דרכים או תאונת דרכים שעבר אדם קרוב. מטרת שאלונים אלה הייתה להעריך את המידה בה נחשפו הילדים לאירועי חיים קשים (שאינם קשורים לטרור דווקא) במהלך חייהם בכלל ובשנה האחרונה בפרט. (ראה השאלון בנספח 2).

שאלון חשיפה

שאלון זה מעריך את מידת החשיפה של הילדים לאירועי טרור. השאלון מורכב מ- 23 פריטים, המכסים סוגים שונים של אירועים טראומטיים הקשורים לטרור, אשר ילדים עשויים היו להיחשף אליהם. דוגמאות לפריטים מהשאלון: "לא הגעתי לבית הספר בגלל המצב הביטחוני", "זרקו אבנים על מכונית שנסע בה אדם שאני מכיר", "ירו על משהו קרוב עליי". שאלון זה אומץ מעבודתה של לביא (Lavi, forthcoming), אשר בדקה חשיפה של ילדים בישראל ובתחומי הרשות הפלשתינית לאירועים של אלימות פוליטית. לצורך המחקר הנוכחי נבחרו הפריטים הרלוונטיים לילדים יהודיים בארץ. (ראה השאלון בנספח 3).

השאלון כולל רשימה של סוגי חשיפה אפשריים לאירועי טרור. לגבי כל הגד התבקש הנבדק לציין האם האירוע ארע או לא אירע לו (מדד דיכוטומי). מי שהשיב כי הוא נחשף לאירוע, התבקש גם לציין מהי מידת הפחד אותה הוא חש בעת האירוע. מידת הפחד נעה החל מ-1 (לא פחדתי) ועד 4- (פחדתי מאוד).

מציוני הפריטים השונים נבנו שני מדדים: (1) רמת החשיפה האובייקטיבית של הנבדק. מדד זה הנו סיכום ציוני הנבדק על המדד הדיכוטומי הבודק את קיומו או אי קיומו של כל אירוע. מדד זה מהווה את סך כל מספר אירועי הטרור להם היה חשוף הנבדק. בהתאם לכך טווח הציונים במדד זה יכול לנוע בין 0 ל-23. (2) רמת החשיפה הסובייקטיבית (או תחושת הפחד). מדד זה הנו ממוצע תשובות הנבדק על ארבעת הסקאלות המודות את תחושת הפחד של הילד בעקבות חשיפה לאירוע טרור.

תסמונת פוסט-טראומטית

להערכת התסמונת הפוסט-טראומטית נעשה שימוש בשני כלים:

Children's Post Traumatic Reaction Index CPTS-RI (Fredrick & Pynoos 1988)

זהו שאלון דיווח עצמי, שמטרתו להעריך את רמת התסמונת הפוסט טראומטית בחלוקה לחמש רמות, החל מאי קיום התסמונת וכלה בקיום התסמונת בצורה חמורה ביותר. השאלון מאפשר לקבל מידע הכולל הן אבחנה של ההפרעה פוסט טראומטית והן את רמת הסימפטומים של ההפרעה.

השאלון הנו שאלון דיווח עצמי בן 20 היגדים. לגבי כל היגד מתבקש הנבדק לציין את המידה, בה אותו היגד מתאים לתחושתו על סולם שבין 0 ("בכלל לא") לבין 4 ("הרבה מאוד"). פריטי השאלון מכילים סימפטומים של ההפרעה הפוסט-טראומטית שעל פי ה- DSM-IV משקפים את שלושת הקריטריונים המרכזיים של ההפרעה (חוויה מחדש, קהות רגשית ועוררות). ציון הסימפטומים הגלובלי מחושב כסכום הציונים לכל הפריטים, משמע הטווח האפשרי הוא בין 0-80. בהתאם לסקלה זו חמש הרמות עליהן מצביע השאלון הן:

1. 0-11 – לא ברור (doubtful).

2. 12-24 – קל (mild).

3. 25-39 – בינוני (moderate).

4. 40-59 – חמור (severe).

5. 60-80 – חמור מאוד (very severe).

שאלון ה- CPTS-RI נמצא כבעל מהימנות ותוקף גבוהים במספר רב של מחקרים. כך למשל במחקר שנערך על ידי שוורצוולד ואחרים (Schwarzwalde et al., 1993) על מדגם של ילדים ישראלים בגילאים 11, 13 ו- 16, שנחשפו להפגזות במהלך מלחמת המפרץ, נמצאה לשאלון מהימנות אלפא קרונבאך גבוהה ($\alpha = .86$). (Schwarzwalde et al., 1993).

PTSD Inventory

שאלון זה מאפשר לקבוע האם הילד סובל מתסמונת פוסט טראומטית, בהתאם להגדרה הקלינית. השאלון מבוסס על הקריטריונים לתסמונת פוסט טראומטית, המופיעים ב- DSM-IV (APA, 1987). כדי לספק את הקריטריונים צריכים לחול התנאים הבאים:

1. קיומו של אירוע טראומטי.
 2. נדרש דיווח על סימפטום אחד או יותר של חודרנות (למשל "אני נזכר באירוע ובמה שקרה אפילו כשאני לא רוצה"), שלושה סימפטומים או יותר של הימנעות (למשל, "מאז שקרה לי האירוע אני מרגיש בודד וקשה לי לדבר עם אנשים") ושני סימפטומים או יותר של עוררות יתר (למשל, "מאז שקרה לי האירוע אני יותר עצבני ונבהל אפילו מרעשים קטנים").
- מהימנות עקיבות פנימית בין הפריטים נמצאה גבוהה ($\alpha = .86$) והסקאלה נמצאה כבעלת תוקף מתכנס גבוה, כאשר הושוותה לאבחנות שהתבססו על ראיונות קליניים מובנים (Solomon et al., 1993).

במחקר הנוכחי נערכה בדיקה של הפרעה פוסט טראומטית לפי 20 פריטי ה- CPTS-RI. כמו כן, נערך חישוב של קריטריוני DSM IV לפוסט טראומה. במסגרת זו נלקחו פריטים, המתאימים להגדרה הן מה- CPTS-RI והן מה- PTSD Inventory. (ראה השאלון בנספח 4).

סימפטומים כלליים של מצוקה פסיכולוגית (BSI)

על מנת למדוד סימפטומים של מצוקה פסיכולוגית השתמשנו ב- Brief Symptom Inventory (BSI) (Derogatis & Spencer, 1982). ה- BSI הוא שאלון דיווח עצמי של סימפטומים, המיועד להעריך מצוקה נפשית הן במדגמים קליניים והן במדגמים לא-קליניים. הוא

מורכב מ- 53 פריטים, שנבחרו על מנת לשקף תשעה ממדים עיקריים של סימפטומים : חרדה, סומטיזציה, ניכור חברתי, המשגה פרנאידית, אובססיביות-קומפולסיביות, עוינות, חרדה פובית, דיכאון, רגישות בין-אישית וסימפטומים אחרים. כל פריט ב- BSI הוא היגד לגביו מתבקש הנבדק לתאר עד כמה הוא סובל מן הבעיה בחודש האחרון על גבי סקאלה בת 5 דרגות שבין 0 ("כלל לא") לבין 4 ("במידה רבה מאוד"). ה- BSI הוא הגרסה הקצרה של ל- 90 SCL – Symptom Check (List 90 Revised). (ראה השאלון בנספח 5).

לניתוח ה- BSI מוצעים שלושה ממדים גלובליים לקבלת הערכה כללית של מצוקה פסיכולוגית ועשרה מדדים ספציפיים. שלושת המדדים הכלליים הם: 1. מדד החומרה הכללית- (The General Severity Index) GSI, מדד זה הנו הציון הממוצע של כל 53 הפריטים והטווח בו יכול לנוע בין 0 ל- 4. 2. מספר הסימפטומים המצויקים- (The Positive Symptom Total – PST) יכול לנוע בין 0 ל- 4. 3. מדד המצוקה של הסימפטומים החיוביים- (The Positive Symptoms – PSDI) מדד זה הנו סך כל הפריטים שדווחו על ידי הנבדק כמצויקים. טווח הציונים במדד זה יכול לנוע בין 0 ל- 53. 4. מדד המצוקה של הסימפטומים שדווחו על ידי הנבדק כמצויקים. חישוב המדד מתבצע על ידי מיצוע התשובות לפריטים שציונם מעל ל- 0. לפיכך טווח הציונים במדד זה יכול לנוע בין 0 ל- 4. עשרת המדדים הספציפיים מחושבים על ידי מיצוע תשובות הנבדק על השאלות המרכיבות כל מדד.

שאלון צמיחה

השאלון מבוסס על PTGI – The Posttraumatic Growth Inventory (Tedeschi & Calhoun, 1996) המעריך את המידה בה אנשים מיחסים שינויים חיוביים לאירועים קשים. בשאלון המקורי 21 פריטים, המחולקים ל- 5 תת סקאלות: קשר עם אחרים, אפשרויות חדשות, חווק אישי, שינוי רוחני והערכה לחיים. במחקר הנוכחי הוספו שתי תת סולמות: תחושת משמעות ותחושת קשר לקבוצה הרחבה. דוגמאות לפריטים מהסולמות החדשים: "אני מרגיש שהמבוגרים צריכים אותי יותר" (תחושת משמעות), "אני מרגיש יותר קשור לארץ" (תחושת קשר לקהילה הרחבה). בגרסתו הנוכחית השאלון הכולל מכיל 33 היגדים.

לגבי כל היגד מתבקש הנבדק להעריך את המידה, שבה חל בו שינוי כתוצאה מפיגוע טרור שקרה לו או ששמע עליו על סולם שבין 1 ("לא חל שינוי") לבין 4 ("חל שינוי במידה רבה"). ציונו של כל נבדק בכל אחד משבעת המדדים נבנה בעזרת חישוב ממוצע ציונו על הפריטים השייכים לאותו מדד. כמו כן חושב ציון כללי של צמיחה על ידי חישוב ממוצע כל הפריטים בשאלון. עבור השאלון המקורי נמצאה מהימנות עקיבות פנימית גבוהה לציון הכולל (אלפא קרונבאך 0.90). ציוני המהימנות הפנימית עבור כל תת סולם היו: $\alpha = 0.84$ ל"אפשרויות חדשות", $\alpha = 0.85$ ל"קשר עם אחרים", $\alpha = 0.72$ ל"חוזק אישי", $\alpha = 0.85$ ל"שינוי רוחני" ו- $\alpha = 0.67$ ל"הערכה לחיים". במחקר הנוכחי נמצאו נתוני המהימנות הבאים: $\alpha = 0.75$ ל"אפשרויות חדשות", $\alpha = 0.81$ ל"קשר עם אחרים", $\alpha = 0.71$ ל"חוזק אישי", $\alpha = 0.69$ ל"שינוי רוחני" ו- $\alpha = 0.69$ ל"הערכה לחיים". בשתי תת הסולמות החדשים נמצאו נתוני המהימנות הבאים: $\alpha = 0.88$ ל"תחושת משמעות" ו- $\alpha = 0.80$ ל"קשר למקום". (ראה השאלון בנספח 6).

שאלון אמונות עולם

שאלון אמונות עולם הוא שאלון דיווח עצמי הבוחן סכמות קוגניטיביות הנוגעות לתפיסות ביחס לטיב העולם, טיב האנשים וערכו של הפרט. השאלון מכיל 32 היגדים, השייכים לשמונה תת סולמות: טוב העולם, טוב האנשים, אמונה בעולם צודק, שליטה, אקראיות, ערך עצמי, שליטה עצמית ומזל. כל היגד מתייחס לאחת משמונת האמונות והנבדק מתבקש לציין את מידת הסכמתו על גבי סולם בן 6 דרגות הנעות בין 1 ("בכלל לא מסכים") לבין 6 ("מסכים מאוד"). פריטים לדוגמא: "האנשים הם לרוב טובים" או "דברים רעים שקורים לאנשים הם תוצאה של טעויות שעשו".

ניתן לנתח את השאלון בשתי רמות. האחת באמצעות שמונה ציונים, המשקפים את תת הסולמות השונים. הציון לכל תת סולם מחושב על ידי סכימת התגובות של כל הפריטים, השייכים לאותו תת סולם. הדרך השנייה היא באמצעות שלושה ציונים גלובליים. זאת על בסיס טענתה של ג'נוף-בולמן, כי לאנשים שלוש סכמות מרכזיות המתייחסות לתפיסותיהם בנוגע לטוב העולם, משמעות העולם והערך העצמי. לפיכך, הציון לממד "טוב העולם" חושב על ידי סיכום ציוני הנבדק במדדים טיב העולם וטיב האנשים. הציון לממד "משמעות העולם" חושב על ידי חיבור ציוני הנבדק במדדים תחושת השליטה על העולם ותחושת הצדק והפחתה של ציוני הנבדק בממד

האקראיות מהסכום שהתקבל. הציון לממד תחושת "הערך העצמי" חושב על ידי חיבור של ציוני הנבדק בתחושת השליטה האישית, הערך העצמי והמזל.

השאלון פותח על ידי ג'נוף-בולמן (Janoff-Bulman, 1989). מהימנות כל תת סולם נמצאה מספקת הן עבור הגרסה האנגלית (76-.66) והן עבור הגרסה העברית (סולומון, נריה ועורי 1994) (75-.56). מהימנויות תת הסולמות השונים במחקר הנוכחי היו: 80. "ל"טוב העולם", 49. "ל"טוב האנשים", 64. "ל"צדק", 70. "ל"שליטה על העולם", 67. "ל"אקראיות", 77. "ל"שליטה אישית", 63. "ל"ערך עצמי", 73. "ל"מזל". השאלון תורגם מאנגלית לעברית על ידי שני מתרגמים (מאנגלית לעברית ומעברית לאנגלית) (רזניקוב, 1992). (ראה השאלון בנספח 7).

שאלון אידיאולוגיה

מטרת שאלון זה להעריך את המידה בה הנבדק מחויב לעמדה אידיאולוגית כלשהי (ללא קשר לזיהוי הפוליטי של העמדה). השאלון כולל התייחסות הן לרמת הפעילות של הנבדק עבור אידיאולוגיה בה הוא מאמין והן למידת דבקותו ואמונתו באותה אידיאולוגיה. זהו שאלון דיווח עצמי בן 20 היגדים, שנבנה במיוחד למטרות מחקר זה. לגבי כל היגד מתבקש הנבדק לציין את מידת הסכמתו על סולם בן 4 דרגות, הנעות בין 1 ("במידה רבה") לבין 4 ("בכלל לא"). פריטים לדוגמא: "אני מוכן להשתתף בהפגנות כדי לבטא את דעותיי הפוליטיות" או "אני חושב שיש פוליטיקאים שאסור לראיין אותם בתקשורת כי הדעה שלהם מסוכנת למדינה". (ראה השאלון בנספח 8).

השאלון הועבר כחלק ממחקר הכנה (pilot) לקבוצת סטודנטים ונמצא מהימן. בהתאם

לניתוח גורמים שנערך זוהו שלושה ממדים ונבנו שלוש תת סולמות:

1. מחויבות מעשית – שהוא ממוצע ציוני הנבדק על הפריטים הבודקים פעילות אקטיבית למען אידיאולוגיה (פריט לדוגמא: "אני מוכן להשתתף בהפגנות כדי לבטא את דעותיי הפוליטיות"). $\alpha = .87$.

2. ביטחון בדעה הפוליטית – שהוא ממוצע ציוני הנבדק על הפריטים הבודקים את חוזק האמונה של הנבדק בעמדתו הפוליטית (פריט לדוגמא: "כשמישהו אחר הוא בעל דעה פוליטית מנוגדת לשלי אני מוכן להתווכח אתו"). $\alpha = .68$.

3. חוסר סובלנות פוליטית – הנו ממוצע ציוני הנבדק על הפריטים הבודקים חוסר נכונות לקבל עמדות מנוגדות. (פריט לדוגמה: "אני מסכים עם הטענה שאין רק דעה פוליטית אחת צודקת"). $\alpha = .72$.

כמו כן חושב מדד גלובלי של מחויבות אידיאולוגית שהינו מיצוע תשובות הנבדק בשאלון כולו. לשם ביצוע ניתוחי שונות במדדי התוצאה חולק הציון הגלובלי לשלוש רמות מחויבות: מחויבות אידיאולוגית נמוכה- ציון ממוצע שנע בין 1 ועד ל- 2. מחויבות אידיאולוגית בינונית- ציון ממוצע מעל 2 ועד 4. מחויבות אידיאולוגית גבוהה- ציון ממוצע מ-4 ומעלה.

שאלון דתיות

השאלון מבוסס על ה- Religious Orientation Scale Revised (Gorsuch & McPherson, 1989). תרגום השאלון נעשה על ידי שני שופטים תוך בדיקת ההתאמה ביניהם. מטרת השאלון היא לבחון מחויבות דתית אינטרניזית (בה הדת היא המטרה) ואקסטרניזית (בה הדת משרתת כאמצעי למטרה אחרת). השאלון מכיל 14 היגדים. בשאלון המקורי התבקשו הנבדקים לדרג את מידת הסכמתם עם כל היגד על גבי סולם בן 5 דרגות. אך, על פי המלצת המחברים, במחקר זה נעשה שימוש בסקאלה בת 6 רמות, הנעות בין 1 ("במידה רבה מאוד") לבין 6 ("לא מתאים לחייו"). ניתן לחלק את השאלון לשלוש תת סקאלות: 1) אינטרניזיות. 2) אקסטרניזיות – אישי. 3) אקסטרניזיות – חברתי. דוגמאות לפריטים מהשאלון: "אני הולך לבית כנסת כדי להיות שייך לקבוצת החברים שלי" או "חשוב לי להקדיש זמן למחשבות על הדת". (ראה השאלון בנספח 9).

מהימנות אלפא קרונבאך בשאלון המקורי הייתה: 83. ל"אינטרניזיות", 57. ל"אקסטרניזיות-אישית", 58. ל"אקסטרניזיות – חברתית" ו- 65. לתת הסקאלה האקסטרניזיות בכללותה.

על השאלון התבקשו הנבדקים לענות רק אם הם מגדירים את עצמם כמסורתיים, דתיים או חרדים. ניסיון לשחזר במחקר זה את הגורמים המקוריים לא הצליח, כפי הנראה בשל העובדה שהמחקר המקורי נערך על אוכלוסייה נוצרית. במחקר שלנו התקבלו שלושה גורמים אחרים:

1. הדת כמרכיב עיקרי בחיים. מדד זה היה ממוצע תשובות הנבדק הבודקות את המידה בה הוא מנהל את חייו על פי ערכים דתיים. (פריט לדוגמה: "אני משתדל לחיות את חיי בהתאם לאמונותי הדתיות"). $\alpha = .90$.
 2. הדת כמרכיב חברתי. מדד זה היה ממוצע תשובות הנבדק על השאלות המתייחסות לתפיסת הדת כחלק מחיי החברה של המשיב. (פריט לדוגמה: "אני הולך לבית הכנסת כי שם אני נהנה לפגוש אנשים שאני מכיר"). $\alpha = .78$.
 3. הדת כזהות העיקרית. מדד זה היה ממוצע תשובות הנבדק על שלוש שאלות הבודקות את המידה בה הדת מהווה את המרכיב העיקרי בתפיסת חייו של הנבדק. (פריט לדוגמה: "לא כל כך חשוב לי במה אני מאמין כל עוד אני אדם מוסרי"). $\alpha = .69$.
- חושב גם ציון כללי שהוא ממוצע תשובות הנבדק על השאלון כולו. מהימנות השאלון כולו הייתה 81. בהמשך הניתוחים חולק הציון הכללי בשאלון (בעל הטווח מ-1 ועד 5) לשלוש רמות:

- 1- מחויבות דתית נמוכה- ציון מ-1 ועד 2.
- 2- מחויבות דתית בינונית- ציון מעל ל-2 ועד 4.
- 3- מחויבות דתית גבוהה- ציון מ-4 ומעלה.

שאלון תמיכה לאחר אירועי טרור

תמיכה ביחס לאירועי טרור הורכבה משאלה מקדימה: "אחרי אירוע טרור, אם אתה רוצה לשתף מישהו ברגשותיך, האם יש לך אדם אליו אתה יכול לפנות?" התשובות יכלו להיות כן או לא. לאחר מכן התבקש הנבדק לענות על Support Persons Scale (Milgram & Toubiana, 1996) שבחן תמיכה חברתית בעקבות אסון הבונים. (ראה השאלון בנספח 10). השאלון כלל רשימה של עשרה תומכים אפשריים ולגבי כל אחד מהם היה על הילד לכתוב את המידה בה הוא יכול לפנות אל אותו אדם, החל מ-1 ("במידה רבה") לבין 4 ("כלל לא").

ניתוח גורמים הצביע על שלוש קבוצות תמיכה עיקריות. להלן הקבוצות בצירוף מהימנות אלפא קרונבאך של כל ממד:

1. שיתוף בני משפחה ברגשות בעקבות אירועי טרור – אב, אם, אח או אחות או קרוב משפחה אחר. $\alpha = .75$.

2. שיתוף איש מקצוע ברגשות בעקבות אירועי טרור- מורה, מנהל בית הספר, רב, איש מקצוע (פסיכולוג, יועצת וכד'). $\alpha=.78$.

3. שיתוף חברים ברגשות בעקבות אירועי טרור- נבנה בעזרת שאלה אחת

בהמשך חולקו הציונים בכל אחד מהמדדים לשתי קבוצות:

1- תמיכה מועטה- ציון מתחת ל- 2.5

2- תמיכה רבה- ציון 2.5 ומעלה.

שאלון תמיכה חברתית

Multidimensional Scale of Perceived Social Support - מבוסס על ה-

MSPSS - Social Support (Zimet, Dahlem, Zimet, & Farely, 1988). תרגום השאלון נעשה על ידי שני שופטים תוך בדיקת ההתאמה ביניהם. השאלון מעריך את התמיכה החברתית הכללית המתקבלת משלושה מקורות שונים: משפחה, חברים ואחרים משמעותיים. השאלון מכיל 12 היגדים והנבדק מתבקש לדרג את המידה בה ההגד תואם להרגשתו, על סולם של 1 ("בכלל לא מתאים") עד 5 ("מתאים מאוד"). פריטים לדוגמא: "יש לי אדם קרוב שתמיד עומד לרשותי כאשר אני צריך אותו" או "משפחתי מנסה לעזור לי באמת". (ראה השאלון בנספח 11).

מהימנות אלפא קורנבך של השאלון המקורי הינה: $\alpha=.91$ לתת הסולם של אחרים משמעותיים, $\alpha=.87$ לתת הסולם של משפחה ו- $\alpha=.85$ לתת הסולם של חברים. במחקר הנוכחי המהימנויות היו .89, .91 ו- .91 בהתאמה.

לשאלון מחושבים שלושה ציונים בהתאם לשלושת ההיבטים הנ"ל, כאשר ציונו של הנבדק בכל מימד הוא חישוב של ממוצע הפריטים השייכים לאותה תת הסקאלה (4 פריטים בכל תת- סקאלה) (החלוקה לשלושת הגורמים אוששה בניתוח גורמים במחקר הנוכחי).

לשם ביצוע ניתוחים חולקו הנבדקים לשלוש קבוצות:

1- תמיכה מעטה- ציון ממוצע נמוך מ- 2.5

2- תמיכה בינונית- ציון ממוצע בין 2.5 ל- 3.5

3- תמיכה רבה- ציון ממוצע גבוה מ- 3.5

השאלון מבוסס על ה – Neighborhood Cohesion Instrument (Buckner, 1988 in)
– Seidman LaRue, Aber, Mitchell, Feinman, Yoshikawa, Comtois, Golz, Miller, Ortiz –
(Torres, & Roper, 1995), תרגום השאלון נעשה על ידי שני שופטים תוך בדיקת ההתאמה
ביניהם. מטרת השאלון להעריך את מידת השייכות והלכידות שהילד חש בשכונתו או בקהילתו.
זהו שאלון דיווח עצמי הכולל 6 היגדים. לגבי כל היגד מתבקש הנבדק לציין את מידת הסכמתו על
גבי סולם בין 4 דרגות, הנעים בין 1 ("במידה רבה") לבין 4 ("בכלל לא"). פריטים לדוגמא: "אני
מרגיש שייך לשכונה בה אני גר" או "השכנים בשכונה שלי נחמדים יותר משכנים במקומות
אחרים". (ראה השאלון בנספח 12).

מהימנות עקיבות פנימית של השאלון המקורי נמצאה גבוהה ($\alpha=.83$) ומהימנות מבחן –
מבחן חוזר לאחר 10 חודשים הייתה 53. (Seidman et al., 1995). מהימנות המחקר הנוכחי
הייתה $\alpha=.82$. ציון השאלון כולו חושב כממוצע ציוני כל הפריטים.

בהמשך חולק משתנה הלכידות הקהילתית לשתי קבוצות:

1- תחושת שייכות נמוכה- ציון ממוצע גבוה מ- 2.5

2- תחושת שייכות גבוהה- ציון ממוצע מעל ל- 2.5

מאפיינים דמוגרפים של קבוצת המדגם

נבחנו מספר מדדים דמוגרפים אשר ביכולתם לתת לנו הבנה טובה יותר על קבוצת
המדגם. המדדים התייחסות למאפייני התלמיד עצמו: מינו, כיתתו, רמת הדתיות שלו, עמדתו
הפוליטית ומצבו הכלכלי יחסית לזה של חבריו. בנוסף, נבדקו ממדים הקשורים להוריו: השכלת
ההורים ועיסוק ההורים. בפרק זה נסקור מדדים אלו.

מאפייני התלמידים

בחנו מספר מדדים דמוגרפיים, המאפשרים לנו לקבל תמונה על התלמידים, אשר
השתתפו במחקר. בין המשתנים שנבדקו היו: כיתת הלימוד, מין, רמת דתיות, עמדה פוליטית
ומצב כלכלי. לוח 2 מציג את הנתונים לגבי כיתה, מין ורמת דתיות בחלוקה לפי בתי ספר.

כיתה

מעיון בלוח 2 עולה, כי 35.5% מהילדים היו מכיתה ז', 36.5% מכיתה ח', 26.9% מכיתה ט' ו- 1.0% מכיתה י' (כיתה י' נכללה רק במדגם בקריית ארבע). במרבית בתי הספר המדגם כלל את כל כיתות ז'-ט' ואחוז הכיתות היה שווה. עם זאת, ישנם מספר חריגים: בבית הספר הדתי באריאל לא נכללה כיתה ח' (עקב פעילות אחרת), בגוש קטיף לא נכללה כיתה ט', אשר לומדת בישיבה שלא השתתפה במדגם ולא בבית הספר ובישיבה בקריית ארבע נכללו רק כיתות ט' ו-י'.

רמת דתיות

מעיון בלוח 2 עולה, כי אחוז נמוך בלבד מהתלמידים (0.6%) מגדירים את עצמם כחרדים, 39% מהילדים במדגם מגדירים עצמם כדתיים, 27.4% מגדירים עצמם כמסורתיים ו- 32.9% מגדירים עצמם כחילוניים. כמובן שקיימים הבדלים בין בתי הספר הנובעים מעצם הגדרת מאפייני הקבוצות.

מין

מעיון בלוח 2 עולה, כי 42.2% ממשתתפי המדגם היו בנים בעוד ש 57.8% מן המשתתפים הן בנות. בין בתי הספר קיימים הבדלים במספרי הבנים והבנות, כיוון שחלק מבתי הספר הדתיים כוללים רק בנים או רק בנות. עם זאת, התפלגות המינים במדגם כולו קרובה להתפלגות באוכלוסייה, אך אחוז הבנות מעט גבוה יותר.

לוח 2: מאפייני התלמידים – כיתה, רמת דתיות ומין – בחלוקה לבתי ספר

הישיבה בקרני שומרון	האולפנה באלקנה	בי"ס חילוני אריאל	בי"ס דתי אריאל	בי"ס חילוני רחובות	בי"ס דתי רחובות	בי"ס חילוני נתניה	בי"ס דתי נתניה	קריית ארבע	בי"ס חילוני אורנית	גוש קטיף	סה"כ	
N (%)	N (%)	N (%)	N (%)	N (%)	N (%)	N (%)	N (%)	N (%)	N (%)	N (%)	N (%)	
כיתה												
ז'	42 (35.6)	59 (34.2)	72 (45.6)	20 (62.5)	171 (32.2)	142 (52)	146 (26.8)	196 (41)	50 (21.8)	112 (32.3)	33 (62.3)	1043 (35.5)
ח'	44 (37.3)	57 (32.9)	64 (40.5)	0 (0)	210 (39.5)	88 (32.2)	231 (42.4)	182 (38.2)	48 (21)	129 (37.2)	20 (37.7)	1073 (36.5)
ט'	32 (27.1)	57 (32.9)	22 (13.9)	12 (37.5)	150 (28.2)	43 (15.8)	168 (30.8)	99 (20.8)	101 (44.1)	106 (30.5)	0 (0)	790 (26.9)
י'	0 (0)	0 (0)	0 (0)	0 (0)	0 (0)	0 (0)	0 (0)	0 (0)	30 (13.1)	0 (0)	0 (0)	30 (1)
רמת דתיות												
חרדי	1 (0.8)	0 (0)	0 (0)	0 (0)	0 (0)	0 (0)	3 (0.6)	8 (1.7)	3 (1.3)	3 (0.9)	1 (1.9)	19 (0.7)
דתי	111 (94.1)	159 (91.9)	3 (2)	9 (27.3)	28 (5.3)	142 (49.8)	28 (5.1)	410 (85.8)	210 (91.7)	1 (0.3)	47 (87)	1148 (39)
מסורתי	6 (5.1)	12 (6.9)	51 (33.1)	17 (51.5)	173 (32.7)	133 (46.7)	227 (41.5)	59 (12.3)	15 (6.6)	108 (31.7)	5 (9.2)	806 (27.4)
חילוני	0 (0)	2 (1.2)	100 (64.9)	7 (21.2)	328 (62)	10 (3.5)	289 (52.8)	1 (0.2)	1 (0.4)	228 (67.1)	1 (1.9)	967 (32.9)
מין												
זכר	117 (99.2)	0 (0)	69 (43.9)	16 (50)	234 (43.7)	113 (40.6)	258 (47)	123 (25.7)	82 (35.8)	178 (52.4)	54 (100)	1244 (42.2)
נקבה	1 (0.8)	174 (100)	88 (56.1)	16 (50)	301 (56.3)	165 (59.4)	291 (53)	356 (74.3)	147 (64.2)	162 (47.6)	0 (0)	1701 (57.8)

לוח 3 מציג את העמדות הפוליטיות של הילדים ואת מצבם הכלכלי בחלוקה לפי בתי ספר.

עמדות פוליטיות

התלמיד התבקש לציין האם דעותיו הפוליטיות הן ימניות, במרכז או שמאליות. מעיון בלוח 3 עולה, כי 70% מהתלמידים הגדירו את דעותיהם כימניות, 23% מזדהים כמרכזיים ואילו רק 7% הם בעלי דעה שמאליות.

ניתוח χ^2 מאשר את קיומם של הבדלים מובהקים בין הקבוצות בעמדות הפוליטיות, שביטאו התלמידים ($\chi^2=393.69$, $df=20$, $p<.001$). השוואת העמדות הפוליטיות בבתי הספר מצביעה על מיעוט של בעלי עמדות שמאליות בבתי הספר הדתיים ובבתי הספר באזורי יהודה שומרון וחבל עזה. האחוז הגבוה ביותר של מצביעי שמאל קיים בבית הספר החילוני ברחובות (17.7%). בתי הספר, המזוהים ביותר עם הימין, היו גוש קטיף (96.3%), קרני שומרון (95.7%), קריית ארבע (92.9%) ובית הספר הדתי באריאל (90%).

מצב כלכלי

התלמיד התבקש לציין מהו מצבו הכלכלי יחסית לזה של חבריו (החל מנמוך מאוד ועד גבוה מאוד). משתנה זה אינו אובייקטיבי אלא סובייקטיבי ומושפע מהסביבה בה גר התלמיד ומתפיסתו. מעיון בלוח 3 מתברר, כי 0.6% מהתלמידים תופסים את מצבם הכלכלי כנמוך מאוד בהשוואה לחבריהם, 4.3% מהתלמידים תופסים את מצבם כנמוך בהשוואה לחבריהם, 70.4% מהתלמידים תופסים את מצבם הכלכלי כדומה לזה של חבריהם, 20.4% תופסים את מצבם הכלכלי כגבוה ביחס לזה של חבריהם ואילו 4.3% תופסים את מצבם הכלכלי כגבוה מאוד בהשוואה לחבריהם. ניתוח χ^2 מאשר את קיומם של הבדלים מובהקים בין הקבוצות במצב הכלכלי אותו מתארים התלמידים ($\chi^2=78.52$, $df=40$, $p<.001$).

לוח 3: מאפייני התלמידים – עמדות פוליטיות ומצב כלכלי – בחלוקה לבתי ספר

χ^2	סה"כ	גוש קטיף	בי"ס חילוני אורנית	קריית ארבע	בי"ס דתי נתניה	בי"ס חילוני נתניה	בי"ס דתי רחובות	בי"ס חילוני רחובות	בי"ס דתי אריאל	בי"ס חילוני אריאל	האולפנה באלקנה	הישיבה בקרני שומרון
	N (%)	N (%)	N (%)	N (%)	N (%)	N (%)	N (%)	N (%)	N (%)	N (%)	N (%)	N (%)
<u>עמדה פוליטית</u>												
$\chi^2 = 393.69^{***}$ df = 20	1921	52	193	209	361	282	201	229	27	105	152	110
	(70)	(96.3)	(61.3)	(92.9)	(79.7)	(56.9)	(75)	(47.6)	(90)	(73.9)	(91)	(95.6)
	632	2	85	16	84	162	60	167	3	35	14	4
	(23)	(3.7)	(27)	(7.1)	(18.5)	(32.7)	(22.4)	(34.7)	(10)	(24.6)	(8.4)	(3.5)
	193	0	37	0	8	52	7	85	0	2	1	1
	(7)	(0)	(11.7)	(0)	(1.8)	(10.4)	(2.6)	(17.7)	(0)	(1.5)	(0.6)	(0.9)
<u>מצב כלכלי</u>												
$\chi^2 = 78.52^{***}$ df = 40	16	0	2	0	1	5	3	4	1	0	0	0
	(0.6)	(0)	(0.6)	(0)	(0.2)	(0.9)	(1.2)	(0.8)	(3.7)	(0)	(0)	(0)
	118	0	9	9	13	26	19	25	0	7	9	1
	(4.3)	(0)	(2.8)	(4.4)	(2.8)	(4.8)	(7.9)	(4.8)	(0)	(4.8)	(5.8)	(0.9)
	1948	30	217	164	323	377	154	374	21	96	112	80
	(70.4)	(68.2)	(67)	(81.2)	(70.4)	(69.7)	(64.2)	(72.2)	(77.8)	(65.8)	(71.8)	(72.7)
	565	11	70	27	96	118	47	104	5	35	29	23
	(20.4)	(25)	(21.6)	(13.4)	(20.9)	(21.8)	(19.6)	(20.1)	(18.5)	(24)	(18.6)	(20.9)
	120	3	26	2	26	15	17	11	0	8	6	6
	(4.3)	(6.8)	(8)	(1)	(5.7)	(2.8)	(7.1)	(2.1)	(0)	(5.4)	(3.8)	(5.5)

p<.001*** p<.01** p<.05*

מאפייני ההורים

התלמידים התבקשו לספק מעט מידע על הוריהם – עיסוק ההורים והשכלתם. הנתונים לגבי השכלת ההורים מוצגים בלוח 4.

השכלת האם

מעיון בלוח 4 עולה, כי 4.8% מן האמהות הן בעלות השכלה יסודית, 37.2% מן האמהות הן בעלות השכלה תיכונית, 49.5% מן האמהות בוגרות אוניברסיטה או מכללה ו- 2.6% מן האמהות למדו במכללה תורנית. בנוסף, 5% למדו בבי"ס יסודי אך לא סיימו את לימודיהן. 0.9% מהילדים לא ענו או לא ידעו מהי השכלת אמם. למעשה, ניתן לראות, כי מעל ל- 80% מהתלמידים דווחו, שאמהותיהם הן בעלות השכלה תיכונית ומעלה. ניתוח χ^2 מאשר את קיומם של הבדלים מובהקים בין הקבוצות לגבי השכלת האם ($\chi^2=556.35$, $df=60$, $p<.001$). אפשר להבחין בבתי ספר אחדים באחוז גבוה של אמהות, אשר למדו באוניברסיטה או מכללה: אלקנה (70.8%), קרני שומרון (67%) וגוש קטיף (60%). לעומתם, בבתי ספר מסוימים השיעורים נמוכים יותר, כגון בית הספר הדתי ברחובות (24.2%).

השכלת האב

מעיון בלוח 4 עולה, כי 5.6% מן האבות הם בעלי השכלה יסודית בלבד, 37.5% הם בעלי השכלה תיכונית, 44.6% בוגרי אוניברסיטה או מכללה ול- 6.5% השכלה תורנית. ל- 4.5% מן האבות אין אפילו השכלה יסודית. 1.4% מן הילדים לא ידעו מהי השכלת אביהם או לא ענו על השאלה. ניתן לראות כי התפלגות השכלת האבות דומה לזו של האמהות, מלבד בכל הנוגע להשכלה תורנית, בה אחוז האבות היינו כמעט פי שלוש מאחוז האמהות. בדומה לנמצא על השכלת האמהות, מעל ל- 80% מהילדים מדווחים, כי אבותיהם הם בעלי השכלה תיכונית ומעלה.

ניתוח χ^2 מאשר את קיומם של הבדלים מובהקים בין הקבוצות לגבי השכלת האב ($\chi^2=785.561$, $df=60$, $p<.001$). 27.1% מהאבות בקריית ארבע ו- 20% מהאבות בקרני שומרון, לומדים בישיבה. זאת בהשוואה לאחוזים נמוכים הרבה יותר בשאר הקבוצות (למשל 1.2% בבי"ס חילוני ברחובות או 2.1% בבי"ס חילוני באריאל). בחלק מבתי הספר אחוז גבוה של אבות למדו באוניברסיטה או במכללה (למשל, קרני שומרון 57.1%, אלקנה 57.7%). לעומתם, בבתי ספר מסוימים אחוז האבות שלמדו באוניברסיטה או במכללה הוא נמוך משמעותית (בי"ס דתי אריאל 22.2%, בי"ס דתי רחובות 24.2%).

לוח 4: השכלת ההורים בחלוקה לבתי ספר

χ^2	סה"כ	גוש קטיף	בי"ס חילוני אורנית	קריית ארבע	בי"ס דתי נתניה	בי"ס חילוני נתניה	בי"ס דתי רחובות	בי"ס חילוני רחובות	בי"ס דתי אריאל	בי"ס חילוני אריאל	האולפנה באלקנה	הישיבה בקרני שומרון	
	N (%)	N (%)	N (%)	N (%)	N (%)	N (%)	N (%)	N (%)	N (%)	N (%)	N (%)	N (%)	השכלת האם
$\chi^2 = 556.35^{***}$ df = 60	130 (4.8)	1 (2.5)	8 (2.6)	3 (1.4)	25 (5.6)	35 (6.5)	25 (11)	22 (4.3)	1 (5)	4 (2.8)	3 (2.1)	3 (2.9)	בי"ס יסודי
	1004 (37.2)	13 (32.5)	131 (42)	51 (23.9)	153 (34.2)	267 (49.8)	108 (47.6)	160 (31.3)	8 (40)	59 (41)	35 (24.3)	19 (18.4)	בי"ס תיכון
	1336 (49.5)	24 (60)	168 (53.8)	116 (54.5)	206 (46.1)	213 (39.7)	55 (24.2)	300 (58.7)	8 (40)	75 (52.1)	102 (70.8)	69 (67)	אוניברסיטה / מכללה
	69 (2.6)	1 (2.5)	5 (1.6)	19 (8.9)	23 (5.2)	3 (0.6)	2 (0.9)	6 (1.2)	0 (0)	1 (0.7)	4 (2.8)	5 (4.9)	מכללה תורנית
	134 (5)	1 (2.5)	0 (0)	4 (1.9)	40 (8.9)	18 (3.4)	37 (16.3)	20 (3.9)	3 (15)	5 (3.4)	0 (0)	6 (5.8)	אחר
	3 (0.1)	0 (0)	0 (0)	1 (0.5)	0 (0)	0 (0)	0 (0)	1 (0.2)	0 (0)	0 (0)	0 (0)	1 (1)	לא יודע
	21 (0.8)	0 (0)	0 (0)	19 (8.9)	0 (0)	0 (0)	0 (0)	2 (0.4)	0 (0)	0 (0)	0 (0)	0 (0)	לא ענה
													השכלת האב
	147 (5.6)	1 (2.6)	10 (3.3)	2 (0.9)	29 (6.6)	50 (9.5)	17 (7.8)	28 (5.7)	0 (0)	6 (4.2)	2 (1.4)	2 (1.9)	בי"ס יסודי
	992 (37.5)	14 (36.9)	138 (45.2)	39 (18.2)	162 (36.9)	255 (48.4)	101 (46.1)	158 (31.9)	10 (55.6)	63 (44.1)	37 (26.1)	15 (14.3)	בי"ס תיכון
$\chi^2 = 785.56^{***}$ df = 60	1180 (44.6)	19 (50)	150 (49.2)	87 (40.7)	185 (42.1)	193 (36.6)	53 (24.2)	280 (56.6)	4 (22.2)	67 (46.8)	82 (57.7)	60 (57.1)	אוניברסיטה / מכללה
	171 (6.5)	3 (7.9)	7 (2.3)	58 (27.1)	35 (8)	9 (1.7)	9 (4.1)	6 (1.2)	0 (0)	3 (2.1)	20 (14.1)	21 (20)	מכללה תורנית
	120 (4.5)	1 (2.6)	0 (0)	2 (0.9)	28 (6.4)	20 (3.8)	39 (17.8)	15 (3)	0 (0)	4 (2.8)	1 (0.7)	6 (5.7)	אחר
	7 (0.2)	0 (0)	0 (0)	2 (0.9)	0 (0)	0 (0)	0 (0)	4 (0.8)	0 (0)	0 (0)	0 (0)	1 (1)	לא יודע
	28 (1.1)	0 (0)	0 (0)	24 (11.3)	0 (0)	0 (0)	0 (0)	4 (0.8)	0 (0)	0 (0)	0 (0)	0 (0)	לא ענה

p<.001*** p<.01** p<.05*

בנוסף להשכלת הוריהם התבקשו התלמידים לציין האם האב או האם עובדים, לומדים, או אינם עובדים ואינם לומדים. נתונים לעניין זה מוצגים בלוח 5.

עיסוק האם

מעיון בלוח 5 עולה, כי 79.8% מן האמהות עובדות, 2.4% לומדות להשכלה גבוהה, 1.4% מן האמהות לומדות תורה ואילו 16.3% אינן עובדות ואינן לומדות.

ניתוח χ^2 מאשר את קיומם של הבדלים מובהקים בין הקבוצות לגבי עיסוק האם ($\chi^2 = 105.357$, $df = 30$, $p < .001$). השיעור הגבוה ביותר של אמהות עובדות (כ- 91%) קיים אצל אמהות לילדים הלומדים בקרני שומרון וגוש קטיף. האחוז הנמוך ביותר של אימהות עובדות (70.6%) נמצא בקרב אמהות לילדים בבית הספר הדתי ברחובות, אם כי גם שיעור זה הנו גבוה באופן יחסי מהמקובל באוכלוסייה.

עיסוק האב

ניתוח עיסוק האבות מעלה תמונה דומה לזו של האמהות: 91.3% מן האבות עובדים, 2.3% מן האבות לומדים להשכלה גבוהה, 1% מן האבות לומדים תורה ואילו 5.4% מן האבות אינם עובדים ואינם לומדים.

ניתוח χ^2 מאשר את קיומם של הבדלים מובהקים בין הקבוצות עיסוק האב ($\chi^2 = 118.323$, $df = 30$, $p < .001$). בחלוקה לבתי ספר ניתן לראות, כי קיימים פערים בין עיסוק האבות בבתי הספר השונים. בעוד שכ- 98% מהאבות בגוש קטיף ו- 96% מהאבות באלקנה עובדים, שיעור האבות העובדים בבית הספר הדתי ברחובות עומד על 79%. שיעור האבות שלומד תורה הוא 3.4% בקריית ארבע ואילו בקרני שומרון, ביי"ס הדתי אריאל, ביי"ס החילוני אריאל, ביי"ס החילוני באורנית וביה"ס בגוש קטיף אף לא אחד מן האבות לומד תורה.

לוח 5: עיסוק ההורים בחלוקה לבתי ספר

χ^2	סה"כ	גוש קטיף	בי"ס חילוני אורנית	קריית ארבע	בי"ס דתי נתניה	בי"ס חילוני נתניה	בי"ס דתי רחובות	בי"ס חילוני רחובות	בי"ס דתי אריאל	בי"ס חילוני אריאל	האולפנה באלקנה	הישיבה בקרני שומרון	
	N (%)	N (%)	N (%)	N (%)	N (%)	N (%)	N (%)	N (%)	N (%)	N (%)	N (%)	N (%)	
עיסוק האם													
$\chi^2 = 105.35^{***}$ df = 30	2215	44	281	177	350	395	168	415	21	127	133	104	עובדת
	(79.8)	(91.6)	(88.1)	(82.7)	(75.8)	(73.3)	(70.6)	(81.7)	(72.4)	(85.8)	(85.8)	(91.2)	
	67	1	8	1	7	14	4	16	3	5	5	3	לומדת להשכלה גבוהה
	(2.4)	(2.1)	(2.5)	(0.5)	(1.5)	(2.6)	(1.7)	(3.1)	(10.3)	(3.4)	(3.2)	(2.6)	
	39	1	1	3	8	7	6	5	0	4	2	2	לומדת תורה
	(1.4)	(2.1)	(0.3)	(1.4)	(1.7)	(1.3)	(2.5)	(1)	(0)	(2.7)	(1.3)	(1.8)	
	453	2	29	33	97	123	60	72	5	12	15	5	לא עובדת ולא לומדת
	(16.3)	(4.2)	(9.1)	(15.4)	(21)	(22.8)	(25.2)	(14.2)	(17.3)	(8.1)	(9.7)	(4.4)	
עיסוק האב													
$\chi^2 = 118.32^{***}$ df = 30	2465	46	307	191	413	465	184	454	23	129	147	106	עובד
	(91.3)	(97.9)	(96.5)	(92.7)	(91.4)	(90.5)	(79)	(92.3)	(82.2)	(89.5)	(96.1)	(94.6)	
	62	0	4	2	11	11	8	10	3	8	2	3	לומד להשכלה גבוהה
	(2.3)	(0)	(1.3)	(1)	(2.4)	(2.1)	(3.4)	(2)	(10.7)	(5.6)	(1.3)	(2.7)	
	26	0	0	7	3	9	4	0	0	2	1	0	לומד תורה
	(1)	(0)	(0)	(3.4)	(0.7)	(1.8)	(1.7)	(0)	(0)	(1.4)	(0.6)	(0)	
	146	1	7	6	25	29	37	28	2	5	3	3	לא עובד ולא לומד
	(5.4)	(2.1)	(2.2)	(2.9)	(5.5)	(5.6)	(15.9)	(5.7)	(7.1)	(3.5)	(2)	(2.7)	
p<.001*** p<.01** p<.05*													

p<.001*** p<.01** p<.05*

סיכום :

ממאפייני המדגם ניתן לראות, כי המדגם כולל אחוז גבוה מהמקובל ילדים דתיים וילדים בעלי עמדות ימניות. גם רמת ההשכלה של ההורים גבוהה יחסית מהמקובל באוכלוסייה וכך גם בכל הנוגע לאחוז ההורים המועסקים. ביחס למצב הכלכלי היה קשה לקבל דיווח ברור, אך מיעוט קטן טען, שמצבו הכלכלי נמוך משל חבריו. עם זאת, המדגם קרוב למקובל באוכלוסייה בהתאם לחלוקה על פי מין וגיל.

ממצאים

פרק התוצאות מחולק לשלושה תת-פרקים. ראשית תיבחן החשיפה לטרור ולאירועים קשים אחרים לפי קבוצות סוציו-דמוגרפיות שונות, בפרק השני יבחנו המשתנים המתווכים ובפרק השלישי יבדקו משתני התוצאה.

חשיפה לאירועי חיים קשים שאינם אירועי טרור

כחלק מן השאלון נכללה גם רשימה של אירועים קשים שהילדים נשאלו לגבי התרחשותם בשנה החולפת או במהלך חייהם (ר'נספח 2 עבור השאלון או פרק השיטה לתיאור השאלונים).

אירוע קשה במהלך החיים

רשימת האירועים הקשים כללה גירושין של הורים, מוות של אדם קרוב, מחלה קשה של הילד עצמו ומחלה קשה לאדם קרוב. נשאלה שאלה פתוחה, בה התבקש הילד לציין אירוע קשה אחר שקרה לו. מכיוון, שרוב האירועים הקשים, שצינו בשאלה הפתוחה, היו אירועים הקשורים לטרור, או חזרה על אחד האירועים אותם ציין הילד קודם, הוחלט לא לכלול את התשובות לשאלה הפתוחה בניתוח התוצאות.

לכל שאלה היה ציון דיכוטומי (0- לא קרה, 1- קרה) ועל כן ציונו של הילד במדד זה יכל לנוע בין 0 ל- 4. הממוצע במדגם היה 1.281 וסטית התקן 0.907. שליש מהילדים חוו במהלך חייהם לפחות אירוע קשה אחד ושליש נוסף חוו שני אירועים קשים. מבדיקת שכיחות האירועים עולה, כי האירוע השכיח ביותר הוא מוות של אדם קרוב- עליו דיווחו 63.7% מהילדים, לאחריו מחלה קשה של אדם קרוב, שדווחה על ידי 51.1% מהילדים. גירושין של ההורים ארעו ל- 10.6% מהילדים ו- 8.1% מהילדים התמודדו עם מחלה קשה.

בדיקת ממוצע האירועים על פי חלוקה לבתי ספר לא הצביעה על הבדלים גדולים בין הקבוצות ואכן גם בניתוח שונות לא נמצאו הבדלים מובהקים בין הקבוצות. מספר האירועים הממוצע הנמוך ביותר היה בביה"ס בקרני שומרון (1.20) ומספר האירועים הגבוה ביותר נמצא בביה"ס הדתי באריאל (1.48). נספח 13 מפרט את מספר האירועים הממוצע בכל ביה"ס.

אירוע קשה בשנה החולפת

רשימת האירועים הקשים, אתם התמודדו הילד בשנה החולפת כללה תאונות דרכים שהילד עבר, תאונות דרכים של אדם קרוב, בעיות חברתיות, בעיות בלימודים, מעבר ארץ, מעבר ביי"ס, מעבר דירה ואבטלה של אחד ההורים. גם כאן ניתנה האפשרות לכל ילד לציין אירוע אחר, שהשאיף עליו רושם קשה, אך רוב האירועים שנרשמו לא נתפסו בעיני השופטים כאירועים קשים או נכללו כבר בקטגוריות קודמות (למשל נפילת מהאופנים או רבתי עם חבר).

מתברר, כי האירוע השכיח ביותר עליו דיווח הילד הוא תאונות דרכים של אדם קרוב (22.5%). אבטלה של אחד ההורים דווחה על ידי 15.9% מהילדים, 5.0% מהילדים היו מעורבים בתאונות דרכים ו- 4.6% עברו ארץ (עלו לישראל).

גם במקרה זה, הציון לכל שאלה היה ציון דיכוטומי (0- לא קרה, 1- קרה) ועל כן ציונו של הילד במדד זה יכול לנוע בין 0 ל- 4. הממוצע עמד על 0.458 וסטית התקן על 0.67. שני שליש מהילדים לא חוו אף לא אירוע קשה אחד במהלך השנה החולפת וכשליש חוו אירוע אחד.

פיזור הדיווחים על אירועים קשים בשנה האחרונה מצביע על הבדלים בין בתי הספר השונים. ממוצע האירועים הנמוך ביותר הוא בקריית ארבע ואילו הגבוה ביותר הוא בגוש קטיף. ניתוח שונות אכן הראה, כי ההבדלים מובהקים ($F=3.245$, $df=10$, 2998 , $p<0.001$). חלק ניכר מההבדל משויך לרמת אבטלת ההורים שדווחה על ידי ילדים הגרים באזורים שונים. בנספח 14 ניתן לראות את מספר האירועים הממוצע בשנה החולפת בכל ביי"ס.

סיכום

האירוע הקשה השכיח ביותר אליו נחשפו הילדים הנו מוות של אדם קרוב, אך כשליש מהילדים לא חוו אף לא אירוע קשה אחד בחייהם. לא נמצא הבדל ברמת האירועים הקשים במהלך החיים להם היו חשופים ילדים מאזורים שונים. כשליש מהילדים חוו אירוע קשה בשנה האחרונה והאירוע השכיח ביותר היה תאונות דרכים של אדם קרוב. ילדים בקריית ארבע ובאורנית, נטו לדווח על מספר מועט של קשיים ואילו בגוש קטיף אחוז הילדים אשר חוו אירועים קשים (שאינם קשורים לטרור) במהלך השנה החולפת, היה הגבוה ביותר.

חשיפה לטרור

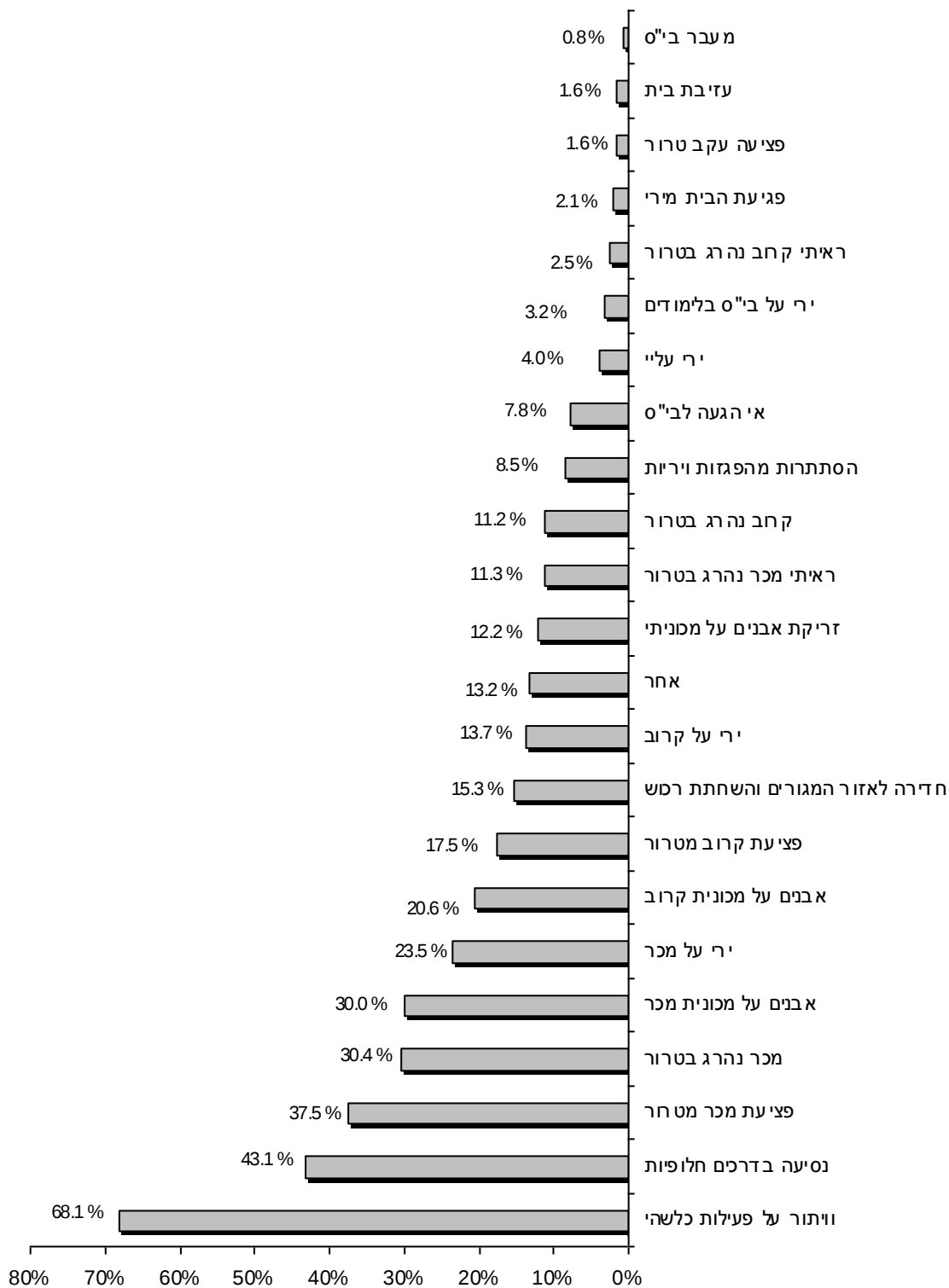
במהלך שתי שנות האינתיפאדה השנייה נחשפו ילדי ישראל לאירועי טרור רבים ושונים. החשיפה לטרור יכולה להיות עקיפה וקלה באופן יחסי- למשל דרך אמצעי התקשורת, או ישירה וקשה- כאשר הוא או מישו מקרוביו נפגע או מאוים על ידי הטרור באופן ישיר. בפרק זה ננסה לעמוד על היקף האירועים השונים בהם נתקלים בני נוער ישראלים ועל תחושות הפחד כתוצאה מאירועים אלו.

1. מידת החשיפה של ילדים מאזורים שונים לאירועים הקשורים לטרור

שאלון החשיפה כלל 23 שאלות שונות המתייחסות הן לחשיפה עקיפה דרך השפעת הטרור על שגרת חייו של המתבגר (למשל הצורך לשנות שיגרה, לשנות בית ספר, לנסוע בכבישים עוקפים וכד') וכלה בהשפעה קשה וישירה (אובדן הורה או קרוב משפחה בפיגוע, פציעה של הילד בפיגוע וכד'). רשימת האירועים ואחוז המתבגרים אשר ציינו כי נחשפו לכל אחד מאירועי הטרור, מופיעים בתרשים 1.

מעיון בתרשים עולה, כי הטרור פגע בשגרת חייהם של 70% מהצעירים. מעל לשליש מהצעירים מכירים אדם שנהרג בטרור וכאלף מתבגרים- שליש מהמדגם, מכירים אדם שנפצע או שאבנים נזרקו על מכוניתו. חמישית מבני הנוער דיווחו שקרוב משפחתם היה חשוף לזריקת אבנים ו- 17.5% דיווחו שקרוב משפחתם נפצע בטרור. מעל לשלוש מאות נערים ונערות- כלומר כ- 11% מהמדגם, דיווחו כי איבדו אדם קרוב בפיגוע טרור. על 118 (4%) מהצעירים ירו ו- 46 (1.6%) נפצעו.

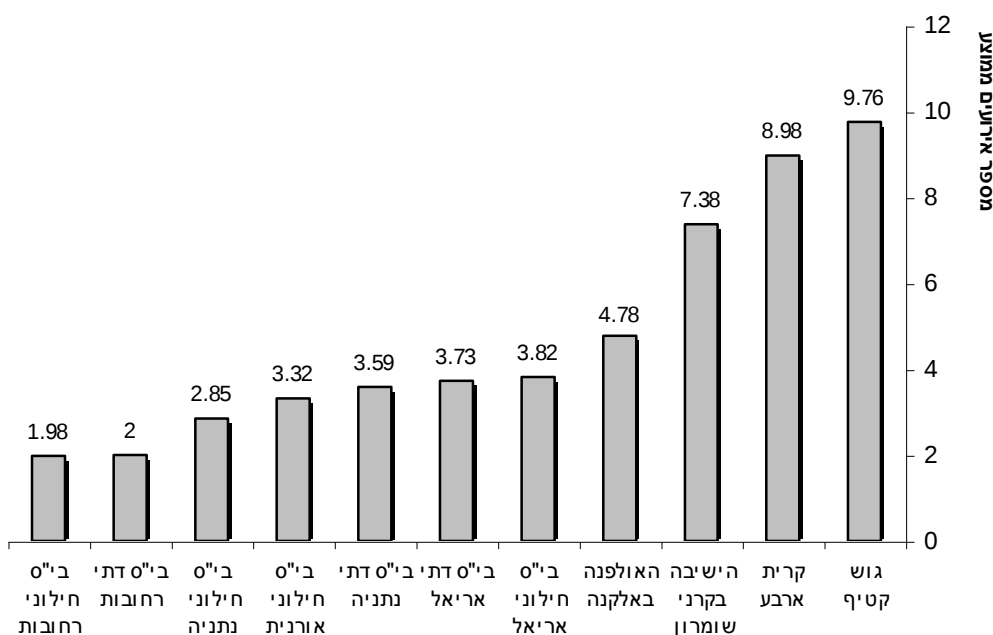
תרשים 1 : אחוז הילדים במדגם שנחשפו לכל אחד מן האירועים

אחוז חשיפה

כדי להעריך מהי רמת החשיפה עמה מתמודדים ילדים המתגוררים באזורים שונים בארץ, נבנה מדד של חשיפה אובייקטיבית אשר היה סיכום מספר האירועים להם נחשף הצעיר. כדי לבחון האם קיימים הבדלים בין האזורים השונים ברמת החשיפה לאירועי טרור, נבדקה רמת החשיפה האובייקטיבית בממוצע לפי בתי ספר שונים. תרשים 2 מציג את מספר האירועים הממוצע להם נחשפו הילדים בכל בית ספר (מתוך הרשימה הכוללת את כל 23 האירועים).

תרשים 2 : מספר אירועים ממוצע בחלוקה לבתי ספר

מתוצאות הגרף עולה, כי קיימים הבדלים משמעותיים במספר אירועי הטרור להם נחשפו ילדים מאזורים שונים בארץ. התלמידים החשופים ביותר לאירועי טרור הם תלמידי בית הספר בגוש קטיף (ממוצע של 9.76 אירועים), קריית ארבע (ממוצע של 8.98 אירועים) וקרני שומרון (7.38 אירועים). לעומתם, התלמידים מרחובות נחשפו לרמה הנמוכה ביותר של אירועי טרור (1.98 אירועים). בממוצע בבית הספר החילוני ו-2 אירועים בממוצע בבית הספר הדתי. רמת החשיפה של התלמידים מנתניה דומה לזו של חלק מהילדים בשטחים, בעיקר אלו, הלומדים בבתי הספר באורנית ובאריאל.

מניתוח שונות חד כיווני עולה, כי ההבדלים בין הקבוצות מובהקים ($F(10, 2908)=201.382, p<.001$). ניתוח scheffe לברור מקור ההבדלים בין הקבוצות הצביע על חלוקה לחמש קבוצות נפרדות (החלוקה בתוך הקבוצות היא מהממוצע הגבוה לנמוך):

1. גוש קטיף וקריית ארבע.
 2. קרני שומרון
 3. אולפנת אלקנה, ביה"ס החילוני באריאל, ביה"ס הדתי באריאל.
 4. ביה"ס הדתי בנתניה, ביה"ס החילוני באורנית, ביה"ס החילוני בנתניה.
 5. ביה"ס הדתי ברחובות, ביה"ס החילוני ברחובות.
- חלוקה זו תואמת באופן כללי את בניית המדגם על פי אזורי חשיפה משוערים.
- ההבדלים בחשיפה לאירועי טרור באזורים השונים ניכרת גם כאשר בוחנים מהם האירועים השכיחים ביותר, שהתרחשו בכל אזור. לוח 1 מציג את חמשת האירועים השכיחים ביותר בכל יישוב, כולל אחוז התלמידים מתוך כלל תלמידי בית הספר שהשתתפו במדגם, אשר דיווחו כי נחשפו לאירוע.

לוח 1: חמשת האירועים השכיחים ביותר בכל יישוב

הישיבה בקרני שומרון
מישהו שאני מכיר (אבל הוא לא קרוב אליי) נפצע כתוצאה מטרור (82.9%).
זרקו אבנים על מכונית שנסע בה אדם שאני מכיר (אבל הוא לא קרוב אליי) (77.3%).
ירו על מישהו שאני מכיר (אבל הוא לא קרוב אליי) (76.3%).
מישהו שאני מכיר (אבל הוא לא קרוב אליי) נהרג באירוע טרור (75.9%).
נאלצתי לוותר על פעילות כלשהי בגלל המצב הביטחוני (65.8%).
האולפנה באלקנה
בגלל המצב הביטחוני, היית צריך לנסוע בכבישים אחרים מאלו שבהם נסעתי בעבר (78.6%).
נאלצתי לוותר על פעילות כלשהי בגלל המצב הביטחוני (69.4%).
זרקו אבנים על מכונית שנסע בה אדם שאני מכיר (אבל הוא לא קרוב אליי) (58.5%).
מישהו שאני מכיר (אבל הוא לא קרוב אליי) נהרג באירוע טרור (48%).
מישהו שאני מכיר (אבל הוא לא קרוב אליי) נפצע כתוצאה מטרור (44.4%).
ז'ים חילוני אריאל
בגלל המצב הביטחוני, היית צריך לנסוע בכבישים אחרים מאלו שבהם נסעתי בעבר (84.7%).
נאלצתי לוותר על פעילות כלשהי בגלל המצב הביטחוני (54.8%).
זרקו אבנים על מכונית שנסע בה אדם שאני מכיר (אבל הוא לא קרוב אליי) (47.8%).
זרקו אבנים על מכונית שנסע בה אדם קרוב אליי (42.3%).
זרקו אבנים על מכונית שנסעתי בה (21%).
ז'ים דתי אריאל
בגלל המצב הביטחוני, היית צריך לנסוע בכבישים אחרים מאלו שבהם נסעתי בעבר (80%).
נאלצתי לוותר על פעילות כלשהי בגלל המצב הביטחוני (48.5%).
זרקו אבנים על מכונית שנסע בה אדם שאני מכיר (אבל הוא לא קרוב אליי) (48.5%).

זרקו אבנים על מכונית שנסע בה אדם קרוב אליי (37.5%).
חדרו לאזור בו אני גר והשחיתו רכוש (25%).
ז'ים חילוני רחובות
נאלצתי לוותר על פעילות כלשהי בגלל המצב הביטחוני (71.9%).
בגלל המצב הביטחוני, היית צריך לנסוע בכבישים אחרים מאלו שבהם נסעתי בעבר (24.3%).
מישהו שאני מכיר (אבל הוא לא קרוב אליי) נפצע כתוצאה מטרור (23.2%).
מישהו שאני מכיר (אבל הוא לא קרוב אליי) נהרג באירוע טרור (12.7%).
ראיתי מישהו (שלא קרוב אליי) שנהרג בגלל אירוע טרור (8.4%).
ז'ים דתי רחובות
נאלצתי לוותר על פעילות כלשהי בגלל המצב הביטחוני (61.7%).
בגלל המצב הביטחוני, היית צריך לנסוע בכבישים אחרים מאלו שבהם נסעתי בעבר (16.2%).
מישהו שאני מכיר (אבל הוא לא קרוב אליי) נפצע כתוצאה מטרור (15.5%).
זרקו אבנים על מכונית שנסע בה אדם שאני מכיר (אבל הוא לא קרוב אליי) (14.7%).
מישהו שאני מכיר (אבל הוא לא קרוב אליי) נהרג באירוע טרור (13.2%).
ז'ים חילוני נתניה
נאלצתי לוותר על פעילות כלשהי בגלל המצב הביטחוני (66.4%).
מישהו שאני מכיר (אבל הוא לא קרוב אליי) נפצע כתוצאה מטרור (37.3%).
בגלל המצב הביטחוני, היית צריך לנסוע בכבישים אחרים מאלו שבהם נסעתי בעבר (30.4%).
מישהו שאני מכיר (אבל הוא לא קרוב אליי) נהרג באירוע טרור (22.3%).
מישהו קרוב אליי נפצע כתוצאה מטרור (17.9%).
ז'ים דתי נתניה
נאלצתי לוותר על פעילות כלשהי בגלל המצב הביטחוני (71.2%).
מישהו שאני מכיר (אבל הוא לא קרוב אליי) נפצע כתוצאה מטרור (52.4%).
מישהו שאני מכיר (אבל הוא לא קרוב אליי) נהרג באירוע טרור (43.6%).
בגלל המצב הביטחוני, היית צריך לנסוע בכבישים אחרים מאלו שבהם נסעתי בעבר (25.4%).
מישהו קרוב אליי נפצע כתוצאה מטרור (23.2%).
קריית ארבע
ירו על מישהו שאני מכיר (אבל הוא לא קרוב אליי) (81.9%).
מישהו שאני מכיר (אבל הוא לא קרוב אליי) נהרג באירוע טרור (81.4%).
זרקו אבנים על מכונית שנסע בה אדם שאני מכיר (אבל הוא לא קרוב אליי) (73.8%).
מישהו שאני מכיר (אבל הוא לא קרוב אליי) נפצע כתוצאה מטרור (73.2%).
נאלצתי לוותר על פעילות כלשהי בגלל המצב הביטחוני (65.5%).
אורנית
בגלל המצב הביטחוני, היית צריך לנסוע בכבישים אחרים מאלו שבהם נסעתי בעבר (77%).
נאלצתי לוותר על פעילות כלשהי בגלל המצב הביטחוני (74.1%).
זרקו אבנים על מכונית שנסע בה אדם שאני מכיר (אבל הוא לא קרוב אליי) (43.3%).
חדרו לאזור בו אני גר והשחיתו רכוש (23.8%).
זרקו אבנים על מכונית שנסע בה אדם קרוב אליי (23.4%).
גוש קטיף
מישהו שאני מכיר (אבל הוא לא קרוב אליי) נפצע כתוצאה מטרור (81.5%).
מישהו שאני מכיר (אבל הוא לא קרוב אליי) נהרג באירוע טרור (79.6%).
נאלצתי לוותר על פעילות כלשהי בגלל המצב הביטחוני (75.9%).
ירו על מישהו שאני מכיר (אבל הוא לא קרוב אליי) (75.9%).
ישבתי בבית כדי להסתתר מהפגזות ויריות (74.5%).

* בסוגריים מצוין אחוז הילדים מן היישוב שנחשפו לאירוע.

מניתוח הנתונים המופיעים בלוח 1 ניתן לראות, כי קיים הבדל בין סוג האירועים להם

חשופים ילדים באזורים שונים. כ- 80% מהתלמידים בבתי הספר בגוש קטיף, קריית ארבע וקרני

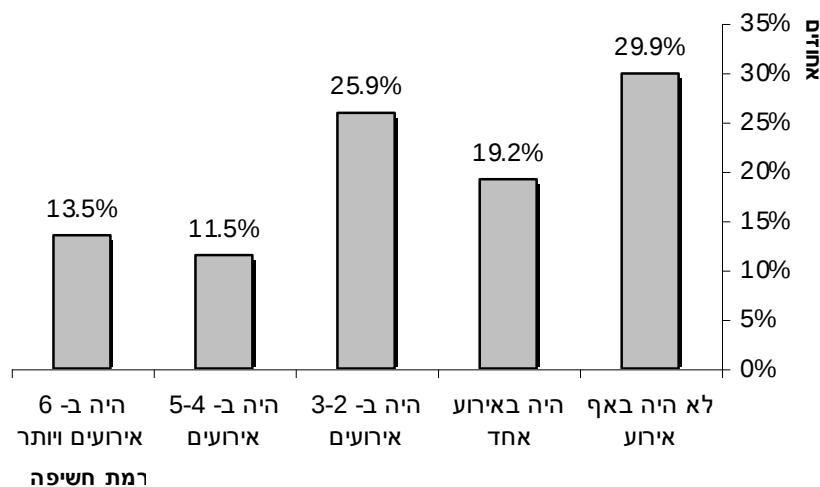
שומרון מכירים אדם שנהרג בפיגוע טרור. בבתי הספר שבשומרון : אריאל, אלקנה ואורנית, מעל ל- 70% מהתלמידים דיווחו כי הפיגועים גרמו להם לסוע בכבישים שונים. כמעט 50% מהם מכירים אדם שאבנים נזרקו על מכוניתו. בנתניה וברחובות, הטרור פגע בעיקר בשגרת חייהם של התלמידים. עם זאת, כמחצית מהתלמידים בביה"ס הדתי בנתניה מכירים אדם שנהרג או נפצע בטרור, זאת בהשוואה לשליש מתלמידי בית הספר החילוני בנתניה ואחוזים נמוכים יותר בבתי הספר ברחובות.

משתנה החשיפה האובייקטיבי איננו בודק את סוג החשיפה (ישירה לעומת עקיפה או קלה לעומת קשה) הוא בודק אך ורק את מספר האירועים להם היה חשוף התלמיד.

לשם המשך הדיון במשתנה החשיפה חולק משתנה זה לחמש קבוצות, המתארות חמש רמות חשיפה לטרור, על פי מספר האירועים הכולל להם נחשף התלמיד. הרמות הן :

- 0- ילדים, שלא נחשפו לאף אירוע.
 - 1- ילדים, שנחשפו לאירוע יחיד.
 - 2- ילדים, שנחשפו לשניים או שלושה אירועים.
 - 3- ילדים, שנחשפו לארבעה או חמישה אירועים.
 - 4- ילדים, שנחשפו לשישה או יותר אירועים.
- תרשים 3 מציג את אחוז התלמידים, השייכים לכל קטגוריה של רמת חשיפה במדגם כולו.

תרשים 3 : אחוז התלמידים בכל רמת חשיפה

ניתן לראות, כי שליש מהצעירים לא היו נחשפו לאף אירוע טרור ואילו כ- 70% מהם חוו לפחות אירוע אחד. כרבע דיווחו על חשיפה רבה ליותר מארבעה אירועים שונים.

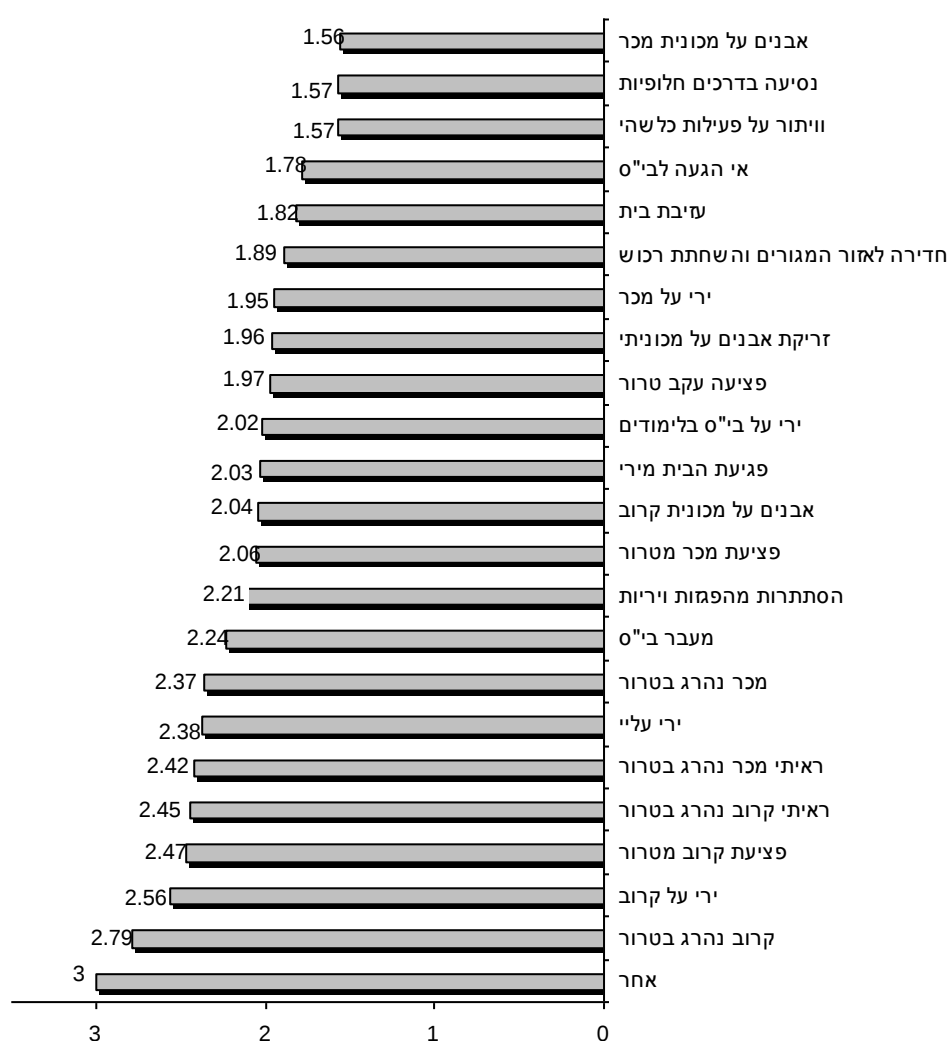
לשם המשך הניתוחים הוצאו בבניית המדדים שישה אירועים המהווים, במידה מסוימת תגובה לטרור. אירועים אלה הם: "נאלצתי לוותר על פעילות כלשהי בגלל המצב הביטחוני", "לא הגעתי לבית הספר בגלל המצב הביטחוני", "הייתי צריך לעבור בית ספר בגלל המצב הביטחוני", "המשפחה שלי הייתה צריכה לעזוב את הבית שלנו בגלל אירועי הטרור", "בגלל המצב הביטחוני, הייתי צריך לנסוע בכבישים אחרים מאלו שבהם נסעתי בעבר" "אירוע אחר".

כל אחד מבין 17 שאלות החשיפה שנשארו חולק באופן דיכוטומי כך ש-0 = לא נחשף לאירוע, ו-1 = נחשף לאירוע. ציון הנבדק היה מספר הפעמים בהם הוא ציין 1- נחשפתי לאירוע. ממוצע משתנה האובייקטיבית החדש היה 3.746, סטית התקן 3.307 והטווח נע בין 0 ל-17. (n=2986).

2. חשיפה סובייקטיבית

התלמיד התבקש לציין את מידת הפחד אותה הוא חש, כאשר היה חשוף לאירוע טרור, על סולם הנע בין 1 ("לא פחדתי") ועד 4 ("פחדתי מאוד"). הדיווח על תחושת הפחד התייחס לכל אחד מהאירועים אליהם הוא נחשף. משתנה החשיפה הסובייקטיבית נבנה כממוצע ציוניו של התלמיד על סקאלת הפחד. תרשים 4 מציג את רמת הפחד הממוצעת שנמצאה לכל אירוע.

תרשים 4: רמת פחד ממוצעת במדגם לכל אירוע (טווח: 1=לא פחד - 4=פחד מאוד)

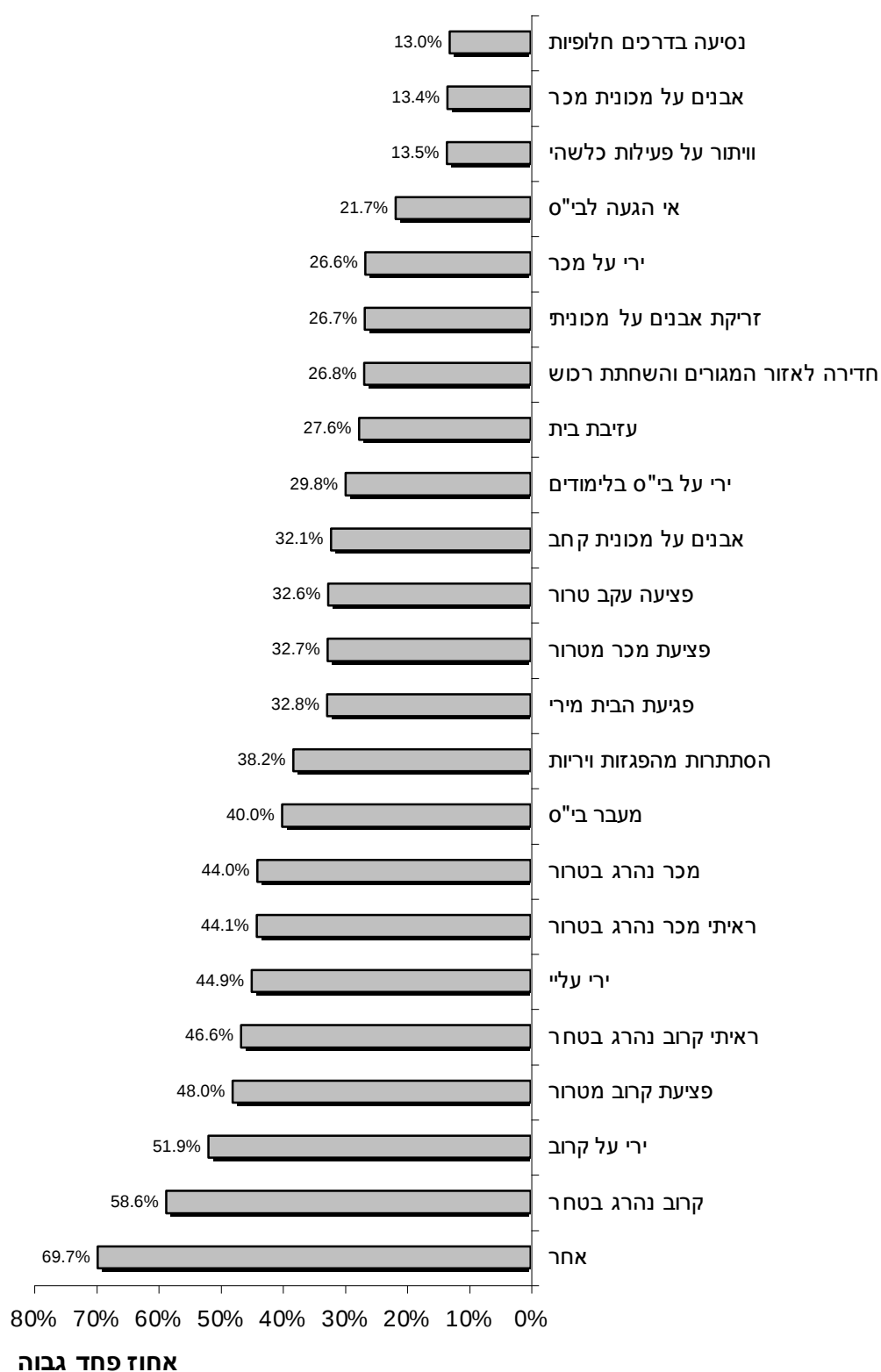

רמת פחד ממוצעת

האירועים אשר גרמו לתחושת הפחד הרבה ביותר היו אירועים בהם קיימת סכנה לשלומו של אדם קרוב וכן הקטגוריה הפתוחה "אחר" עליה נדון בהמשך.

בתרשים 5 בדקנו מהו אחוז המשיבים אשר טענו כי הם פחדו או פחדו מאוד, מתוך כלל הנחשפים לאירוע.

תרשים 5: אחוז התלמידים שדיווחו על פחד גבוה (מתוך כלל הנחשפים לאירוע)

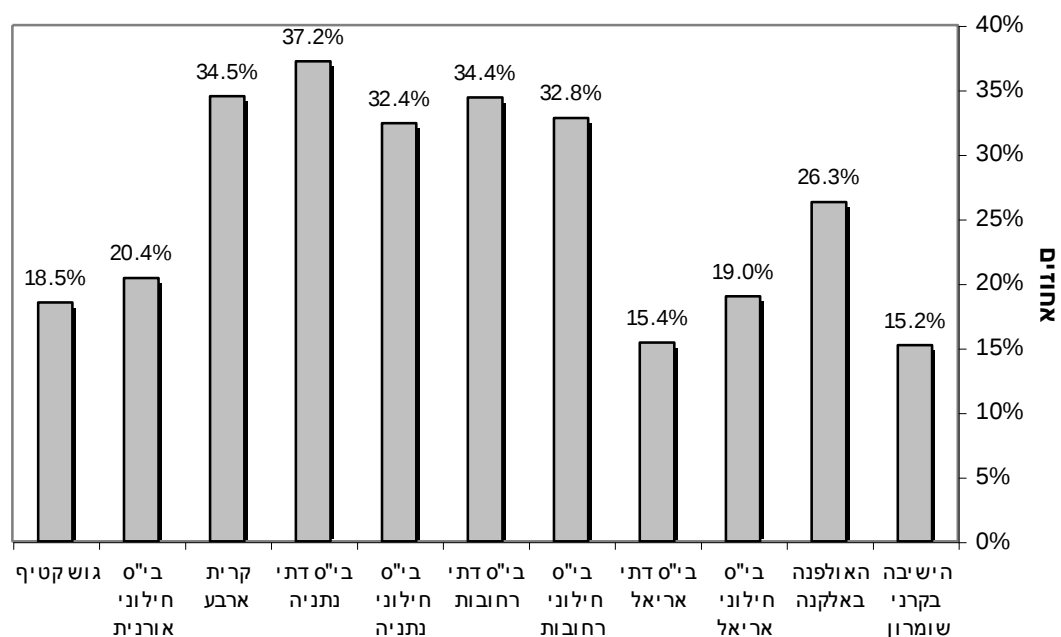

גם כאן ניתן לראות כי אחוז גבוה מהתלמידים דיווחו שהם פחדו או פחדו מאוד כאשר שלומו של אדם קרוב היה בסכנה.

כאמור הקטגוריה "אחר" היא קטגוריה פתוחה בה יכלו התלמידים לרשום אירועי טרור אחרים אליהם נחשפו אך הם לא הופיעו ברשימה. מגוון האירועים אותם רשמו התלמידים היה נרחב ולהלן מספר תשובות: "פספסתי פיגוע בחצי שעה", "שמעתי את ההתפוצצות", "ראיתי תמונות מזעזעות בטלוויזיה", "דודים שלי גרים קרוב למקום שהיה בו פיגוע", "אחותי גרה ליד מקום שיש בו פיגועים", "הייתי בבית מלון כשהתעורר חשד לכניסת מחבל ופחדתי מאוד", "אני וחברה שלי חיפשנו את ההורים בזמן שהיה פיגוע ולא הצלחנו לתפוס אותם בפלאפון", "חשבת שסבא שלי היה בפיגוע בשוק", "חשדתי במישהו שנראה כמו מחבל", "ברחתי ממישהו שחשדתי שהוא מחבל", "פעם התפוצץ גלגל באוטובוס וכולנו חשבנו שזה פיגוע", "אני כל הזמן מפחדת שמישהו ימות" ועוד. גם מתשובות אלו ניתן ללמוד כי הילדים חוששים מאוד לשלומם ולשלומם של אנשים קרובים להם.

בדקנו את תחושת הפחד לפי אזורי מגורים, כפי שניתן לראות בתרשים 6 המציג את אחוז התלמידים שדיווחו כי הם פחדו או פחדו מאוד בעקבות חשיפה לאירוע טרור, בבתי הספר השונים.

תרשים 6: אחוז התלמידים שדיווחו שפחדו או פחדו מאוד, בעקבות אירוע טרור, לפי בתי ספר

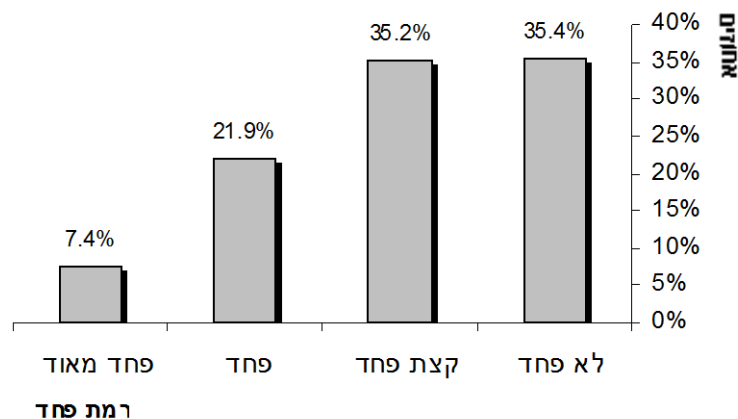

על תחושת פחד רבה או רבה מאוד בעקבות חשיפה לאירוע טרור, דיווחו 37% מהתלמידים בבית הספר הדתי בנתניה, 35% מהתלמידים בקריית ארבע ו- 34% מהתלמידים בבית הספר הדתי ברחובות, מתוך כלל התלמידים שנחשפו לאירוע טרור בבתי ספר אלו. זאת לעומת, 14% מהתלמידים בבית הספר הדתי באריאל, 15% מהתלמידים הלומדים בקרני שומרון ו- 18% מהתלמידים בגוש קטיף, שדיווחו כי פחדו או פחדו מאוד, מתוך כלל התלמידים שנחשפו לאירוע טרור בבתי ספר אלו.

לשם ביצוע ניתוחים סטטיסטיים בהם לא ניתן להשתמש במשתנה רציף, נבנו ממשתנה החשיפה הסובייקטיבית ארבע קבוצות פחד :

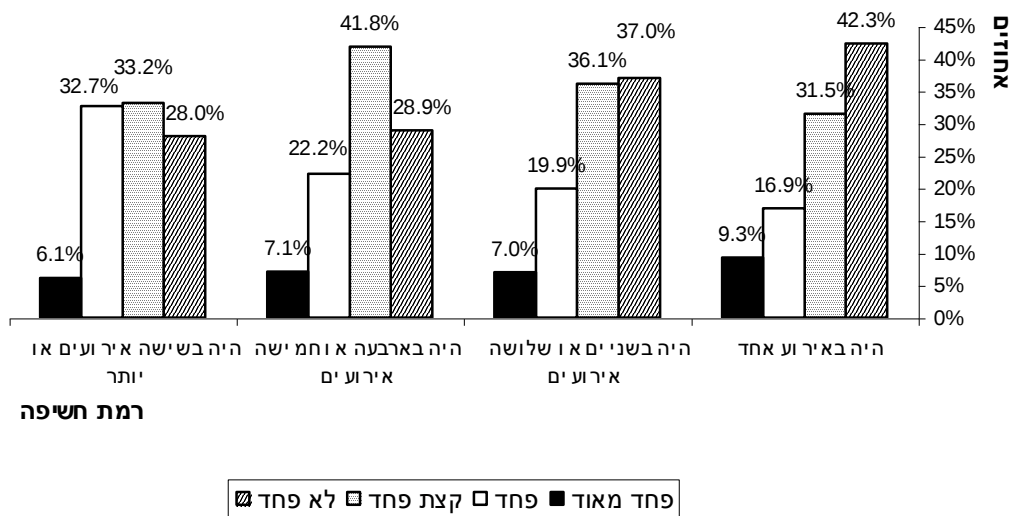
- 1- ילדים שציונם היה בין 1 ל- 1.5, כלומר, לא פחדו.
 - 2- ילדים שציונים היה בין 1.51 לבין 2.5 – כלומר, פחדו מעט.
 - 3- ילדים שציונם היה בין 2.51 לבין 3.5 – כלומר, פחדו.
 - 4- ילדים שציונם היה בין 3.51 לבין 4 – כלומר, פחדו מאוד.
- תרשים 7 מציג את אחוז הילדים השייכים לכל קטגוריה של רמת פחד במדגם כולו.

תרשים 7: אחוז הצעירים בחלוקה לקבוצת פחד

ניתן לראות כי מעל לשליש מהילדים שחוו אירוע הקשור לטרור דיווחו כי לא חשו פחד. שליש פחדו מעט וכשליש פחדו או פחדו מאוד. נבחן גם הקשר בין רמת החשיפה לרמת הפחד. תרשים 8 מציג את רמות הפחד השונות של הילדים בכל רמת חשיפה.

תרשים 8: רמות פחד בחלוקה לפי רמות חשיפה במדגם כולו

ניתוח χ^2 לא העלה הבדלים מובהקים בין הקבוצות. בהתאם לכך, גם בבדיקת קשר (במתאם פירסון) בין משתנה החשיפה (הרציף) ומשתנה הפחד (הרציף) לא נמצא כל מתאם ($r = 0.087$).

לסיכום:

רמת החשיפה האובייקטיבית המדווחת על ידי הילדים, תואמת את החלוקה הראשונית לאזורים אותה ערכנו במדגם. ילדים מגוש קטיף, קריית ארבע וקרני שומרון חשופים יותר מהשאר לאירועי טרור שונים. לעומתם, הילדים ברחובות הם בעלי רמת החשיפה הנמוכה ביותר לאירועי טרור. כמו כן, תלמידים מבתי הספר בגוש קטיף, קריית ארבע וקרני שומרון דיווחו על חשיפה לאירועי טרור קשים יותר בהשוואה לאירועי הטרור להם חשופים תלמידים בבתי הספר ברחובות.

בבדיקת תחושת הפחד- החשיפה הסובייקטיבית נמצאה תחושת פחד גבוהה ביותר אצל התלמידים בבתי הספר הדתיים בנתניה, קריית ארבע ורחובות. האירועים הגורמים לתחושת הפחד הרבה ביותר הם אירועים בהם קיים חשש אמיתי או מדומה לשלומם של קרוב משפחה או לביטחונם של הילד.

לא נמצא קשר בין חשיפה אובייקטיבית (מספר אירועי הטרור) ובין תחושת הפחד של התלמידים.

בפרקים הבאים נדון בהשלכות של רמת החשיפה האובייקטיבית והסובייקטיבית של הצעיר, על מגוון של משתנים ובהם אמונה אידיאולוגית ודתית, תחושה של תמיכה חברתית וממדים מגוונים של התמודדות שלילית או חיובית.

ניתוח המשתנים המתווכים

פרק זה סוקר את המשתנים אשר להערכתנו מתווכים בין משתנה הלחץ (חשיפה ופחד בעקבות אירועי טרור) ובין תגובת הילד. משתנים אלו מחולקים למשתני ערכים: מחויבות אידיאולוגית ומחויבות דתית, ולמשתני תמיכה חברתית: תמיכה ביחס לאירועי הטרור, תמיכה קהילתית ותמיכה חברתית כללית.

בכל פרק יבדקו ההבדלים בין קבוצות מדגם שונות (מין, גיל, קבוצה דתית, עמדה פוליטית, בית ספר, חשיפה לטרור ורמת הפחד) במדד הנסקר.

מחויבות אידיאולוגית

אמונה אידיאולוגית היא מרכיב מרכזי במערכת הערכים של הפרט והתגבשותה בגיל ההתבגרות מהווה ממד חשוב בבחינת התמודדות צעירים עם אירועי טרור. פרק זה סוקר את ההבדלים בתפיסה האידיאולוגית בין קבוצות מדגם שונות.

מחויבות אידיאולוגית נבחנה תוך שימוש בשאלון אידיאולוגיה (פרוט קיים בפרק השיטה). בעזרת התשובות לשאלון נבנו ארבעה מדדים: משתנה מסכם ושלוש תת סקאלות: מחויבות מעשית (מוכנות הפרט לפעול למען אידיאולוגיה בה הוא מאמין), בטחון בעמדה הפוליטית (המידה בה הנבדק מאמין כי לא ישנה את עמדתו הפוליטית גם בעתיד) וחוסר סובלנות פוליטית (המידה בה הפרט מוכן להקשיב לדעות הנוגדות את דעתו הפוליטית). שני המדדים האחרונים מזוהים כנוקשות אידיאולוגית.

1. תוצאות מדדי המחויבות האידיאולוגית בכל המדגם

לשם תיאור משתנה המחויבות האידיאולוגית חושב ציון ממוצע עבור כל אחד מתת-הסולמות וכן חושב ציון ממוצע לשאלון כולו. בהתאם לכך נוצרו שלושה משתנים ספציפיים

ומשתנה כללי אחד. טווח הציונים במדדים השונים יכול לנוע בין 1- מחויבות נמוכה, ל- 5 מחויבות גבוהה. בלוח 1 מפורטים הממוצעים וסטיות התקן עבור כל אחד מן המדדים במדגם כולו.

לוח 1: ממוצעים וסטיות תקן במדדי האידיאולוגיה במדגם כולו

שם המדד	ממוצע	סטיית תקן
מדד גלובלי		
ממוצע מחויבות אידיאולוגית	2.48	0.82
תת סולמות		
מחויבות מעשית	2.47	1.15
ביטחון בעמדה הפוליטית	2.33	0.75
חוסר סובלנות פוליטית	2.70	0.98

2. מחויבות אידיאולוגית בבדיקה למשתנים הסוציו-דמוגרפיים

א. זיקה בין מין לבין מחויבות אידיאולוגית

בחלק זה בחנו באמצעות מבחני t האם קיימים הבדלים בין בנים לבנות במדדי המחויבות האידיאולוגית השונים. בלוח 2 מוצגים ציוני מדדי המחויבות האידיאולוגית השונים בחלוקה לבנים ולבנות¹.

לוח 2: ממוצעים למדדי המחויבות האידיאולוגית בחלוקה לפי מין

שם המדד	בנים (n=1190)	בנות (n=1672)	T
מדד גלובלי			
ממוצע מחויבות אידיאולוגית	2.52	2.45	t (2356.57) = 1.98 *
תת סולמות			
מחויבות מעשית	2.48	2.46	t (2412.99) = 0.42 N.S.
ביטחון בעמדה הפוליטית	2.35	2.31	t (2356.98) = 1.34 N.S.
חוסר סובלנות פוליטית	2.78	2.64	t (2404.02) = 3.60 ***

p<.001*** p<.01** p<.05*

מעיון בלוח 2 עולה כי בנים הנם בעלי ציונים גבוהים יותר בחוסר סובלנות פוליטית, בהשוואה לבנות. עובדה זו משתקפת גם בציונים הגבוה יותר במדד הגלובלי. כלומר, בנים הנם חסרי סובלנות פוליטית במידה רבה יותר מאשר בנות.

¹ בכל הפרק כולו קיימים הבדלים קטנים במספר הנבדקים השייכים לכל אחת מתת הקבוצות במדדי המחויבות השונים. בגלל הפער הקטן וכדי להקל על הקורא, יובאו נתוני הנבדקים כפי שהם מופיעים במשתנה המסכם.

ב. זיקה בין גיל לבין מחויבות אידיאולוגית

בחלק זה בחנו באמצעות ניתוח שונות חד כיווני האם קיימים הבדלים בין ילדים בגילאים שונים במדדי המחויבות האידיאולוגית השונים. בלוח 3 מוצגים ציוני מדדי המחויבות האידיאולוגית השונים בחלוקה לפי גיל.

לוח 3: ממוצעים למדדי המחויבות האידיאולוגית בחלוקה לפי כיתה

שם המדד	ז' (n=1007)	ח' (n=1046)	ט' (n=773)	F
מדד גלובלי				
ממוצע מחויבות אידיאולוגית	2.35	2.48	2.63	*** F (2,2825) = 25.52
תת סולמות				
מחויבות מעשית	2.33	2.43	2.67	*** F (2,2825) = 20.26
ביטחון בעמדה הפוליטית	2.22	2.33	2.44	*** F (2,2816) = 19.56
חוסר סובלנות פוליטית	2.56	2.73	2.84	*** F (2,2813) = 18.94
p<.001*** p<.01** p<.05*				

מעיון בלוח 3 עולה, כי קיימים הבדלים מובהקים בין ילדים בכיתות שונות בכל המדדים. מבדיקת scheffe מתברר כי בין כל הקבוצות קיימים הבדלים מובהקים בממוצע המחויבות, בביטחון בעמדה ובחוסר סובלנות פוליטית. במחויבות מעשית קיים הבדל בין ילדי כיתה ט' ובין שאר הילדים. ניתן לומר כי תלמידי כיתה ט' מפגינים מחויבות אידיאולוגית גבוהה יותר בכל המדדים, מתלמידי כיתה ח' ו-ז'. בנוסף, תלמידי כיתה ח' מפגינים רמה גבוהה יותר של בטחון בעמדה הפוליטית וחוסר סובלנות פוליטית, בהשוואה לתלמידי כיתה ז'.

ג. זיקה בין רמה דתית לבין מחויבות אידיאולוגית

בחלק זה בחנו באמצעות ניתוח שונות חד כיווני האם קיימים הבדלים בין ילדים דתיים, מסורתיים וחילוניים, במדדי המחויבות האידיאולוגית השונים. בלוח 4 מוצגים ציוני מדדי המחויבות האידיאולוגית השונים בחלוקה לפי רמה דתית.

לוח 4: ממוצעים למדדי המחויבות האידיאולוגית בחלוקה לפי רמה דתית

שם הממד	חרדי (n=18)	דתי (n=1120)	מסורתי (n=778)	חילוני (n=944)	F
מדד גלובלי					
ממוצע מחויבות אידיאולוגית	2.53	2.78	2.41	2.20	*** F (3,2859) = 97.89
תת סולמות					
מחויבות מעשית	2.73	2.88	2.38	2.06	*** F (3,2858) = 97.76
ביטחון בעמדה הפוליטית	2.25	2.52	2.29	2.14	*** F (3,2851) = 46.36
חוסר סובלנות פוליטית	2.66	3.04	2.59	2.40	*** F (3,2847) = 83.08
	p<.001***	p<.01**	p<.05*		

מעיון בלוח 4 עולה, כי קיימים הבדלים מובהקים בין הקבוצות בכל הממדים. מניתוח scheffe מתברר, כי ילדים דתיים הם באופן מובהק בעלי מחויבות אידיאולוגית גבוהה יותר מילדים מסורתיים וחילוניים, בכל הממדים.

ד. זיקה בין עמדה פוליטית לבין מחויבות אידיאולוגית

בחלק זה בחנו באמצעות ניתוח שונות חד כיווני האם קיימים הבדלים בין ילדים בעלי עמדות פוליטיות שונות במדדי המחויבות האידיאולוגית השונים. בלוח 5 מוצגים ציוני מדדי המחויבות האידיאולוגית השונים בחלוקה לפי עמדה פוליטית.

לוח 5: ממוצעים למדדי המחויבות האידיאולוגית בחלוקה לפי עמדה פוליטית

שם הממד	ימין (n=1872)	מרכז (n=617)	שמאל (n=188)	F
מדד גלובלי				
ממוצע מחויבות אידיאולוגית	2.68	2.10	2.33	*** F (2,2676) = 139.06
תת סולמות				
מחויבות מעשית	2.73	1.94	2.21	*** F (2,2676) = 128.93
ביטחון בעמדה הפוליטית	2.45	2.10	2.28	*** F (2,2670) = 55.52
חוסר סובלנות פוליטית	2.94	2.26	2.50	*** F (2,2667) = 128.43
	p<.001***	p<.01**	p<.05*	

מעיון בלוח 5 עולה, כי קיימים הבדלים מובהקים בכל הממדים בין ילדים בעלי תפיסה פוליטית שונה. מבדיקת scheffe מתברר, כי ההבדלים קיימים בין כל הקבוצות. למעשה, ילדים מהימין הם באופן מובהק בעלי המחויבות האידיאולוגית החזקה ביותר ואילו ילדים בעלי עמדות מרכזיות הם באופן מובהק בעלי המחויבות האידיאולוגית החלשה ביותר.

ה. זיקה בין אירועים קשים במהלך החיים לבין מחויבות אידיאולוגית

בחלק זה בחנו באמצעות ניתוח שונות חד כיווני האם קיימים הבדלים בין ילדים שחוו רמות שונות של אירועים קשים במהלך חייהם, במדדי המחויבות האידיאולוגית השונים. בלוח 6 מוצגים ציוני מדדי המחויבות האידיאולוגית השונים בחלוקה לפי מספר האירועים הקשים אותם חוו הילדים.

לוח 6: ממוצעים למדדי המחויבות האידיאולוגית בחלוקה לפי אירועים קשים במהלך החיים

שם הממד	0 (n=671)	1 (n=950)	2 (n=1092)	3 ויותר (n=196)	F
מדד גלובלי					
מחויבות אידיאולוגית	2.46	2.49	2.50	2.38	N.S. F (3,2908) = 1.45
תת סולמות					
מחויבות מעשית	2.47	2.46	2.49	2.37	N.S. F (3,2907) = 0.70
ביטחון בעמדה הפוליטית	2.30	2.33	2.36	2.28	N.S. F (3,2899) = 1.04
חוסר סובלנות פוליטית	2.67	2.74	2.72	2.52	* F (3,2895) = 3.02
p<.001*** p<.01** p<.05*					

מעיון בלוח 6 עולה, כי קיים הבדל מובהק רק בממד חוסר הסובלנות הפוליטית. בדיקת scheffe לא זיהתה בין אלו קבוצות קיים הבדל מובהק, אך ההבדל בין ילדים שעברו שלושה או יותר אירועים קשים במהלך חייהם לילדים שעברו אירוע יחיד, הוא קרוב למובהקות ($\text{sig}=.051$). כלומר, ילדים שעברו שלושה אירועים קשים במהלך חייהם הם בעלי ציונים נמוכים יותר בחוסר סובלנות פוליטית (כלומר, מפגינים סובלנות פוליטית רבה יותר) בהשוואה לילדים שעברו אירוע יחיד.

ו. זיקה בין אירועים קשים בשנה החולפת לבין מחויבות אידיאולוגית

בחלק זה בחנו באמצעות ניתוח שונות חד כיווני האם קיימים הבדלים בין ילדים שחוו רמות שונות של אירועים קשים במהלך השנה החולפת, במדדי המחויבות האידיאולוגית השונים. בלוח 7 מוצגים ציוני מדדי המחויבות האידיאולוגית השונים בחלוקה לפי מספר אירועים קשים שחוו הילדים בשנה חולפת.

לוח 7: ממוצעים למדדי המחויבות האידיאולוגית בחלוקה לפי אירועים קשים במהלך השנה החולפת

שם המדד		0 (n=1824)	1 (n=859)	2 (n=195)	3 ויותר (n=31)	F
מדד גלובלי						
ממוצע מחויבות אידיאולוגית		2.47	2.51	2.44	2.60	N.S. F (3,2908) = 0.77
תת סולמות						
מחויבות מעשית		2.46	2.49	2.38	2.66	N.S. F (3,2907) = 0.78
ביטחון בעמדה הפוליטית		2.32	2.35	2.33	2.44	N.S. F (3,2899) = 0.66
חוסר סובלנות פוליטית		2.69	2.73	2.63	2.76	N.S. F (3,2895) = 0.79
p<.001*** p<.01** p<.05*						

מעיון בלוח 7 עולה, כי לא קיים הבדל בין ילדים שחוו אירועים קשים במהלך השנה, במחויבות האידיאולוגית שהם חשים.

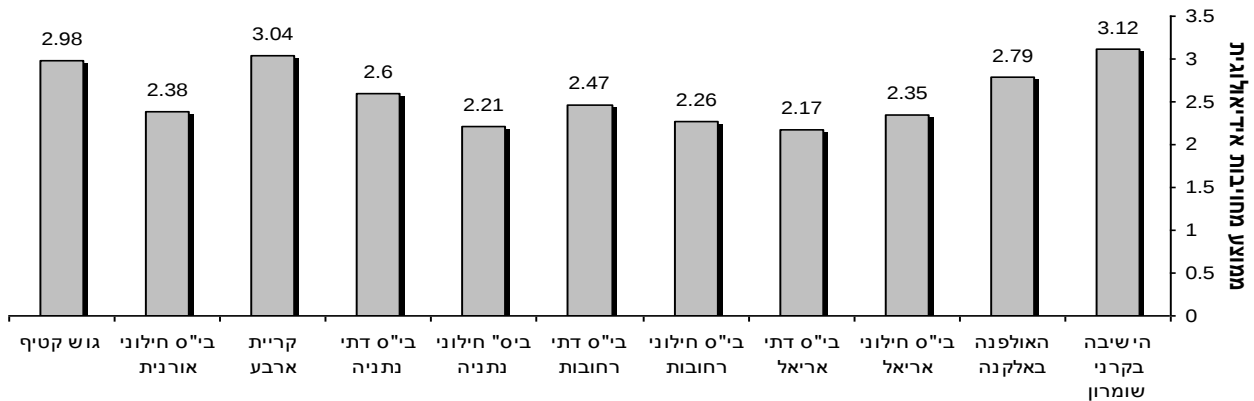
3. בדיקת מחויבות אידיאולוגית לפי בתי הספר

בחלק זה בחנו באמצעות ניתוח שונות חד כיווני האם קיימים הבדלים בין בתי הספר השונים במדדי המחויבות האידיאולוגית. בלוח 8 מוצגים ציוני כל מדדי המחויבות האידיאולוגית עבור בתי הספר השונים. בהמשך תרשים 1 מציג את ההבדלים בין בתי הספר השונים במדד המסכם- ממוצע המחויבות האידיאולוגית.

לוח 8 : ממוצעים למדדי המחויבות האידיאולוגית בחלוקה לפי בתי ספר

F		גוש קטיף (n=47)	חילוני אורנית (n=341)	קריית ארבע (n=229)	דתי נתניה (n=473)	חילוני נתניה (n=541)	דתי רחובות (n=272)	חילוני רחובות (n=533)	דתי אריאל (n=28)	חילוני אריאל (n=153)	האולפנה באלקנה (n=175)	קרני שומרון (n=117)	
מדד גלובלי													
***	F (10,2908) =37.95	2.98	2.38	3.04	2.60	2.21	2.47	2.26	2.17	2.35	2.79	3.12	ממוצע מחויבות אידיאולוגית
תת סולמות													
***	F (10,2907) =39.56	2.97	2.39	3.25	2.58	2.11	2.38	2.13	2.13	2.22	3.13	3.31	מחויבות מעשית
***	F (10,2899) =16.87	2.69	2.25	2.67	2.43	2.14	2.33	2.21	2.02	2.24	2.45	2.73	ביטחון בעמדה הפוליטית
***	F (10,2895) =34.65	3.44	2.53	3.33	2.85	2.38	2.75	2.44	2.43	2.59	2.91	3.45	חוסר סובלנות פוליטית
												p<.001***	p<.01**
												p<.05*	

תרשים 1: ממוצע מחויבות אידיאולוגית בחלוקה לבתי ספר

מעיון בלוח 8 ובתרשים 1 עולה, כי הילדים בקרני שומרון, קריית ארבע, גוש קטיף והאולפנה באלקנה הם בעלי המחויבות האידיאולוגית הגבוהה ביותר בכל המדדים ואילו הילדים בבית הספר הדתי באריאל והילדים בבתי הספר החילוניים בנתניה, רחובות ואריאל, הם בעלי המחויבות האידיאולוגית הנמוכה ביותר.

4. בדיקת מחויבות אידיאולוגית לפי רמת המגע עם אירועי טרור

בחלק זה יתוארו מדדי המחויבות האידיאולוגית השונים כפי שבאו לידי ביטוי בקרב ילדים, שדיווחו על רמות שונות של חשיפה לאירועי טרור ושל תחושת פחד בעת החשיפה לאירועי טרור.

א. זיקה בין רמת החשיפה לבין מחויבות אידיאולוגית

משתנה החשיפה חולק לחמש רמות, כך ש-0 פירושו, שהילד לא נחשף לאף אירוע, ו-4 פירושו חשיפה לשישה או יותר מהאירועים ברשימה (פירוט ניתן לראות בפרק העוסק במשתנה החשיפה). לוח 9 מציג את ציוני מדדי המחויבות האידיאולוגית השונים בחלוקה לרמות חשיפה.

לוח 9: ממוצעים למדדי המחויבות האידיאולוגית בחלוקה לפי רמת חשיפה

שם הממד	0 (n=868)	1 (n=554)	2 (n=755)	3 (n=337)	4 (n=391)	F
מדד גלובלי						
מחויבות אידיאולוגית	2.19	2.36	2.49	2.70	3.10	*** F (4,2904) = 102.66
תת סולמות						
מחויבות מעשית	2.10	2.27	2.48	2.76	3.31	*** F (4,2903) = 95.16
ביטחון בעמדה הפוליטית	2.11	2.27	2.33	2.47	2.78	*** F (4,2895) = 61.10
חוסר סובלנות פוליטית	2.39	2.56	2.73	2.95	3.30	*** F (4,2891) = 72.51
p<.001*** p<.01** p<.05*						

מעיון בלוח 9 עולה, כי קיימים הבדלים מובהקים בכל המדדים בין ילדים אשר היו חשופים למספר שונה של אירועי טרור. מבדיקת scheffe עולים מספר ממצאים:

ילדים שחוו שישה אירועים או יותר (קבוצה 4) הם בעלי מחויבות אידיאולוגית גבוהה יותר מכל שאר הילדים, בכל המדדים.

ילדים שחוו ארבעה או חמישה אירועים (קבוצה 3) הם בעלי מחויבות אידיאולוגית גבוהה יותר באופן מובהק בכל המדדים, מילדים שחוו אירוע טרור יחיד או לא עברו אף אירוע (קבוצות 1 ו-0). בנוסף הם בעלי מחויבות גבוהה יותר בכל המדדים מלבד במדד הביטחון בעמדה הפוליטית, מילדים שעברו שנים או שלושה אירועים (קבוצה 2).

ילדים שחוו שניים או שלושה אירועים (קבוצה 2) הם בעלי מחויבות אידיאולוגית גבוהה יותר באופן מובהק בכל המדדים מילדים שלא היו באף אירוע (קבוצה 0). בנוסף הם בעלי מחויבות גבוהה יותר בכל המדדים מלבד במדד הביטחון בעמדה הפוליטית, מילדים שעברו אירוע יחיד (קבוצה 1).

ילדים שחוו אירוע יחיד (קבוצה 1) הם בעלי מחויבות אידיאולוגית גבוהה יותר באופן מובהק מילדים שלא היו באף אירוע (קבוצה 0), בכל המדדים מלבד במדד המחויבות המעשית.

באופן כללי ניתן לומר כי אצל ילדים שחוו מספר רב יותר של אירועי טרור קיימת נטייה להפגין מידה רבה יותר של מחויבות אידיאולוגית.

ב. זיקה בין רמת הפחד לבין מחויבות אידיאולוגית

משתנה הפחד חולק לארבע רמות, כך ש- 1 פירושו שהילד לא פחד כלל בעת החשיפה לאירועי טרור, ו- 4 פירושו שהילד פחד מאוד (פירוט ניתן לראות בפרק העוסק במשתנה החשיפה). לוח 10 מציג את ציוני מדדי המחויבות האידאולוגית השונים בחלוקה לרמות פחד.

לוח 10: ממוצעים למדדי המחויבות האידאולוגית בחלוקה לפי רמת פחד

שם המדד	1 (n=719)	2 (n=721)	3 (n=446)	4 (n=151)	F
מדד גלובלי					
ממוצע מחויבות אידיאולוגית	2.53	2.59	2.70	2.75	** F (3,2036) = 5.43
תת סולמות					
מחויבות מעשית	2.54	2.59	2.74	2.86	** F (3,2035) = 5.01
ביטחון בעמדה הפוליטית	2.36	2.40	2.51	2.55	** F (3,2029) = 5.59
חוסר סובלנות פוליטית	2.77	2.85	2.88	2.90	N.S. F (3,2028) = 1.94
p<.001*** p<.01** p<.05*					

מעיון בלוח 10 עולה, כי בכל המדדים מלבד חוסר סובלנות פוליטית, קיים הבדל מובהק בין ילדים שחוו מידה שונה של פחד. מבדיקת scheffe מתברר כי ילדים שחוו מידה רבה של פחד (קבוצה 4) הם באופן מובהק בעלי ציונים גבוהים יותר במחויבות המעשית, הבטחון בעמדה הפוליטית ובמדד הגלובלי, בהשוואה לילדים שעברו אירוע טרור אך לא פחדו. ילדים שדיווחו על רמה בינונית של פחד (קבוצה 3) הם בעלי רמה גבוהה יותר של מחויבות מעשית ובעלי ציונים גבוהים במדד הגלובלי, בהשוואה לילדים שלא פחדו (קבוצה 1).

באופן כללי ניתן לראות כי ילדים שדיווחו כי הם חשו פחד בעת חשיפה לאירוע טרור, הינם בעלי מחויבות אידיאולוגית רבה יותר מילדים שלא פחדו, בעיקר במחויבות המעשית.

5. מתאמים ורגרסיות

כדי לעמוד על הקשר בין כל המשתנים השונים שנסקרו ובין מחויבות אידיאולוגית, נערך ניתוח רגרסיה ליניארית בשלבים. הניתוח נערך עבור כל משתני המחויבות האידאולוגית, דהיינו ממוצע המחויבות האידאולוגית ושלושת תת-הסולמות. בבדיקה מקדימה לרגרסיה, חושבו המתאמים בין כל המשתנים לבין המדדים השונים של מחויבות אידיאולוגית. לוח 11 מציג את המתאמים הנ"ל.

לוח 11: מתאמים בין המשתנים הבלתי תלויים ומדדי המחויבות האידאולוגית

חוסר סובלנות פוליטית		ביטחון בעמדה הפוליטית		מחויבות מעשית		ממוצע מחויבות אידיאולוגית		
Sig.	r	Sig.	r	Sig.	r	Sig.	r	
***	.068	N.S.	.026	N.S.	.008	*	.038	מין (0=בנות 1=בנים)
***	.125	***	.132	***	.140	***	.153	כיתה (1=כיתה ז' עד 3=כיתה ט')
***	-.273	***	-.210	***	-.301	***	-.298	רמת דתיות (1=חרדים עד 4=חילוניים)
N.S.	-.010	N.S.	.016	N.S.	-.003	N.S.	.001	מספר אירועים קשים במהלך החיים
N.S.	.004	N.S.	.022	N.S.	.002	N.S.	.011	מספר אירועים קשים השנה
***	.297	***	.282	***	.341	***	.352	רמת חשיפה לטרור
*	.051	***	.088	***	.083	***	.089	רמת פחד

p<.001*** p<.01** p<.05*

ניתן לראות כי לאירועים קשים במהלך השנה או במהלך החיים לא נמצא קשר עם מדדי המחויבות. שאר המשתנים נמצאו כבעלי קשר עם מחויבות אידיאולוגית, כאשר רמת דתיות ורמת חשיפה לאירועי טרור הנם בעלי מתאמים גבוהים יחסית.

בהמשך נערך ניתוח רגרסיה ליניארית בשני שלבים. השלב הראשון כלל את המשתנים הדמוגרפים: מין, כיתה, רמת דתיות, אירועים קשים במהלך החיים ואירועים קשים בשנה החולפת ובשלב השני הוכנסו משתני החשיפה והפחד. לוח 12 מציג את ממצאי הרגרסיה הליניארית הנ"ל.

לוח 12: רגרסיה ליניארית למדדי המחויבות האידיאולוגית

משתנים	ממוצע מחויבות אידיאולוגית β % שונות מוסברת	מחויבות מעשית β % שונות מוסברת	ביטחון בעמדה הפוליטית β % שונות מוסברת	חוסר סובלנות פוליטית β % שונות מוסברת
צעד ראשון	1.8	1.3	1.3	1.7
מין	.064 **	.025 N.S.	.051 *	.096 ***
כיתה	.123 ***	.117 ***	.108 ***	.086 ***
אירועי חיים קשים	-.019 N.S.	-.010 N.S.	.000 N.S.	-.037 N.S.
אירועים קשים השנה	.006 N.S.	-.001 N.S.	.014 N.S.	.004 N.S.
צעד שני	11.0	10.4	7.0	7.1
מין	.061 **	.018 N.S.	.054 *	.092 ***
כיתה	.073 **	.067 **	.070 **	.046 *
אירועי חיים קשים	-.045 *	-.035 N.S.	-.022 N.S.	-.058 **
אירועים קשים השנה	.003 N.S.	-.003 N.S.	.010 N.S.	.002 N.S.
רמת חשיפה לטרור	.318 ***	.315 ***	.249 ***	.259 ***
רמת פחד	.089 ***	.070 **	.087 ***	.065 **
סה"כ השונות המוסברת	12.8	11.7	8.3	8.8

p<.001*** p<.01** p<.05*

²מהטבלה עולה כי המשתנים הדמוגרפים שנמצאו כקשורים באופן מובהק למחויבות אידיאולוגית הם גיל הילד (בכל המדדים) ומין הילד (בכל המדדים מלבד מחויבות מעשית). למספר אירועי חיים קשים נמצא קשר שלילי עם חוסר סובלנות פוליטית וממוצע האידיאולוגיה. המשתנים הדמוגרפים תרמו בין 1.3% (מחויבות מעשית ובטחון בעמדה) ל- 1.8% (ממוצע השאלון) לשונות המוסברת של מדדי האידיאולוגיה. רמת החשיפה לטרור ורמת הפחד היו בעלי קשר מובהק עם כל מדדי המחויבות. יש לציין כי מקדמי המתאם של רמת החשיפה היו גבוהים במיוחד. משתנים אלו הוסיפו בין 7% (בטחון בעמדה הפוליטית) ל-11% (ממוצע השאלון) לשונות המוסברת.

² התוצאות מדווחות על פי השלב האחרון של הרגרסיה. לעיתים קיים הבדל בתוצאות מקדמי המתאם והמובהקות של אותם המשתנים בשלבים השונים. פער זה נובע מהקשרים הקיימים בין המשתנים הבלתי תלויים השונים. בניתוח התוצאות איננו מתייחסים להבדלים אלו.

לסיכום

ילדים מבוגרים יותר, ילדים שנחשפו למספר רב של אירועי טרור ואשר דיווחו על רמה גבוהה של פחד, נוטים להיות בעלי רמת מחויבות אידיאולוגית גבוהה יותר. בנוסף, בנים נוטים להיות בעלי רמה גבוהה יותר של נוקשות פוליטית (בטחון בעמדה הפוליטית וחוסר סובלנות פוליטית) בהשוואה לבנות. כמו כן, ילדים שחוו מספר רב של אירועים קשים במהלך חייהם נוטים להיות בעלי ציונים נמוכים יותר בחוסר סובלנות פוליטית.

יש לציין כי מבין כל המשתנים שנבדקו במודל, חשיפה לאירועי טרור, היה בעל הקשר הגבוה ביותר, מעל ומעבר לשאר המשתנים, עם כל מדדי האידיאולוגיה. כלומר, ככל שהילד היה חשוף למספר רב יותר של אירועי טרור, כך קיים סיכוי רב יותר שהוא ידווח על מחויבות אידיאולוגית חזקה כפי שזו משתקפת במוכנות מעשית לפעול למען אידיאולוגיה בה הוא מאמין, בטחון בעמדתו הפוליטית וחוסר סובלנות כלפי עמדות פוליטיות מנוגדות.

בסה"כ הצליחו המודלים להסביר בין 8.3% (בטחון בעמדה הפוליטית) ל- 12.8% (ממוצע רמת המחויבות) מהמחויבות האידיאולוגית.

מחויבות דתית

הגדרתו של האדם כחרדי, דתי, מסורתי או חילוני, כוללת בחובה לא רק הזדהות עם קבוצה, אלא גם מגוון רחב של ערכים הקשורים לעולמו הדתי. אין בהכרח זהות בין רמה דתית (קרי הגדרתו של האדם כחרדי, דתי, או מסורתי) ובין רמת המחויבות שהוא חש ביחס למגוון של ערכים דתיים. חלק זה בוחן האם קיימים הבדלים בתפיסת המחויבות הדתית של קבוצות סוציו-דמוגרפיות שונות. בנוסף, נבדק האם קיימת מחויבות דתית שונה בקרב ילדים שעברו אירועים קשים בעברם וכן בקרב ילדים שהיו חשופים לאירועי טרור. כל הניתוחים בפרק זה מתייחסים אך ורק לנבדקים שלא הגדירו עצמם כחילונים.

1. תוצאות מדדי המחויבות הדתית בכל המדגם

מחויבות ערכית דתית נבחנה בעזרת שימוש בשאלון מחויבות דתית של גורש ומקפירסון. (Religious Orientation Scale-Revised) (Gorsuch & McPherson, 1989) (פירוט ניתן לראות בפרק השיטה).

בעזרת ניתוח גורמים זהו שלושה ממדים נפרדים ולכן נבנה מדד כללי שהינו ציון ממוצע של תשובות הנבדק על כל השאלון ושלושה מדדים ספציפיים שהנם ממוצעי תשובות הנבדק על השאלות הקשורות לכל מדד. המדדים הספציפיים הנם: הדת כאורח חיים, הדת כמרכיב חברתי והדת כמגדירה זהות. ציוני כל אחד מהמדדים יכול לנוע בין 1- מחויבות נמוכה, ל-5 –מחויבות גבוהה. הנבדקים התבקשו לענות על השאלון רק במידה והם אינם חילוניים. אי לכך, הניתוח נערך רק לגבי נבדקים, שאינם חילוניים. בלוח 1 מפורטים הממוצעים וסטיות התקן עבור כל אחד מן המדדים במדגם כולו.

לוח 1: ממוצעים וסטיות תקן למדדי המחויבות הדתית במדגם כולו

שם המדד	ממוצע	סטיית תקן
מדד גלובלי		
ממוצע מחויבות דתית	2.96	0.71
תת סולמות		
הדת כאורח חיים	3.13	1.07
הדת כמרכיב חברתי	1.95	0.99
הדת כמגדירה זהות	3.76	1.06

2. מחויבות דתית ומשתנים סוציו-דמוגרפיים

א. זיקה בין מין לבין מחויבות דתית

בחלק זה בחנו באמצעות מבחני t האם קיימים הבדלים בין בנים לבנות במדדי המחויבות הדתית השונים. בלוח 2 מוצגים ציוני מדדי המחויבות הדתית השונים בחלוקה לבנים ולבנות.³

לוח 2: ממוצעים למדדי המחויבות הדתית בחלוקה לפי מין

שם המדד	בנים (n=614)	בנות (n=963)	T
מדד גלובלי			
ממוצע מחויבות דתית	2.92	2.99	N.S. $t(1575) = -1.90$
תת סולמות			
הדת כאורח חיים	3.05	3.17	* $t(1574) = -2.14$
הדת כמרכיב חברתי	1.84	1.69	** $t(1217.58) = 2.92$
הדת כמגדירה זהות	3.67	3.83	** $t(1207.80) = -2.72$

p<.001*** p<.01** p<.05*

מעיון בלוח 2 עולה, כי בנות הן בעלות ציונים גבוהים יותר בדת כאורח חיים ובדת כמגדירה זהות ואילו בנים הם בעלי ציונים גבוהים יותר בדת כמרכיב חברתי. כלומר, בנות

³ בכל הפרק כולו קיימים הבדלים קטנים במספר הנבדקים השייכים לכל אחת מתת הקבוצות במדדי המחויבות השונים. בגלל הפער הקטן וכדי להקל על הקורא, יובאו נתוני הנבדקים כפי שהנם מופיעים במשתנה המסכם.

מתייחסות לדת יותר כמגדירה את זהותן וקובעת את אורח חייהן, בהשוואה לבנים ואילו הבנים נוטים לתפוס את הדת יותר כבעלת מרכיב חברתי, בהשוואה לבנות.

ב. זיקה בין גיל לבין מחויבות דתית

בחלק זה בחנו באמצעות ניתוח שונות חד כיווני האם קיימים הבדלים בין ילדים בגילאים שונים במדדי המחויבות הדתית השונים. בלוח 3 מוצגים ציוני מדדי המחויבות הדתית השונים בחלוקה לפי גיל.

לוח 3: ממוצעים למדדי המחויבות הדתית בחלוקה לפי כיתה

שם המדד	ז' (n=550)	ח' (n=549)	ט' (n=445)	F
מדד גלובלי				
ממוצע מחויבות דתית	2.93	2.95	3.01	N.S. F (2,1543) = 3.26
תת סולמות				
הדת כאורח חיים	3.05	3.12	3.23	* F (2,1542) = 3.26
הדת כמרכיב חברתי	1.89	1.74	1.57	*** F (2,1535) = 12.48
הדת כמגדירה זהות	3.69	3.71	3.91	** F (2,1528) = 5.89
	p<.001***	p<.01**	p<.05*	

מעיון בלוח 3 עולה כי בכל המדדים הספציפיים קיים הבדל מובהק בין ילדים משכבות גיל שונות. מניתוח scheffe לבדיקת מקור ההבדלים עולה כי תלמידי כיתה ט' שונים באופן מובהק מתלמידי כיתה ז' בכל המדדים ומתלמידי כיתה ח' בתפיסת הדת כמגדירת זהות. באופן כללי, ניתן לראות כי תלמידי כיתה ט' הם בעלי מחויבות גבוהה יותר לדת כאורח חיים וכמגדירת זהות, ואינם תופסים את הדת כמרכיב חברתי. כלומר, אצל ילדים בוגרים יותר, הדת מהווה פחות ממד חברתי ויותר תפיסת זהות ואורח חיים.

ג. זיקה בין רמה דתית לבין מחויבות דתית

בחלק זה בחנו באמצעות ניתוח שונות חד כיווני האם קיימים הבדלים בין ילדים מרמת דתיות שונה, במדדי המחויבות הדתית השונים. בלוח 4 מוצגים ציוני מדדי המחויבות הדתית השונים בחלוקה לפי רמת דתיות.

לוח 4: ממוצעים למדדי המחויבות הדתית בחלוקה לפי קבוצות דתיות

שם הממד	חרדי (n=14)	דתי (n=987)	מסורתי (n=596)	F
מדד גלובלי				
ממוצע מחויבות דתית	3.37	3.14	2.67	*** F (2,1596) = 91.13
תת סולמות				
הדת כאורח חיים	3.61	3.34	2.76	*** F (2,1595) = 60.79
הדת כמרכיב חברתי	1.85	1.80	1.68	N.S. F (2,1588) = 2.71
הדת כמגדירה זהות	4.28	3.94	3.45	*** F (2,1581) = 42.37
p<.001*** p<.01** p<.05*				

מעיון בלוח 4 עולה, כי קיים הבדל מובהק בין ילדים מקבוצות דתיות שונות בכל הממדים פרט לדת כמרכיב חברתי. ניתוח scheffe מצא כי ההבדל נובע מהשוני המובהק בין ילדים מסורתיים לילדים דתיים וחרדים. ילדים מסורתיים הם בעלי תפיסה נמוכה יותר של מחויבות דתית כפי שזו באה לידי ביטוי באורח חיים ובהגדרת הזהות.

ד. זיקה בין עמדה פוליטית לבין מחויבות דתית

בחלק זה בחנו באמצעות ניתוח שונות חד כיווני האם קיימים הבדלים בין ילדים בעלי עמדות פוליטיות שונות בתפיסת המחויבות הדתית. בלוח 5 מוצגים ציוני מדדי המחויבות הדתית השונים בחלוקה לפי עמדה פוליטית.

לוח 5: ממוצעים למדדי המחויבות הדתית בחלוקה לפי עמדה פוליטית

שם הממד	ימין (n=1237)	מרכז (n=240)	שמאל (n=37)	F
מדד גלובלי				
ממוצע מחויבות דתית	3.02	2.82	2.47	*** F (2,1513) = 17.45
תת סולמות				
הדת כאורח חיים	3.19	2.94	2.47	*** F (2,1512) = 13.17
הדת כמרכיב חברתי	1.73	1.88	1.35	** F (2,1507) = 5.18
הדת כמגדירה זהות	3.85	3.43	3.51	*** F (2,1503) = 16.71
p<.001*** p<.01** p<.05*				

מעיון בלוח 5 עולה, כי קיים הבדל מובהק בין המחויבות הדתית של ילדים בעלי עמדות פוליטיות שונות. ניתוח scheffe העלה כי בין כל הקבוצות קיים הבדל מובהק בממד הכללי ובדת כאורח חיים. בין ילדים המחזיקים בעמדות מרכזיות ובין ילדים המחזיקים בעמדות שמאליות קיים הבדל מובהק בדת כמרכיב חברתי. בנוסף, בין ילדים המחזיקים בעמדות ימניות וילדים בעלי עמדות מרכזיות קיים הבדל מובהק בדת כמגדירה זהות.

באופן כללי ניתן לומר כי ילדים בעלי עמדות ימניות מפגינים רמה גבוהה יותר של מחויבות לדת כתפיסה של אורח חיים וזהות דתית ואילו ילדים בעלי עמדות מרכזיות הם בעלי התפיסה הגבוהה ביותר של מחויבות לדת כמרכיב חברתי.

ה. זיקה בין אירועים קשים במהלך החיים לבין מחויבות דתית

בחלק זה בחנו באמצעות ניתוח שונות חד כיווני האם קיימים הבדלים בין ילדים שחוו רמות שונות של אירועים קשים במהלך החיים בתפיסת המחויבות הדתית. בלוח 6 מוצגים ציוני מדדי המחויבות הדתית השונים בחלוקה לפי כמות אירועי החיים הקשים שחוו הילדים.

לוח 6: ממוצעים למדדי המחויבות הדתית בחלוקה לפי אירועים קשים במהלך החיים

שם הממד	0 (n=361)	1 (n=552)	2 (n=601)	3 ויותר (n=83)	F
מדד גלובלי					
ממוצע מחויבות דתית	2.94	3.00	2.96	2.85	N.S. F (3,1596) = 1.23
תת סולמות					
הדת כאורח חיים	3.07	3.18	3.15	2.90	N.S. F (3,1595) = 2.13
הדת כמרכיב חברתי	1.73	1.82	1.69	1.89	N.S. F (3,1588) = 2.11
הדת כמגדירה זהות	3.83	3.72	3.76	3.72	N.S. F (3,1581) = 0.77

p<.001*** p<.01** p<.05*

מעיון בלוח 6 עולה, כי לא קיימים הבדלים במחויבות הדתית בקרב ילדים בעלי מספר שונה של אירועים קשים במהלך החיים.

ו. זיקה בין אירועים קשים בשנה החולפת לבין מחויבות דתית

בחלק זה בחנו באמצעות ניתוח שונות חד כיווני האם קיימים הבדלים בין ילדים שחוו רמות שונות של אירועים קשים במהלך השנה החולפת בתפיסת המחויבות הדתית. בלוח 7 מוצגים ציוני מדדי המחויבות הדתית השונים בחלוקה לפי כמות האירועים הקשים שחוו הילדים בשנה חולפת.

לוח 7: ממוצעים למדדי המחויבות הדתית בחלוקה לפי אירועים קשים במהלך השנה

שם המדד	0 (n=1004)	1 (n=477)	2 (n=101)	3 ויותר (n=15)	F
מדד גלובלי					
ממוצע מחויבות דתית	2.98	2.95	2.88	2.90	N.S. F (3,1596) = 0.80
תת סולמות					
הדת כאורח חיים	3.15	3.12	2.97	2.75	N.S. F (3,1595) = 1.49
הדת כמרכיב חברתי	1.75	1.73	1.84	2.40	N.S. F (3,1588) = 2.44
הדת כמגדירה זהות	3.79	3.72	3.69	3.77	N.S. F (3,1581) = 0.65
p<.001*** p<.01** p<.05*					

מעיון בלוח 7 עולה, כי לא קיים הבדל ברמת המחויבות הדתית בין ילדים שעברו מספר

שונה של אירועים קשים במהלך השנה החולפת.

3. בחינת המחויבות הדתית בבתי הספר

בחלק זה בחנו באמצעות ניתוח שונות חד כיווני האם קיימים הבדלים בין בתי הספר

בתפיסת המחויבות הדתית של תלמידיהם. בלוח 8 מוצגים ציוני כל מדדי המחויבות הדתית עבור

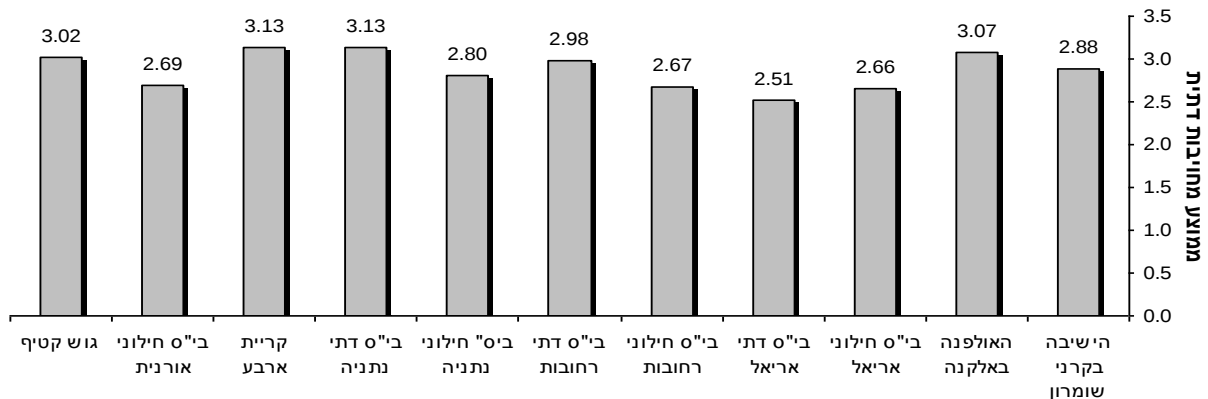
בתי הספר השונים. בהמשך תרשים 1 מציג את ההבדלים בין בתי הספר השונים במדד של ממוצע

המחויבות הדתית.

לוח 8 : ממוצעים למדדי המחויבות הדתית בחלוקה לפי בתי ספר

שם המדד	קרני שומרון (n=106)	האולפנה באלקנה (n=156)	חילוני אריאל (n=38)	דתי אריאל (n=18)	חילוני רחובות (n=154)	דתי רחובות (n=213)	חילוני נתניה (n=178)	דתי נתניה (n=435)	קריית ארבע (n=195)	חילוני אורנית (n=78)	גוש קטיף (n=26)	F
מדד גלובלי												
ממוצע מחויבות דתית	2.88	3.07	2.66	2.51	2.67	2.98	2.80	3.13	3.13	2.69	3.02	*** F (10,1596) = 10.69
תת סולמות												
הדת כאורח חיים	2.98	3.21	2.69	2.52	2.84	3.20	2.90	3.31	3.37	2.75	3.18	*** F (10,1595) = 6.95
הדת כמרכיב חברתי	1.63	1.76	1.70	1.11	1.51	1.86	1.80	1.96	1.54	1.60	1.73	*** F (10,1588) = 5.17
הדת כמגדירה זהות	3.89	4.02	3.58	3.90	3.44	3.55	3.51	3.81	4.17	3.61	3.92	*** F (10,1581) = 7.79
												p<.001*** p<.01** p<.05*

תרשים 1: ממוצע מחויבות דתית בחלוקה לבתי ספר

מעיון בלוח 8 ובתרשים 1 עולה, כי ילדים בבית הספר הדתי בנתניה, בישיבה בקריית ארבע ובאולפנה באלקנה מדווחים על רמת המחויבות הדתית הגבוהה ביותר ואילו ילדים בבית הספר הדתי והחילוני באריאל מדווחים על רמת המחויבות הנמוכה ביותר.

4. בחינת מחויבות דתית בהתאם למגע עם אירועי טרור

בחלק זה יתוארו מדדי המחויבות הדתית השונים כפי שבאו לידי ביטוי בקרב ילדים, שדיווחו על רמות שונות של חשיפה לאירועי טרור ושל תחושת פחד בעת החשיפה לאירועי טרור. משמע, תיבחן הזיקה בין רמת החשיפה ורמת הפחד לבין מדדי המחויבות הדתית.

א. זיקה בין רמת החשיפה לבין מחויבות דתית

משתנה החשיפה חולק לחמש רמות, כך ש-0 פירושו, שהילד לא נחשף לאף אירוע, ו-4 פירושו חשיפה לשישה או יותר מהאירועים ברשימה (פירוט ניתן לראות בפרק החשיפה). לוח 9 מציג את ציוני מדדי המחויבות הדתית השונים בחלוקה לרמות חשיפה.

לוח 9: ממוצעים למדדי המחויבות הדתית בחלוקה לפי רמת חשיפה

שם הממד	0 (n=398)	1 (n=249)	2 (n=421)	3 (n=222)	4 (n=304)	F
מדד גלובלי						
מחויבות דתית	2.85	2.86	2.96	3.06	3.14	*** F (4,1593) = 9.82
תת סולמות						
הדת כאורח חיים	2.99	2.95	3.10	3.29	3.36	*** F (4,1592) = 8.48
הדת כמרכיב חברתי	1.80	1.77	1.80	1.69	1.67	N.S. F (4,1585) = 1.23
הדת כמגדירה זהות	3.56	3.70	3.74	3.84	4.06	*** F (4,1578) = 10.25

p<.001*** p<.01** p<.05*

מעיון בלוח 9 עולה, כי בכל המדדים למעט הדת כמרכיב חברתי קיים הבדל מובהק בין הקבוצות השונות. ניתוח scheffe העלה כי בין ילדים שהיו חשופים לשישה אירועים ויותר ובין ילדים שהיו חשופים לשלושה אירועים או פחות קיימים הבדלים מובהקים בכל המדדים. בין ילדים שהיו חשופים לארבעה או חמישה אירועים ובין ילדים שלא היו באף אירוע, קיים הבדל מובהק בכל המדדים. בנוסף, בין ילדים שהיו חשופים לארבעה או חמישה אירועים ובין ילדים שהיו חשופים לאירוע יחיד קיים הבדל מובהק בדת כאורח חיים. באופן כללי ניתן לומר כי תפיסת הדת כאורח חיים וכמגדירה זהות חזקה יותר אצל ילדים שעברו מספר רב של אירועי טרור.

ב. זיקה בין רמת הפחד לבין מחויבות דתית

משתנה הפחד חולק לארבע רמות, כך ש- 1 פירושו, שהילד לא פחד כלל בעת החשיפה לאירועי טרור, ו- 4 פירושו, שהילד פחד מאוד (פירוט ניתן לראות בפרק החשיפה). לוח 10 מציג את ציוני מדדי המחויבות הדתית השונים בחלוקה לרמות פחד.

לוח 10: ממוצעים למדדי המחויבות הדתית בחלוקה לפי רמת פחד

שם המדד	1 (n=393)	2 (n=436)	3 (n=277)	4 (n=90)	F
מדד גלובלי					
ממוצע מחויבות דתית	2.91	3.02	3.05	3.20	** F (3,1195) = 5.25
תת-סולמות					
דת כאורח חיים	3.03	3.19	3.25	3.46	** F (3,1194) = 5.09
דת כמרכיב חברתי	1.67	1.77	1.71	1.97	N.S. F (3,1189) = 2.47
דת כמגדירה זהות	3.85	3.81	3.88	3.73	N.S. F (3,1184) = 0.63
p<.001*** p<.01** p<.05*					

מעיון בלוח 10 ומניתוח המשך של scheffe עולה, כי עבור ילדים שדיווחו על רמה גבוהה של פחד הדת מהווה מרכיב מרכזי יותר בחיי היום-יום, בהשוואה לילדים שלא חוו פחד בעקבות חשיפה לאירועי טרור.

5. מתאמים ורגרסיות

כדי לעמוד על הקשר בין כל המשתנים השונים שנסקרו ובין מחויבות דתית, נערך ניתוח רגרסיה ליניארית בשלבים. הניתוח נערך עבור על ארבעת משתני המחויבות הדתית, דהיינו ממוצע המחויבות הדתית ושלושה תת-סולמות. בבדיקה מקדימה לרגרסיה, חושבו המתאמים בין כל המשתנים לבין המדדים השונים של מחויבות דתית. לוח 11 מציג את המתאמים הנ"ל.

לוח 11: מתאמים בין המשתנים הבלתי תלויים ומדדי המחויבות הדתית

הדת כמגדירה זהות	הדת כמרכיב חברתי	הדת כאורח חיים	ממוצע מחויבות דתית	
Sig. r	Sig. r	Sig. r	Sig. r	
** -.070	** .075	* -.055	N.S. -.048	מין (0=בנות 1=בנים)
*** .095	*** -.131	* .064	N.S. .048	כיתה (1=כיתה ז' עד 3=ט')
*** -.225	* -.058	*** -.265	*** -.319	קבוצות דתיות (1=חרדי עד 4=חילוני)
N.S. -.022	N.S. -.005	N.S. -.002	N.S. -.013	אירועים קשים במהלך החיים
N.S. -.031	N.S. .035	N.S. -.047	N.S. -.037	אירועים קשים במהלך השנה
*** .163	* -.055	*** .134	*** .150	רמת חשיפה לטרור
N.S. -.011	* .060	*** .111	*** .113	רמת פחד

p<.001*** p<.01** p<.05*

ניתן לראות כי לא קיים קשר בין אירועים קשים בעברו של הילד או במהלך השנה ובין רמת המחויבות הדתית. מבין שאר המדדים, קשר חזק קיים בין הקבוצה הדתית של הילד ובין רמת המחויבות הדתית שלו כאורח חיים וכוהות אך לא כתפיסה חברתית.

בהמשך נערך ניתוח רגרסיה ליניארית בשני שלבים. בשלב הראשון הוכנסו המשתנים הדמוגרפים ובכללם אירועי חיים, בשלב השני הוכנסו משתני החשיפה לאירועי טרור והפחד כתוצאה מאירוע טרור. לוח 12 מציג את ממצאי הרגרסיה הליניארית הנ"ל.

לוח 12: רגרסיה ליניארית למדדי המחויבות הדתית

הדת כמגדירה זהות	הדת כמרכיב חברתי	הדת כאורח חיים	ממוצע מחויבות דתית	משתנים
% שונות מוסברת	% שונות מוסברת	% שונות מוסברת	% שונות מוסברת	
8	2.7	7.7	10.1	צעד ראשון
** -.077	** .076	* -.058	* -.055	מין
*** .124	*** -.157	N.S. .048	N.S. .036	כיתה
*** -.247	N.S. -.030	*** -.267	*** -.312	רמת דתיות
N.S. -.011	N.S. -.020	N.S. .014	N.S. -.004	אירועים קשים במהלך החיים
N.S. -.004	N.S. .040	N.S. -.042	N.S. -.024	אירועים קשים במהלך השנה
0.3	0.5	1.3	1.4	צעד שני
** -.096	** .106	N.S. -.036	N.S. -.030	מין
*** .106	*** -.140	N.S. .041	N.S. .029	כיתה
*** -.225	N.S. -.047	*** -.252	*** -.299	קבוצות דתיות
N.S. -.020	N.S. -.017	N.S. -.003	N.S. -.020	אירועים קשים במהלך החיים
N.S. .001	N.S. .033	N.S. -.046	N.S. -.029	אירועים קשים במהלך השנה
* .072	N.S. -.053	N.S. .056	N.S. .050	רמת חשיפה לטרור
N.S. -.026	* .078	*** .112	*** .115	רמת פחד
8.3	3.2	9	11.5	סה"כ השונות המוסברות

p<.001*** p<.01** p<.05*

⁴עיון בטבלה מלמד כי רמת דתיות היא המשתנה הקשור באופן המשמעותי ביותר לכל מדדי המחויבות הדתית, מלבד לתפיסת הדת כבעלת מרכיב חברתי. כלומר, ככל שהילד משייך את עצמו לקבוצה בעלת המוגדרת כבעלת זהות דתית חזקה יותר (דתי יותר ממסורתי וחרדי יותר מדתי), כך הוא נוטה יותר לתפוס את הדת כמהווה מרכיב עיקרי באורח חייו ובהותו אך לא לראות בדת מרכיב חברתי.

בנוסף נמצאו הבדלים בין המינים. בנות נוטות יותר לתפוס את הדת כמגדירה את זהותן, בהשוואה לבנים ואילו בנים נוטים יותר לתפוס את הדת כבעלת מרכיב חברתי. בין בנים ובנות אין הבדל בתפיסת הדת כאורח חיים.

גם לגיל הילד יש קשר מובהק עם מחויבות דתית. גיל הילד נמצא קשור באופן חיובי עם זהות דתית ושילי עם תפיסת הדת כמרכיב חברתי. כלומר, ככל שהילד מתבגר כך הדת מהווה מרכיב עיקרי יותר בהותו האישית שלו ומהווה פחות ממד חברתי.

המשתנים הדמוגרפים תרמו בין 2.7% (הדת כמרכיב חברתי) ל- 10.1% (ממוצע מחויבות דתית) לשונות המוסברת. ניתן להניח כי את מרבית התרומה יש ליחס להגדרת הקבוצה הדתית אליה שייך הילד.

חשיפה לטרור נמצאה כבעלת קשר מובהק רק עם הזהות הדתית. כלומר, ילדים שנחשפו למספר רב יותר של אירועי טרור נוטים לתפוס את הדת כמהווה מרכיב עיקרי יותר בהותם האישית. בניגוד לחשיפה, לרמת הפחד מאירועי טרור יש קשר מובהק עם הדת כאורח חיים וכמרכיב חברתי. ככל שהילד דיווח כי פחד יותר בעקבות אירוע טרור, כך הוא נוטה יותר לדווח כי הדת מהווה מרכיב מרכזי באורח חייו והנה בעלת משמעות חברתית עבורו.

כל המשתנים תרמו בין 3.2% (הדת כמרכיב חברתי) ל- 9% (הדת כאורח חיים) לשונות המוסברת של המשתנים הספציפיים ו- 11.5% למשתנה המסכם.

⁴ התוצאות מדווחות על פי השלב האחרון של הרגרסיה. לעיתים קיים הבדל בתוצאות מקדמי המתאם והמובהקות של אותם המשתנים בשלבים השונים. פער זה נובע מהקשרים הקיימים בין המשתנים הבלתי תלויים השונים. בניתוח התוצאות איננו מתיחסים להבדלים אלו.

תמיכה חברתית בהתמודדות עם אירועי הטרור

תמיכה חברתית נמצאה בעבר כבעלת קשר ברור ליכולת התמודדות הפרט עם אירועים קשים. במחקר זה נבדקו שני סוגי תמיכה, תמיכה ישירה בהתמודדות עם אירועי הטרור- הנוגעת ליכולת הילד לקבל תמיכה בכל הנוגע לרגשות המתעוררים בו כתוצאה מאירועי הטרור. וכן תמיכה כללית- שהיא תחושת התמיכה שיש לילד ממקורות חברתיים שונים, ללא קשר להתמודדות עם אירועי הטרור. חלק זה של הפרק מתמקד בתמיכה הקיימת לילד ביחס לרגשות המתעוררים בו בעקבות אירועי טרור.

1. תוצאות מדדי השיתוף ברגשות לאחר אירועי טרור בכל המדגם

את התמיכה ביחס לאירועי הטרור בדקנו בעזרת שתי שאלות. בשאלה הראשונה התבקש הילד לציין האם יש אדם אליו הוא יכול לפנות אחרי אירוע טרור בכדי לשתפו ברגשות שהאירוע עורר בו. התשובות לשאלה זו היו כן או לא.

בשאלה הבאה ניתנה רשימת אנשים והילד התבקש לציין באיזו מידה (החל מ-1= כלל לא ועד 4= במידה רבה), הוא יפנה לכל אחד מהאנשים הללו כאשר הוא מעוניין לשתף מישהו ברגשותיו כלפי אירועי הטרור. מהתשובות לשאלה זו נבנו שלושה משתנים בעזרת חישוב ממוצע: מידת התמיכה ממשפחה, מידת התמיכה מחברים ומידת התמיכה מאנשי מקצוע. לוח 1 מתאר את התפלגות המדדים בקבוצת המדגם.

לוח 1: ממוצעים וסטיות תקן של מדדי השיתוף ברגשות לאחר אירועי טרור במדגם כולו

שם המדד	ממוצע	סטיית תקן
<u>מדד גלובלי</u> (טווח 0-1) יש למי לפנות (כן/לא)	0.82 (n=2675)	0.38
<u>נת סולמות</u> (טווח 1-4) שיתוף בני משפחה	2.77 (n=2916)	0.82
שיתוף חברים	2.92 (n=2893)	1.07
שיתוף איש מקצוע	1.54 (n=2904)	0.71

מעיון בלוח 1 עולה שכ- 80% מהילדים מדווחים כי יש אדם אליו הם פונים בכדי לשתפו ברגשותיהם כלפי טרור, ולכ-20% אין כלל אדם כזה. מבין שלושת קבוצות התמיכה, ממוצע התמיכה הגבוה ביותר דווח באשר לחברים.

2. בדיקת השיתוף ברגשות לאחר אירועי טרור לפי משתנים סוציו-דמוגרפיים

א. זיקה בין מין לבין שיתוף ברגשות לאחר אירועי טרור

בחלק זה בחנו באמצעות מבחן χ^2 ומבחני t האם קיימים הבדלים בין בנים לבנות במדדים השונים של שיתוף ברגשות לאחר אירועי טרור. בלוח 2 מוצגים ציוני מדדי השיתוף ברגשות לאחר אירועי טרור בחלוקה לבנים ולבנות.

לוח 2: ממוצעים למדדי השיתוף ברגשות לאחר אירועי טרור בחלוקה לפי מין

שם הממד	בנים	בנות	T/ χ^2
מדד גלובלי			
יש למי לפנות	76.0 (n=822)	86.7 (n=1351)	$\chi^2 (1) = 50.03$ ***
תת סולמות			
שיתוף בני משפחה	2.72 (n=1197)	2.80 (N=1672)	t (2431.02) = -2.48 *
שיתוף חברים	2.66 (n=1188)	3.12 (n=1658)	t (2386.16) = -11.26 ***
שיתוף איש מקצוע	1.60 (n=1191)	1.49 (n=1667)	t (2187.94) = 3.68 ***
p<.001*** p<.01** p<.05*			

מעיון בלוח 2 עולה, כי בנות מדווחות יותר מבנים, כי יש אדם קרוב אליו הן יכולות לפנות בעקבות אירועי טרור. מבדיקה ביחס לשלושת קבוצות התמיכה, מתברר כי מקורות התמיכה של בנים ושל בנות הם שונים. בעוד שבנות פונות יותר מבנים לבני משפחתן ולחבריהן, בהשוואה לבנים, הרי שבנים פונים יותר לאנשי מקצוע, בהשוואה לבנות.

ב. זיקה בין גיל לבין שיתוף ברגשות לאחר אירועי טרור

בחלק זה בחנו באמצעות מבחן χ^2 וניתוח שונות חד כיווני, האם קיימים הבדלים בין ילדים בגילאים שונים במדדים השונים של שיתוף ברגשות לאחר אירועי טרור. בלוח 3 מוצגים ציוני מדדי השיתוף ברגשות לאחר אירועי טרור בחלוקה לפי כיתה.

לוח 3: ממוצעים למדדי השיתוף ברגשות לאחר אירועי טרור בחלוקה לפי כיתה

שם המדד	ז'	ח'	ט'	F/ χ^2
מדד גלובלי				
יש למי לפנות	81.1 (n=745)	81.2 (n=782)	84.9 (n=614)	N.S. $\chi^2 (2) = 5.12$
תת סולמות				
שיתוף בני משפחה	2.79 (n=1018)	2.77 (n=1038)	2.71 (n=775)	N.S. $F (2,2830) = 1.87$
שיתוף חברים	2.79 (n=1006)	2.92 (n=1031)	3.09 (n=779)	*** $F (2,2807) = 16.56$
שיתוף איש מקצוע	1.53 (N=1015)	1.55 (n=1033)	1.50 (n=772)	N.S. $F (2,2819) = 0.82$
p<.001*** p<.01** p<.05*				

מעיון בלוח 3 עולה, כי קיים הבדל מובהק בין ילדים בגילאים שונים, רק במידת שיתוף חברים ברגשות כלפי טרור. מבחן scheffe לבדיקת מקור ההבדלים העלה כי ההבדלים קיימים בין כל הקבוצות. ככל שהילד מתבגר כך עולה נטייתו לשותף את חבריו ברגשותיו בעקבות אירוע טרור.

ג. זיקה בין רמת דתית לבין שיתוף ברגשות לאחר אירועי טרור

בחלק זה בחנו באמצעות מבחן χ^2 וניתוח שונות חד כיווני, האם קיימים הבדלים בין ילדים מרמת דתיות שונה במדדים השונים של שיתוף ברגשות לאחר אירועי טרור. בלוח 4 מוצגים ציוני מדדי השיתוף ברגשות לאחר אירועי טרור, בחלוקה לפי רמה דתית.

לוח 4: ממוצעים למדדי השיתוף ברגשות לאחר אירועי טרור בחלוקה לפי רמה דתית

שם המדד	חרדי	דתי	מסורתי	חילוני	F/ χ^2
מדד גלובלי					
יש למי לפנות	80.0 (n=12)	82.8 (n=862)	80.6 (n=574)	83.1 (N=722)	N.S. $\chi^2 (3) = 1.98$
תת סולמות					
שיתוף בני משפחה	2.64 (n=18)	2.76 (n=1120)	2.76 (n=786)	2.77 (n=944)	N.S. $F (3,2867) = 0.16$
שיתוף חברים	3.17 (n=17)	3.01 (n=1133)	2.86 (n=779)	2.88 (n=938)	** $F (3,2846) = 4.38$
שיתוף איש מקצוע	1.90 (n=18)	1.57 (n=1117)	1.57 (n=782)	1.43 (n=940)	*** $F (3,2856) = 10.16$
p<.001*** p<.01** p<.05*					

מעיון בלוח 4 עולה, כי קיים שוני מובהק בין הקבוצות במידת שיתוף חברים ואנשי מקצוע. ניתוח scheffe לבדיקת מקור ההבדלים העלה, כי ילדים דתיים משתפים את חבריהם ברגשות שהם חשים כלפי הטרור, יותר מילדים מסורתיים וחילוניים. בנוסף, גם ילדים דתיים וגם ילדים מסורתיים משתפים ברגשותיהם איש מקצוע יותר מילדים חילוניים. (קבוצת הילדים החרדים הייתה קטנה מכדי להיכלל בהשוואות הבין קבוצתיות).

ד. זיקה בין עמדה פוליטית לבין שיתוף ברגשות לאחר אירועי טרור

בחלק זה בחנו באמצעות מבחן χ^2 וניתוח שונות חד כיווני, האם קיימים הבדלים בין ילדים בעלי עמדות פוליטיות שונות, במדדי התמיכה בעקבות אירועי טרור. בלוח 5 מוצגים ציוני מדדי השיתוף ברגשות לאחר אירועי טרור בחלוקה לפי עמדה פוליטית.

לוח 5: ממוצעים למדדי השיתוף ברגשות לאחר אירועי טרור בחלוקה לפי עמדה פוליטית

שם המדד	ימין	מרכז	שמאל	F/ χ^2
מדד גלובלי				
יש למי לפנות	82.6 (n=1435)	79.9 (n=446)	83.9 (n=146)	N.S. $\chi^2 (2) = 2.48$
תת סולמות				
שיתוף בני משפחה	2.76 (n=1875)	2.76 (n=616)	2.79 (n=188)	N.S. $F (2,2678) = 0.15$
שיתוף חברים	2.92 (n=1862)	2.90 (n=610)	3.00 (n=187)	N.S. $F (2,2658) = 0.55$
שיתוף איש מקצוע	1.54 (n=1867)	1.53 (n=615)	1.46 (n=187)	N.S. $F (2,2668) = 1.13$
p<.001*** p<.01** p<.05*				

מעיון בלוח 5 עולה, כי לא קיימים הבדלים בין ילדים המחזיקים בעמדות פוליטיות שונות, במידת השיתוף ברגשות בעקבות אירוע טרור.

ה. זיקה בין אירועים קשים במהלך החיים לבין שיתוף ברגשות לאחר אירועי טרור

בחלק זה בחנו באמצעות מבחן χ^2 וניתוח שונות חד כיווני האם קיימים הבדלים בין ילדים שחוו רמות שונות של אירועים קשים במהלך החיים, במדדי התמיכה בעקבות אירועי טרור. בלוח 6 מוצגים ציוני מדדי השיתוף ברגשות לאחר אירועי טרור בחלוקה לפי כמות האירועים הקשים שחוו הילדים.

לוח 6: ממוצעים למדדי השיתוף ברגשות לאחר אירועי טרור בחלוקה לפי מספר אירועים קשים במהלך החיים

שם המדד	0	1	2	3 ויותר	F/ χ^2
מדד גלובלי					
יש למי לפנות	78.3 (n=474)	83.2 (n=722)	83.8 (n=865)	81.8 (n=139)	* $\chi^2 (3) = 8.58$
תת סולמות					
שיתוף בני משפחה	2.74 (n=669)	2.78 (n=951)	2.78 (n=1097)	2.68 (n=199)	N.S. F (3,2915) = 1.24
שיתוף חברים	2.87 (n=663)	2.88 (n=943)	3.00 (n=1090)	2.87 (n=197)	* F (3,2892) = 3.01
שיתוף איש מקצוע	1.51 (n=667)	1.55 (n=945)	1.55 (n=1093)	1.53 (N=199)	N.S. F (3,2903) = 0.56
p<.001*** p<.01** p<.05*					

מעיון בלוח 6 עולה, כי קיים הבדל בין הקבוצות בקיומו של אדם אליו ניתן לפנות ובתמיכה מחברים. בדיקת scheffe לא זיהתה בין אלו קבוצות קיימים הבדלים מובהקים במידת שיתוף החברים. עם זאת, בדיקת ממוצעים יכולה להצביע על הבדל קטן בין ילדים שחוו שני אירועים קשים וילדים שחוו שלושה אירועים ויותר או ילדים שלא חוו כלל אירועים קשים. ילדים שחוו שני אירועים קשים במהלך חייהם נוטים לשתף יותר חברים ברגשותיהם כלפי הטרור, בהשוואה לילדים שלא חוו אירועים קשים או ילדים שחוו שלושה אירועים קשים ויותר.

1. זיקה בין אירועים קשים בשנה החולפת לבין שיתוף ברגשות לאחר אירועי טרור

בחלק זה בחנו באמצעות מבחן χ^2 וניתוח שונות חד כיווני, האם קיימים הבדלים בין ילדים שחוו רמות שונות של אירועים קשים במהלך השנה החולפת, במדדי התמיכה בעקבות אירועי טרור. בלוח 7 מוצגים ציוני המדדים השונים לפי כמות האירועים הקשים שחוו הילדים בשנה חולפת.

לוח 7: ממוצעים למדדי השיתוף ברגשות לאחר אירועי טרור בחלוקה לפי אירועים קשים במהלך החיים

שם המדד	0	1	2	3 ויותר	F/ χ^2
מדד גלובלי					
יש למי לפנות	82.5 (n=1400)	82.1 (n=646)	79.5 (n=132)	88 (n=22)	N.S. $\chi^2 (3) = 1.5$
תת סולמות					
שיתוף בני משפחה	2.76 (n=1833)	2.80 (n=854)	2.70 (n=197)	2.87 (n=32)	N.S. F (3,2915) = 1.01
שיתוף חברים	2.90 (n=1819)	3.00 (n=847)	2.85 (n=196)	2.80 (n=31)	N.S. F (3,2892) = 2.15
שיתוף איש מקצוע	1.51 (n=1825)	1.56 (n=851)	1.59 (n=196)	2.00 (n=32)	** F (3,2903) = 5.50
p<.001*** p<.01** p<.05*					

מעיון בלוח 7 עולה, כי קיים הבדל מובהק בין הקבוצות השונות רק במידת שיתוף איש מקצוע ברגשות כלפי טרור. בדיקת scheffe העלתה כי מקור ההבדל הוא בין ילדים שעברו שלושה אירועים קשים או יותר במהלך השנה החולפת ובין כל שאר הילדים. ילדים שעברו שלושה אירועים קשים או יותר, משתפים איש מקצוע ברגשותיהם כלפי טרור, יותר משאר הילדים.

3. בדיקת השיתוף ברגשות לאחר אירועי טרור, לפי בתי ספר

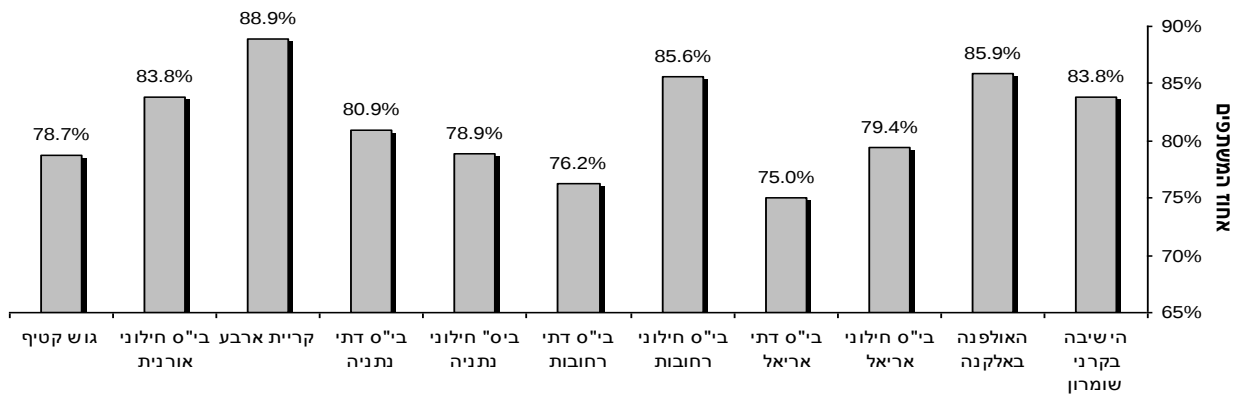
בחלק זה בחנו באמצעות מבחן χ^2 וניתוח שונות חד כיווני, האם קיימים הבדלים בין בתי הספר השונים במדדי התמיכה בעקבות טרור. בלוח 8 מוצגים ציוני מדדי השיתוף ברגשות לאחר אירועי טרור עבור בתי הספר השונים. בהמשך, תרשים 1 מציג את ההבדלים בין בתי הספר השונים במידה בה קיים אדם אליו יכול הילד לפנות (המשתנה הדיכוטומי).

לוח 8: ממוצעים למדדי השיתוף ברגשות לאחר אירועי טרור בחלוקה לפי בתי ספר

F/χ^2	גוש קטיף	חילוני אורנית	קריית ארבע	דתי נתניה	חילוני נתניה	דתי רחובות	חילוני רחובות	דתי אריאל	חילוני אריאל	האולפנה באלקנה	קרני שומרון	
מדד גלובלי												
** $\chi^2 (10) = 24.67$	78.7 (n=37)	83.8 (n=268)	88.9 (n=192)	80.9 (n=355)	78.9 (n=385)	76.2 (n=176)	85.6 (n=422)	75.0 (n=18)	79.4 (n=108)	85.9 (n=146)	83.8 (n=93)	יש למי לפנות
תת סולמות												
* $F (10,2915) = 2.12$	2.85 (n=52)	2.95 (n=342)	2.72 (n=227)	2.74 (n=476)	2.73 (n=541)	2.76 (n=272)	2.76 (n=531)	2.73 (n=30)	2.67 (n=153)	2.76 (n=174)	2.72 (n=118)	שיתוף בני משפחה
*** $F (10,2892) = 3.73$	2.66 (n=51)	2.86 (n=341)	3.05 (n=226)	3.04 (n=471)	2.86 (n=537)	2.92 (n=268)	2.82 (n=526)	3.10 (n=30)	2.84 (n=152)	3.24 (n=173)	2.85 (n=118)	שיתוף חברים
*** $F (10,2903) = 6.28$	1.72 (n=52)	1.48 (n=340)	1.53 (n=225)	1.57 (n=476)	1.63 (n=539)	1.69 (n=270)	1.41 (n=530)	1.60 (n=30)	1.43 (n=151)	1.37 (n=173)	1.70 (n=118)	שיתוף איש מקצוע
												p<.001*** p<.01** p<.05*

תרשים 1: אחוז הילדים שטענו כי יש להם את מי לשותף ברגשותיהם כלפי טרור, בחלוקה לבתי

ספר

מעיון בלוח 8 ובתרשים 1 עולה, כי בכל בתי הספר מרבית הילדים דיווחו כי יש להם אדם עמו הם יכולים לשוחח בנוגע לתחושותיהם כלפי אירועי הטרור. עם זאת, אחוז הילדים החשים כי יש להם אדם עמו הם יכולים לחלוק ברגשותיהם כלפי הטרור משתנה ונע בין 75% בבית הספר הדתי באריאל, ועד למעלה מ-85% בקריית ארבע, האולפנה באלקנה ובית הספר החילוני ברחובות.

4. בדיקת השיתוף ברגשות לאחר אירועי טרור לפי רמת החשיפה לאירועי טרור

בחלק זה תיבחן הזיקה בין רמת החשיפה לאירועי טרור ורמת הפחד כתוצאה מאירועי טרור, לבין התמיכה בעקבות אירועי הטרור.

א. זיקה בין רמת החשיפה לבין שיתוף ברגשות לאחר אירועי טרור

משתנה החשיפה חולק לחמש רמות, כך ש-0 פירושו, שהילד לא נחשף אף לא לאירוע, ו-4 פירושו חשיפה לשישה או יותר מהאירועים ברשימה (פירוט ניתן למצוא בפרק החשיפה). לוח 9 מציג את ציוני מדדי השיתוף ברגשות לאחר אירועי טרור השונים בחלוקה לרמות חשיפה.

לוח 9: ממוצעים למדדי השיתוף ברגשות לאחר אירועי טרור בחלוקה לפי רמת חשיפה

שם הממד		0	1	2	3	4	F/ χ^2
מדד גלובלי							
יש למי לפנות		81.4 (n=634)	79.3 (n=402)	81 (n=568)	86.1 (n=273)	87 (n=320)	* $\chi^2 (4) = 12.97$
תת סולמות							
שיתוף בני משפחה		2.77 (n=870)	2.75 (n=556)	2.75 (n=755)	2.77 (n=339)	2.81 (n=392)	N.S. F (4,2911) = 0.38
שיתוף חברים		2.76 (n=859)	2.84 (n=552)	3.01 (n=751)	3.12 (n=337)	3.06 (n=390)	*** F (4,2888) = 11.19
שיתוף איש מקצוע		1.50 (n=869)	1.52 (n=549)	1.51 (n=754)	1.60 (n=337)	1.66 (n=391)	** F (4,2899) = 4.75
		p<.001*** p<.01** p<.05*					

מעיון בלוח 9 עולה, כי קיים הבדל בין הקבוצות בתחושה שיש למי לפנות ובמידה בה ילדים משתפים חברים ואנשי מקצוע ברגשותיהם כלפי אירועי טרור. ניתוח scheffe לבדיקת מקור ההבדלים העלה מספר ממצאים:

ילדים שנחשפו לשישה אירועי טרור ויותר (קבוצה 4) משתפים יותר חברים ברגשותיהם, בהשוואה לילדים שנחשפו לאירוע יחיד או ילדים שלא נחשפו לאירועי טרור (קבוצות 1 ו-0). בנוסף, ילדים שנחשפו לשישה אירועי טרור ויותר, משתפים ברגשותיהם כלפי הטרור אנשי מקצוע, יותר מילדים שנחשפו לשניים או שלושה אירועים וילדים שלא נחשפו לאירועי טרור (קבוצות 2 ו-0). ילדים שנחשפו לארבעה או חמישה אירועי טרור (קבוצה 3) משתפים חברים ברגשותיהם כלפי אירועי הטרור, יותר מילדים שנחשפו לאירוע יחיד וילדים שלא נחשפו לאירועי טרור (קבוצות 1 ו-0). ילדים שנחשפו לשניים או שלושה אירועי טרור (קבוצה 2) משתפים יותר חברים ברגשותיהם כלפי הטרור, בהשוואה לילדים שלא נחשפו לאירוע טרור (קבוצה 0). באופן כללי ניתן לראות כי ילדים נוטים יותר לשתף ברגשותיהם כלפי הטרור חברים ואנשי מקצוע, ככל שהם נחשפו למספר רב יותר של אירועי טרור.

ב. זיקה בין רמת הפחד לבין שיתוף ברגשות לאחר אירועי טרור

משתנה הפחד חולק לארבע רמות, כך ש-1 פירושו, שהילד לא פחד כלל בעת החשיפה לאירועי טרור, ו-4 פירושו, שהילד פחד מאוד (פירוט ניתן למצוא בפרק החשיפה). לוח 10 מציג את ציוני מדדי השיתוף ברגשות לאחר אירועי טרור השונים בחלוקה לרמות פחד.

לוח 10: ממוצעים למדדי השיתוף ברגשות לאחר אירועי טרור בחלוקה לפי רמת פחד

שם המדד	1	2	3	4	F/ χ^2
מדד גלובלי					
יש למי לפנות	76.8 (n=510)	84.5 (n=576)	87.3 (n=358)	86.9 (n=119)	*** $\chi^2 (3) = 25.18$
תת סולמות					
שיתוף בני משפחה	2.67 (n=719)	2.74 (n=722)	2.90 (n=451)	2.93 (n=150)	*** F (3,2041) = 9.15
שיתוף חברים	2.82 (n=714)	3.02 (n=719)	3.12 (n=447)	3.29 (n=150)	*** F (3,2029) = 12.68
שיתוף איש מקצוע	1.50 (n=713)	1.52 (n=719)	1.66 (n=449)	1.67 (n=150)	*** F (3,2030) = 6.28
p<.001*** p<.01** p<.05*					

מעיון בלוח 10 עולה, כי בכל המדדים קיים הבדל מובהק בין ילדים שדיווחו על רמות שונות של תחושת פחד בעקבות אירוע טרור. מניתוח scheffe לבדיקת מקור ההבדלים עולים הממצאים הבאים:

ילדים שפחדו מאוד (קבוצה 4) משתפים ברגשותיהם חברים, יותר מילדים שלא פחדו או ילדים שקצת פחדו (קבוצות 1 ו-2) ומשתפים בני משפחה, יותר מילדים שלא פחדו (קבוצה 1).
ילדים שפחדו (קבוצה 3) משתפים בני משפחה ואנשי מקצוע ברגשותיהם, יותר מילדים שלא פחדו או קצת פחדו (קבוצות 1 ו-2). בנוסף, ילדים שפחדו משתפים חברים ברגשותיהם יותר מילדים שלא פחדו (קבוצה 1).

ילדים שקצת פחדו (קבוצה 2) משתפים חברים ברגשותיהם, יותר מילדים שלא פחדו (קבוצה 1).
באופן כללי ניתן לראות כי ילדים שפחדו בעקבות חשיפה לאירועי טרור נוטים לשתף יותר ברגשותיהם אנשי משפחה, חברים ואנשי מקצוע, מאשר ילדים שלא פחדו בעקבות חשיפה לאירועי טרור.

5. מתאמים ורגרסיות

כדי לעמוד על הקשר בין כל המשתנים השונים שנסקרו ובין שיתוף ברגשות לאחר אירועי טרור, נערכו ניתוחי רגרסיות. ראשית, נערך ניתוח רגרסיה לוגיסטית עבור המשתנה שבדק קיומו של אדם אליו יכול הילד לפנות בכדי לשתף אותו ברגשותיו כלפי הטרור (0 = אין אדם כזה, 1 = יש לי אדם כזה). בלוח 11 מוצגות תוצאות הרגרסיה הלוגיסטית עבור קיומו של אדם אליו יכול הילד לפנות בכדי לשתף ברגשות כלפי הטרור.

לוח 11: רגרסיה לוגיסטית לקיומו של אדם אליו יכול הילד לפנות בכדי לשתפו ברגשות כלפי הטרור

משתנים	Odds ratio	
מין	0.58	***
כיתה	1.24	**
רמה דתית	1.07	N.S.
אירועים קשים במהלך החיים	1.07	N.S.
אירועים קשים בשנה החולפת	0.89	N.S.
רמת חשיפה	1.19	**
רמת פחד	1.25	**

p<.001*** p<.01** p<.05*

מעיון בלוח 11 עולה, כי המשתנים הקשורים לתחושה שיש אדם אליו ניתן לפנות בכדי לשתף ברגשות כלפי אירועי הטרור הנם: מין, גיל, רמת החשיפה לטרור ורמת הפחד כתוצאה מטרור. בנות חשות יותר מבנים כי יש להן אדם עמו הן יכולות לחלוק את רגשותיהן. ככל שגיל הילד עולה, ככל שהילדים נחשפו לאירועי טרור רבים יותר וככל שהילדים דיווחו על רמת פחד גבוהה יותר, כך עולים הסיכויים כי הם ידווחו שיש להם אדם אותו הם משתפים ברגשותיהם כלפי הטרור. בנוסף לרגרסיה הלוגיסטית בוצעו ניתוחי רגרסיה ליניארית לשלושת מדדי השיתוף: שיתוף בני משפחה, שיתוף חברים ושיתוף איש מקצוע, ברגשות כלפי אירועי הטרור. בבדיקה מקדימה לרגרסיה, חושבו המתאמים בין כל המשתנים לבין המדדים הנ"ל. לוח 12 מציג את המתאמים.

לוח 12: מתאמים בין המשתנים הבלתי תלויים ובין מדדי השיתוף ברגשות כלפי אירועי טרור

שיתוף בני משפחה	שיתוף חברים	שיתוף איש מקצוע	
Sig.	r	Sig.	r
-.047	***	-.210	***
-.040	***	.109	N.S.
.005	**	-.056	***
-.001	N.S.	.035	N.S.
.007	N.S.	.011	N.S.
.007	N.S.	.103	***
.118	***	.141	***

p<.001*** p<.01** p<.05*

ניתן לראות כי המדד בעל המתאם החזק ביותר לשיתוף בני משפחה, חברים ואנשי מקצוע הינו רמת הפחד- ככל שהילד פחד יותר, כך הוא נטה לשתף יותר אנשים שונים ברגשותיו כלפי הטרור. משתנה המין הוא בעל קשר חזק עם שיתוף חברים. כלומר, בנות משתפות חברים ברגשותיהם כלפי הטרור, יותר מאשר בנים. מעניין כי לרמת החשיפה לאירועי טרור לא נמצא כל קשר עם מידת שיתוף בני משפחה.

בהמשך נערך ניתוח רגרסיה ליניארית בשני שלבים. בשלב הראשון נבדקו המשתנים הדמוגרפים: מין, גיל, רמת דתיות, אירועים קשים במהלך החיים ואירועים קשים במהלך השנה החולפת. בשלב השני הוכנסו משתני החשיפה לטרור ורמת הפחד כתוצאה ממפגש עם אירוע טרור. לוח 13 מציג את ממצאי הרגרסיה הליניארית.

לוח 13: רגרסיה ליניארית למדדי שיתוף ברגשות לאחר אירועי טרור

משתנים	שיתוף בני משפחה β % שונות מוסברת	שיתוף חברים β % שונות מוסברת	שיתוף איש מקצוע β % שונות מוסברת
צעד ראשון	0.2	5.8	1.5
מין (0=בנות, 1=בנים)	N.S. -0.030	*** -0.205	*** .082
כיתה (1=ז' עד 3 ט')	N.S. -0.044	*** .119	N.S. .007
רמה דתית (1=חרדי, עד 4=חילוני)	N.S. .022	N.S. -0.024	** -.070
אירועים קשים במהלך החיים	N.S. -0.017	N.S. .044	N.S. .016
אירועים קשים במהלך השנה החולפת	N.S. .039	N.S. .015	** .078
צעד שני	1.1	1	1.2
מין (0=בנות, 1=בנים)	N.S. .001	*** -.189	*** .108
כיתה (1=ז' עד 3 ט')	N.S. -.043	*** .111	N.S. .003
רמה דתית (1=חרדי, עד 4=חילוני)	N.S. .034	N.S. .005	N.S. -.046
אירועים קשים במהלך החיים	N.S. -.025	N.S. .032	N.S. .005
אירועים קשים במהלך השנה החולפת	N.S. .032	N.S. .010	** .070
רמת חשיפה לטרור	N.S. .012	* .061	N.S. .041
רמת פחד	*** .114	*** .085	*** .112
סה"כ השונות המוסברת	1.3	6.8	2.7

p<.001*** p<.01** p<.05*

⁵מעיון בלוח 13 עולה, כי מבין המשתנים הדמוגרפים, מין נמצא קשור לשיתוף חברים ואנשי מקצוע וגיל הילד נמצא קשור לשיתוף חברים. כלומר, בנים ובנות משתפים באותה מידה בני משפחה, אך בנות חולקות את רגשותיהן יותר עם חברים, בהשוואה לבנים ואילו בנים משתפים אנשי מקצוע ברגשותיהם, יותר מבנות. ילדים מבוגרים יותר, נוטים יותר לשתף את חבריהם ברגשותיהם כלפי טרור. בשיתוף אנשי מקצוע ברגשות נמצא קשר עם רמת דתיות ואירועים קשים במהלך השנה החולפת. כלומר, ילדים דתיים וילדים שעברו אירועים קשים במהלך השנה, נוטים יותר לשתף בני מקצוע ברגשותיהם כלפי הטרור.

מעניין כי לא נמצא קשר בין המשתנים הדמוגרפים ובין שיתוף בני משפחה, כלומר, קבוצות דמוגרפיות שונות משתפות בני משפחה ברגשותיהן כלפי הטרור, באותה המידה. לא נמצא גם קשר בין אירועים קשים בעברו של הילד ובין שיתוף ברגשות כלפי הטרור, בכל שלושת המדדים.

⁵ התוצאות מדווחות על פי השלב האחרון של הרגרסיה. לעיתים קיים הבדל בתוצאות מקדמי המתאם והמובהקות של אותם המשתנים בשלבים השונים. פער זה נובע מהקשרים הקיימים בין המשתנים הבלתי תלויים השונים. בניתוח התוצאות איננו מתייחסים להבדלים אלו.

המשתנים הדמוגרפים תרמו בין 0.2% (שיתוף בני משפחה) ל- 5.8% (שיתוף חברים) מהשונות בשיתוף רגשות. ניתן להניח כי את מרבית התרומה להסבר שיתוף חברים ברגשות יש ליחס למין הילד (בת) ופחות לגיל הילד (עקב ההבדלים במקדמי המתאם).

בצעד השני נבדקו משתני החשיפה והפחד. מבין כל המשתנים שנבדקו במודל, המשתנה היחידי שנמצא כבעל קשר מובהק עם כל מדדי התמיכה היה תחושת הפחד. ככל שהילד דיווח על תחושה רבה יותר של פחד, כך עלתה נטייתו לדווח על מידה רבה יותר של שיתוף ברגשות בכל הקבוצות- משפחה, חברים ואנשי מקצוע. יש מקום לציין כי מקדם המתאם של הפחד (β) היה גבוה יותר בקשר עם שיתוף בני משפחה ואנשי מקצוע ופחות בשיתוף חברים.

לעומת רמת הפחד, רמת החשיפה לטרור נמצאה קשורה רק לשיתוף חברים. ככל שהילד נחשף למספר רב יותר של אירועי טרור, כך הוא נטה יותר לשתף את חבריו ברגשותיו כלפי הטרור. תחושת הפחד ורמת החשיפה הוסיפו עוד כאחוז לשונות המוסברת.

התרומה הסופית של המשתנים הדמוגרפים ומשתני החשיפה והפחד להסברת התמיכה כלפי אירועי טרור, הייתה נמוכה ונעה בין 1.3% (שיתוף בני משפחה) ל- 6.8% (שיתוף חברים). כלומר, המידה בה ילדים משתפים את בני משפחתם ואנשי מקצוע כמעט ואיננה תלויה במשתנים דמוגרפים וברמת המגע עם אירועי טרור. שיתוף החברים, לעומת זאת, מושפע יותר מגורמים אלו ובעיקר ממין הילד וגילו.

לכידות קהילתית ותמיכה חברתית כללית

בבואנו לבדוק את התמיכה החברתית כמשתנה העשוי לתווך בין חשיפה לאירועי הטרור ובין תוצאות פסיכולוגיות שונות, חשוב לבדוק לא רק את התמיכה ביחס לאירועי הטרור- כפי שעשינו בפרק הקודם, אלא גם את התמיכה הכללית העומדת לרשות הילד.

מקורות התמיכה החברתיים של הילד יכולים לנבוע ממספר קבוצות: בני משפחה, חברים, אנשים קרובים אחרים והקהילה בה הוא חי. שלושת המקורות הראשונים: תמיכה מבני משפחה, תמיכה מחברים ותמיכה מאנשים קרובים, נבדקו בעזרת שימוש בשאלון Multidimensional Scale of Perceived Social Support (MSPSS) (Zimet et al., 1988). שאלון זה כולל 12 פריטים המחולקים לשלושה מדדים. ציונו של הנבדק בכל מדד נבנה בעזרת חישוב ממוצע תשובות הנבדק על ארבעת השאלות הבונות את המדד. כיוון שסקאלת התשובות נעה בין 1 = חוסר תמיכה ל-5 = תמיכה רבה, הרי שציון הנבדק בכל אחד מהמדדים נע בין 1 ל-5.

המקור הרביעי לתמיכה חברתית- לכידות קהילתית, נבנה כממוצע תשובות הנבדק על שאלון לכידות שכונתית- Neighborhood Cohesion Scale, של סידמן ועמיתיו (Seidman et al., 1995). במדד זה ציון הנבדק נע בין 1 = חוסר תמיכה ועד 4 = תמיכה רבה.

1. תוצאות מדדי הלכידות והתמיכה החברתית בכל המדגם

בחלק זה יוצגו ממוצעי וסטיות התקן של ארבעת מדדי התמיכה, במדגם כולו. לוח 1 מתאר את התפלגות המדדים בקבוצת המדגם.

לוח 1: ממוצעים וסטיות תקן של מדדי הלכידות והתמיכה החברתית במדגם כולו

שם המדד	ממוצע	סטיית תקן
לכידות קהילתית (טווח 1-4)	2.77 (n=2918)	0.81
תמיכה מהמשפחה (טווח 1-5)	3.66 (n=2574)	1.26
תמיכה מחברים (טווח 1-5)	3.41 (n=2558)	1.27
תמיכה מאחרים משמעותיים (טווח 1-5)	3.78 (n=2585)	1.21

מהסתכלות בטבלה 1 ניתן ללמוד כי הילדים דיווחו על רמה ממוצעת של תמיכה הגבוהה מאמצע הטווח של הקטגוריות. כלומר, הילדים במדגם חשים שהם זוכים לתמיכה חברתית בכל ארבעת הרמות.

2. בדיקת הלכידות הקהילתית והתמיכה החברתית לפי משתנים סוציו-דמוגרפיים

א. זיקה בין מין לבין לכידות קהילתית ותמיכה חברתית

בחלק זה בחנו באמצעות מבחני t האם קיימים הבדלים בין בנים לבנות במדדים השונים של לכידות קהילתית ותמיכה חברתית. בלוח 2 מוצגים ציוני הלכידות הקהילתית והתמיכה החברתית בחלוקה לבנים ולבנות.

לוח 2: ממוצעי לכידות קהילתית ותמיכה חברתית בחלוקה לפי מין

שם המדד	בנים	בנות	T
לכידות קהילתית	2.73 (n=1199)	2.79 (n=1671)	$t(2500.59) = -2.06$ *
תמיכה חברתית			
תמיכה מהמשפחה	3.43 (n=1024)	3.83 (n=1507)	$t(2008.70) = -7.64$ ***
תמיכה מחברים	3.01 (n=1019)	3.70 (n=1496)	$t(2024.37) = -13.59$ ***
תמיכה מאחרים משמעותיים	3.43 (n=1027)	4.04 (n=1515)	$t(1934.21) = -12.30$ ***
p<.001*** p<.01** p<.05*			

מעיון בלוח 2 עולה, כי קיים הבדל מובהק בכל המדדים בין בנים לבנות. בנות, בהשוואה לבנים, מדווחות על תחושה רבה יותר של תמיכה חברתית מכל המקורות שנבדקו- קהילה, משפחה, חברים ואנשים קרובים אחרים.

ב. זיקה בין גיל לבין לכידות קהילתית ותמיכה חברתית

בחלק זה בחנו באמצעות ניתוח שונות חד כיווני האם קיימים הבדלים בין ילדים בגילאים שונים, במדדי לכידות קהילתית ותמיכה חברתית. בלוח 3 מוצגים ציוני הלכידות הקהילתית והתמיכה החברתית בחלוקה לפי גיל.

לוח 3: ממוצעי לכידות קהילתית ותמיכה חברתית בחלוקה לפי כיתה

שם המדד	ז'	ח'	ט'	F
לכידות קהילתית	2.77 (n=1007)	2.79 (n=1049)	2.71 (n=776)	N.S. F (2,2831) = 2.54
תמיכה חברתית				
תמיכה מהמשפחה	3.60 (n=867)	3.68 (n=916)	3.70 (n=721)	N.S. F (2,2503) = 1.39
תמיכה מחברים	3.24 (n=861)	3.44 (n=911)	3.60 (n=716)	*** F (2,2487) = 15.62
תמיכה מאחרים משמעותיים	3.68 (n=869)	3.82 (n=920)	3.89 (n=726)	** F (2,2514) = 6.21
p<.001*** p<.01** p<.05*				

מעיון בלוח 3 עולה, כי קיים הבדל מובהק בין ילדים משכבות גיל שונות בתמיכה מחברים ובתמיכה מאחרים משמעותיים. ניתוח scheffe לבדיקת מקור ההבדלים מצא שבין תלמידי כיתה ז' לתלמידי כיתה ט', קיים הבדל מובהק בתמיכה מאחרים משמעותיים ובתמיכה מחברים ובין תלמידי כיתה ח' ותלמידי כיתה ז' קיים הבדל מובהק בתחושת התמיכה מחברים. באופן כללי ניתן לומר כי ילדים בוגרים יותר מדווחים על קבלת תמיכה רבה יותר מחברים ומאנשים משמעותיים אחרים, בהשוואה לילדים צעירים.

ג. זיקה בין רמה דתית לבין לכידות קהילתית ותמיכה חברתית

בחלק זה בחנו באמצעות ניתוח שונות חד כיווני האם קיימים הבדלים בין ילדים דתיים, מסורתיים וחילוניים, במדדי לכידות קהילתית ותמיכה חברתית. בלוח 4 מוצגים ציוני הלכידות הקהילתית והתמיכה החברתית בחלוקה לפי רמה דתית.

לוח 4: ממוצעי לכידות קהילתית ותמיכה חברתית בחלוקה לפי רמה דתית

שם המדד	חרדי	דתי	מסורתי	חילוני	F
לכידות קהילתית	2.60 (n=17)	2.88 (n=1119)	2.76 (n=786)	2.63 (n=949)	*** F (3,2870) = 16.56
תמיכה חברתית					
תמיכה מהמשפחה	3.07 (n=18)	3.64 (n=997)	3.68 (n=681)	3.69 (n=835)	N.S. F (3,2530) = 1.58
תמיכה מחברים	3.09 (n=18)	3.43 (n=992)	3.40 (n=678)	3.44 (n=827)	N.S. F (3,2514) = 0.55
תמיכה מאחרים משמעותיים	3.63 (n=18)	3.74 (n=1002)	3.80 (n=685)	3.85 (n=837)	N.S. F (3,2541) = 1.56
p<.001*** p<.01** p<.05*					

מעיון בלוח 4 עולה, כי רק בתחושת הלכידות הקהילתית קיים הבדל בין הקבוצות. בדיקת scheffe לאיתור מקור ההבדלים העלתה, כי ילדים דתיים מדווחים על תמיכה קהילתית רבה יותר

מילדים מסורתיים וחילוניים. בנוסף, ילדים מסורתיים מדווחים על תמיכה קהילתית רבה יותר מילדים חילוניים. ניתן לומר כי ילדים בקבוצות דתיות יותר (מלבד חרדים שהיוו קבוצה קטנה), מדווחים על תחושת לכידות קהילתית רבה יותר.

ד. זיקה בין עמדה פוליטית לבין לכידות קהילתית ותמיכה חברתית

בחלק זה בחנו באמצעות ניתוח שונות חד כיווני האם קיימים הבדלים בין ילדים בעלי עמדות פוליטיות שונות, בתחושת הלכידות הקהילתית והתמיכה חברתית. בלוח 5 מוצגים ציוני לכידות קהילתית ותמיכה חברתית בחלוקה לפי עמדה פוליטית.

לוח 5: ממוצעי לכידות קהילתית ותמיכה חברתית בחלוקה לפי עמדה פוליטית

שם המדד	ימין	מרכז	שמאל	F
לכידות קהילתית	2.79 (n=1877)	2.69 (n=620)	2.71 (n=188)	* F (2,2684) = 4.18
תמיכה חברתית				
תמיכה מהמשפחה	3.68 (n=1668)	3.59 (n=535)	3.69 (n=180)	N.S. F (2,2382) = 1.00
תמיכה מחברים	3.42 (n=1656)	3.34 (n=533)	3.48 (n=177)	N.S. F (2,2365) = 1.10
תמיכה מאחרים משמעותיים	3.77 (n=1675)	3.73 (n=539)	3.93 (n=180)	N.S. F (2,2393) = 1.81
p<.001*** p<.01** p<.05*				

מעיון בלוח 5 עולה, כי קיים הבדל בין הקבוצות רק בתחושת הלכידות הקהילתית. בדיקת scheffe העלתה כי ילדים בעלי עמדות ימניות מדווחים על מידה רבה יותר של תחושת לכידות קהילתית מילדים בעלי עמדות פוליטיות מרכזיות.

ה. זיקה בין אירועים קשים במהלך החיים לבין לכידות קהילתית ותמיכה חברתית

בחלק זה בחנו באמצעות ניתוח שונות חד כיווני האם קיימים הבדלים בין ילדים שחוו מספר שונה של אירועים קשים במהלך חייהם, בתחושת הלכידות הקהילתית והתמיכה החברתית. בלוח 6 מוצגים ציוני הלכידות הקהילתית והתמיכה החברתית בחלוקה לפי מספר האירועים הקשים שחוו הילדים.

לוח 6: ממוצעי לכידות קהילתית ותמיכה חברתית בחלוקה לפי אירועים קשים במהלך החיים

שם המדד	0	1	2	3 ויותר	F
לכידות קהילתית	2.73 (n=672)	2.80 (n=955)	2.81 (n=1096)	2.47 (n=195)	*** F (3,2917) = 10.36
תמיכה חברתית					
תמיכה מהמשפחה	3.59 (n=590)	3.65 (n=826)	3.75 (n=978)	3.48 (n=180)	* F (3,2573) = 3.44
תמיכה מחברים	3.32 (n=586)	3.39 (n=817)	3.51 (n=977)	3.32 (n=178)	* F (3,2557) = 3.30
תמיכה מאחרים משמעותיים	3.69 (n=593)	3.75 (n=829)	3.88 (n=983)	3.74 (N=180)	* F (3,2584) = 3.79

p<.001*** p<.01** p<.05*

מעיון בלוח 6 עולה, כי בכל המדדים קיים הבדל מובהק בין הקבוצות. ניתוח scheffe לברור מקור ההבדלים מצא, כי ילדים שעברו שלושה אירועים קשים או יותר במהלך חייהם מדווחים על רמה נמוכה יותר של לכידות קהילתית בהשוואה לכל שאר הקבוצות. בנוסף, ילדים שעברו שני אירועים קשים במהלך חייהם, מדווחים על מידה רבה יותר של תמיכה מחברים ומאחרים משמעותיים, בהשוואה לילדים שלא עברו אף לא אירוע קשה אחד. ניתוח scheffe לא הצליח לזהות בין אלו קבוצות קיים הבדל מובהק בתמיכה מבני משפחה.

באופן כללי ניתן לראות כי ילדים שעברו מספר רב של אירועים קשים (עד שני אירועים) במהלך חייהם מדווחים על רמה גבוהה יותר של לכידות קהילתית ותמיכה חברתית. אולם ילדים שחוו שלושה אירועים קשים ויותר מדווחים על רמות נמוכות של תמיכה חברתית ולכידות קהילתית, בהשוואה לכל שאר הקבוצות.

1. זיקה בין אירועים קשים בשנה החולפת לבין לכידות קהילתית ותמיכה חברתית

בחלק זה בחנו באמצעות ניתוח שונות חד כיווני האם קיימים הבדלים בין ילדים שחוו רמות שונות של אירועים קשים במהלך השנה החולפת במדדים השונים של לכידות קהילתית ותמיכה חברתית. בלוח 7 מוצגים ציוני המדדים השונים של לכידות הקהילתית והתמיכה החברתית בחלוקה לפי כמות האירועים הקשים שחוו הילדים בשנה חולפת.

לוח 7: ממוצעי מדדי הלכידות הקהילתית והתמיכה החברתית בחלוקה לפי מספר אירועים קשים בשנה החולפת

שם המדד	0	1	2	3 ויותר	F
לכידות קהילתית	2.79 (n=1833)	2.75 (n=857)	2.63 (n=196)	2.52 (n=32)	* F (3,2917) = 3.36
תמיכה חברתית					
תמיכה מהמשפחה	3.69 (n=1614)	3.67 (n=760)	3.42 (n=172)	3.44 (n=28)	* F (3,2573) = 2.64
תמיכה מחברים	3.44 (n=1605)	3.42 (n=754)	3.21 (n=171)	3.15 (n=28)	N.S. F (3,2557) = 2.05
תמיכה מאחרים משמעותיים	3.83 (n=1621)	3.76 (n=763)	3.51 (n=173)	3.53 (n=28)	** F (3,2584) = 4.06

p<.001*** p<.01** p<.05*

מעיון בלוח 7 עולה, כי קיים הבדל מובהק בין הקבוצות בתחושת הלכידות הקהילתית והתמיכה ממשפחה ומאחרים משמעותיים. ניתוח scheffe מצא כי ילדים שעברו שני אירועים קשים במהלך השנה החולפת, מדווחים על תמיכה נמוכה יותר מאחרים משמעותיים, בהשוואה לילדים שלא עברו אף לא אירוע קשה אחד. ניתוח scheffe לא הצליח לזהות בין אלו קבוצות קיים הבדל מובהק בלכידות הקהילתית ובתמיכה ממשפחה, ככל הנראה עקב המספר הקטן של נבדקים שעברו שלושה אירועים ויותר.

באופן כללי ניתן לראות כי קיימת ירידה בתחושת הלכידות הקהילתית והתמיכה החברתית ככל שהילד חווה מספר רב יותר של אירועים קשים במהלך חייו.

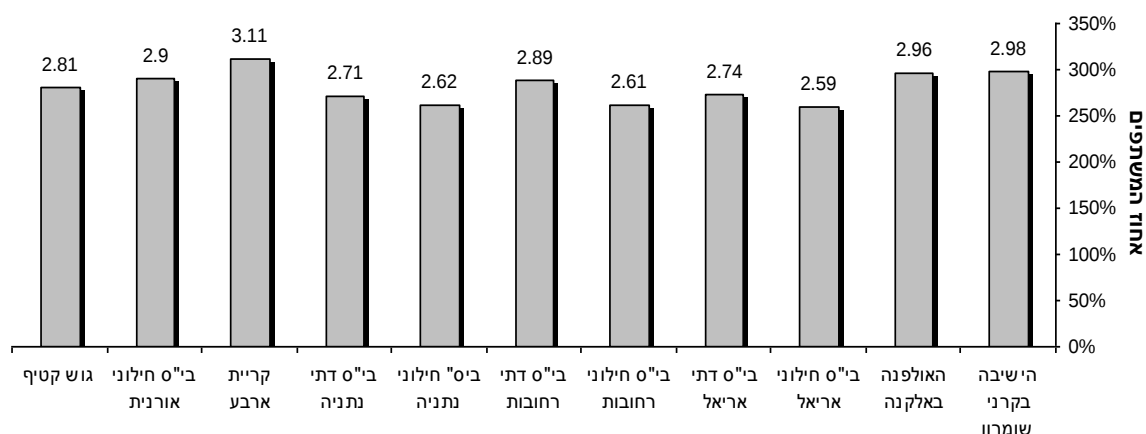
3. בדיקת הלכידות הקהילתית והתמיכה החברתית לפי בתי ספר

בחלק זה בחנו באמצעות ניתוח שונות חד כיווני האם קיימים הבדלים בין בתי הספר השונים במדדי הלכידות הקהילתית והתמיכה החברתית. בלוח 8 מוצגים מדדי הלכידות הקהילתית והתמיכה החברתית עבור בתי הספר השונים. בהמשך, תרשים 1 מציג את ההבדלים בין בתי הספר השונים בתחושת הלכידות הקהילתית.

לוח 8: ממוצעי מדדי הלכידות הקהילתית והתמיכה החברתית בחלוקה לפי בתי ספר

שם המדד	קרני שומרון	האולפנה באלקנה	חילוני אריאל	דתי אריאל	חילוני רחובות	דתי רחובות	חילוני נתניה	דתי נתניה	קריית ארבע	חילוני אורנית	גוש קטיף	F
לכידות קהילתית	2.98 (n=117)	2.96 (n=173)	2.59 (n=153)	2.74 (n=28)	2.61 (n=536)	2.89 (n=275)	2.62 (n=542)	2.71 (n=472)	3.11 (n=230)	2.90 (n=344)	2.81 (n=48)	*** F (10,2917) = 12.87
תמיכה חברתית												
תמיכה מהמשפחה	3.33 (n=108)	3.92 (n=160)	3.63 (n=124)	3.31 (n=22)	3.69 (n=479)	3.52 (n=223)	3.58 (n=472)	3.57 (n=444)	3.83 (n=202)	3.92 (n=311)	3.13 (n=29)	*** F (10,2573) = 4.56
תמיכה מחברים	3.23 (n=108)	4.01 (n=158)	3.29 (n=124)	3.54 (n=20)	3.44 (n=472)	3.34 (n=222)	3.25 (n=470)	3.36 (n=443)	3.50 (n=202)	3.56 (n=310)	2.82 (n=29)	*** F (10,2557) = 6.00
תמיכה מאחרים משמעותיים	3.41 (n=109)	4.25 (n=160)	3.81 (n=124)	3.60 (n=22)	3.88 (n=482)	3.58 (n=224)	3.70 (n=474)	3.71 (n=446)	3.80 (n=204)	3.96 (n=311)	3.17 (n=29)	*** F (10,2584) = 6.34
p<.001*** p<.01** p<.05*												

תרשים 1: ממוצע הלכידות הקהילתית בחלוקה לבתי ספר

מעיון בלוח 8 ובתרשים 1 עולה, כי תלמידים מבתי הספר החילוניים (מלבד בית הספר החילוני באורנית) מדווחים על רמת הלכידות הקהילתית הנמוכה ביותר. רמת הלכידות הקהילתית הגבוהה ביותר דווחה על ידי התלמידים בקריית ארבע, קרני שומרון ואלקנה- כלומר, בתי הספר הדתיים הנמצאים באזורי יהודה ושומרון (מלבד גוש קטיף).

גם על התמיכה החברתית ניתן ללמוד מלוח 8. בניגוד לנמצא בלכידות הקהילתית, הרי שהדברים שונים בכל הנוגע לתמיכה משפחתית. הילדים מגוש קטיף, ביה"ס הדתי באריאל והישיבה בקרני שומרון, מדווחים על הרמה הנמוכה ביותר של תמיכה משפחתית ואילו הילדים מביה"ס החילוני באורנית, האולפנה באלקנה וקריית ארבע, מדווחים על הרמה הגבוהה ביותר של תמיכה משפחתית. עם זאת, יש לציין כי ההבדלים בין הקבוצות הנם קטנים וגם התמיכה המשפחתית הנמוכה ביותר היא עדיין מעל לציון אמצע הטווח שהינו 3. בנוגע לתמיכה מחברים, הרי שכאן השוני ברמת התמיכה הנו רב יותר ונע מתמיכה נמוכה יחסית (2.82) בגוש קטיף ועד תמיכה גבוהה מאוד (4.0) באולפנה באלקנה. התמיכה מאחרים משמעותיים נעה החל מ-3.14 בגוש קטיף ועד ל- 4.25 באולפנה באלקנה. מלבד האולפנה באלקנה, דווקא ילדים מבתי ספר חילוניים, מדווחים על רמת התמיכה הגבוהה ביותר המתקבלת מאחרים משמעותיים.

4. בדיקת הלכידות הקהילתית והתמיכה החברתית לפי רמת המגע עם אירועי טרור

בחלק זה יתוארו המדדים השונים של לכידות קהילתית ותמיכה חברתית, כפי שבאו לידי ביטוי בקרב ילדים שדיווחו על רמות שונות של מגע עם אירועי טרור.

א. זיקה בין רמת החשיפה לאירועי טרור לבין לכידות קהילתית ותמיכה

חברתית

ראשית בחנו את הזיקה שבין רמת החשיפה של הילדים לאירועי טרור לבין המדדים השונים של לכידות קהילתית ותמיכה חברתית. להלן יוצגו ההבדלים בין רמות החשיפה השונות במדדי לכידות קהילתית ותמיכה חברתית, כפי שנמצאו בניתוח שונות חד כיווני. כזכור, משתנה החשיפה חולק לחמש רמות, כך ש- 0 פירושו, שהילד לא נחשף לאף אירוע, ו- 4 פירושו חשיפה לשישה או יותר מהאירועים שברשימה (פירוט ניתן למצוא בפרק החשיפה). לוח 9 מציג את ציוני הלכידות הקהילתית והתמיכה החברתית בחלוקה לרמות חשיפה.

לוח 9: ממוצעים ללכידות קהילתית ותמיכה חברתית בחלוקה לפי רמת חשיפה

שם הממד	0	1	2	3	4	F
לכידות קהילתית	2.69 (n=872)	2.70 (n=557)	2.75 (n=757)	2.79 (n=337)	3.03 (n=390)	*** F (4,2912) = 13.56
תמיכה חברתית						
תמיכה מהמשפחה	3.65 (n=752)	3.67 (n=497)	3.63 (n=674)	3.67 (n=302)	3.71 (n=344)	N.S. F (4,2568) = 0.21
תמיכה מחברים	3.32 (n=746)	3.42 (n=491)	3.45 (n=670)	3.51 (n=301)	3.49 (n=345)	N.S. F (4,2552) = 1.87
תמיכה מאחרים	3.73 (n=754)	3.78 (n=501)	3.82 (n=677)	3.82 (n=303)	3.82 (n=345)	N.S. F (4,2579) = 0.70
משמעותיים						
	p<.001***	p<.01**				

מעיון בלוח 9 עולה, כי קיים הבדל מובהק בין הקבוצות רק בתחושת הלכידות הקהילתית. ניתוח schefe מצא כי ילדים שנחשפו לשישה אירועים או יותר (קבוצה 4), מדווחים על תחושת לכידות קהילתית רבה יותר מכל שאר הילדים.

ב. זיקה בין רמת הפחד לבין לכידות קהילתית ותמיכה חברתית

בחלק זה תיבחן הזיקה בין רמת הפחד של הילדים בעקבות חשיפה לאירועי טרור לבין לכידות קהילתית ותמיכה חברתית. להלן יוצגו ההבדלים בין רמות הפחד השונות בלכידות קהילתית ותמיכה חברתית, כפי שנמצאו בניתוח שונות חד כיווני. כזכור, משתנה הפחד חולק לארבע רמות, כך ש- 1 פירושו, שהילד לא פחד כלל בעת החשיפה לאירועי טרור, ו- 4 פירושו, שהילד פחד מאוד (פירוט ניתן למצוא בפרק החשיפה). לוח 10 מציג את ציוני הלכידות הקהילתית והתמיכה החברתית בחלוקה לרמות פחד.

לוח 10: ממוצעים למדדי לכידות קהילתית והתמיכה החברתית בחלוקה לפי רמת פחד

שם הממד	1	2	3	4	F
לכידות קהילתית	2.75 (n=721)	2.79 (n=723)	2.86 (n=447)	2.87 (n=150)	N.S. F (3,2040) = 2.01
תמיכה חברתית					
תמיכה מהמשפחה	3.46 (n=637)	3.70 (n=649)	3.86 (n=398)	3.84 (n=133)	*** F (3,1816) = 9.95
תמיכה מחברים	3.29 (n=635)	3.49 (n=647)	3.63 (n=394)	3.58 (n=131)	*** F (3,1806) = 6.85
תמיכה מאחרים	3.57 (n=638)	3.88 (n=655)	4.00 (n=399)	4.05 (n=134)	*** F (3,1825) = 14.86
משמעותיים					
p<.001*** p<.01** p<.05*					

מעיון בלוח 10 ניתן ללמוד כי בכל מדדי התמיכה (מלבד לכידות קהילתית) נמצא הבדל מובהק בין הקבוצות. ניתוח scheffe העלה, כי ילדים שלא פחדו בעת מפגש עם אירוע טרור (קבוצה 1), דיווחו על רמה נמוכה יותר של תמיכה מבני משפחה, חברים ומאחרים משמעותיים, בהשוואה לשאר הילדים.

5. מתאמים ורגרסיות

כדי לעמוד על הקשר בין המשתנים השונים שנסקרו ובין לכידות קהילתית ותמיכה חברתית, בוצעו ניתוחי רגרסיה ליניארית בשלבים לכל ארבעת המשתנים – לכידות קהילתית, תמיכה מהמשפחה, תמיכה מחברים ותמיכה מאחרים משמעותיים. בבדיקה מקדימה לרגרסיה, חושבו המתאמים בין כל המשתנים לבין המדדים הנ"ל. לוח 11 מציג את המתאמים.

לוח 11: מתאמים בין המשתנים הבלתי תלויים ומשתני לכידות קהילתית והתמיכה החברתית

תמיכה מאחרים משמעותיים	r	Sig.	תמיכה מחברים	r	Sig.	תמיכה מהמשפחה	r	Sig.	לכידות קהילתית	r	Sig.
***	-.245	***	***	-.267	***	***	-.154	***	*	-.039	***
**	.064	***	***	.112	***	N.S.	.033	N.S.	N.S.	-.024	***
*	.043	N.S.	N.S.	.009	N.S.	N.S.	.024	N.S.	***	-.125	***
*	.049	*	*	.040	*	N.S.	.021	N.S.	N.S.	-.022	***
**	-.063	*	*	-.041	*	*	-.045	*	**	-.055	***
N.S.	.022	*	*	.048	*	N.S.	.011	N.S.	***	.129	***
***	.151	***	***	.103	***	***	.121	***	*	.055	***
p<.001*** p<.01** p<.05*											

מעיון בלוח 11 ניתן לראות כי משתנה המין הוא המשתנה בעל המתאם הגבוה ביותר בכל מדדי התמיכה החברתית (מלבד לכידות קהילתית) ואילו רמת החשיפה לטרור הוא המשתנה בעל המתאם הגבוה ביותר בלכידות הקהילתית.

בהמשך נערך ניתוח רגרסיה ליניארית בשני שלבים. בשלב הראשון נבדקו המשתנים הדמוגרפים: מין, גיל, רמת דתיות, אירועים קשים במהלך החיים ואירועים קשים במהלך השנה החולפת. בשלב השני הוכנסו משתני החשיפה לטרור ורמת הפחד כתוצאה ממפגש עם אירוע טרור. לוח 12 מציג את ממצאי הרגרסיה הליניארית.

לוח 12: רגרסיה לתת-הסולמות של לכידות הקהילתית והתמיכה החברתית בשיתוף משתנים דמוגרפיים ומשתני החשיפה והפחד

משתנים		לכידות קהילתית		תמיכה מהמשפחה		תמיכה מחברים		תמיכה מאחרים משמעותיים	
β		% שונות מוסברת	β	β		% שונות מוסברת	β	β	
		% שונות מוסברת				% שונות מוסברת			
צעד ראשון		2.0		2.5		8.7		7.0	
מין (0=בנות 1=בנים)		-0.029	N.S.	-0.144	***	-0.262	***	-0.245	***
כיתה (1=ז' עד 3=ט')		-0.027	N.S.	0.083	***	0.147	***	0.084	***
רמה דתית (1=חרדי עד 4=חילוני)		-0.135	***	0.024	N.S.	0.012	N.S.	0.047	*
אירועים קשים במהלך החיים		0.019	N.S.	0.018	N.S.	0.050	*	0.046	N.S.
אירועים קשים במהלך השנה החולפת		-0.052	*	-0.038	N.S.	-0.050	*	-0.070	*
צעד שני		1.3		0.6		0.1		0.7	
מין (0=בנות 1=בנים)		-0.035	N.S.	-0.120	***	-0.253	***	-0.220	***
כיתה (1=ז' עד 3=ט')		-0.046	*	0.085	***	0.145	***	0.085	***
רמה דתית (1=חרדי עד 4=חילוני)		-0.086	***	0.031	N.S.	0.023	N.S.	0.058	*
אירועים קשים במהלך החיים		0.005	N.S.	0.012	N.S.	0.044	N.S.	0.038	N.S.
אירועים קשים במהלך השנה החולפת		-0.054	*	-0.043	N.S.	-0.052	*	-0.076	**
רמת חשיפה לטרור		0.124	***	0.007	N.S.	0.022	N.S.	0.016	N.S.
רמת פחד		0.027	N.S.	0.086	**	0.041	N.S.	0.095	**
סה"כ השונות המוסברת		3.3		3.1		8.8		7.7	

p<.001*** p<.01** p<.05*

⁶מעיון בלוח 12 עולה, כי מין הוא בעל קשר מובהק עם כל מדדי התמיכה מלבד תמיכה קהילתית. כלומר, בנות מדווחות על תמיכה רבה יותר מהמשפחה, מחברים ומאנשים משמעותיים אחרים, בהשוואה לבנים. גם לגיל יש קשר חיובי מובהק עם שלושת המדדים הללו- ככל שהילד מתבגר, הוא מדווח על תחושה רבה יותר של תמיכה מבני משפחה, חברים ואנשים קרובים אחרים.

רמה דתית הנה בעלת קשר שלילי מובהק עם לכידות קהילתית ובעלת קשר חיובי עם תמיכה מאנשים משמעותיים אחרים. כלומר, ככל שהילד דתי יותר כך הוא נוטה לדווח על תחושה רבה יותר של לכידות קהילתית ואילו ככל שהוא חילוני יותר כך הוא מדווח על תמיכה רבה יותר מאנשים משמעותיים.

לאירועים קשים במהלך החיים לא נמצא קשר עם אף לא אחד מהמדדים שנבדקו (אם כי בצעד הראשון נמצא קשר בינו ובין תמיכה מחברים) ואילו לאירועים קשים במהלך השנה החולפת נמצא קשר שלילי עם לכידות קהילתית, תמיכה מחברים ותמיכה מאנשים משמעותיים. כלומר, ילדים שחוו מספר רב יותר של אירועים קשים במהלך השנה החולפת, דיווחו על תחושה מועטה יותר של לכידות קהילתית, תמיכה מחברים ותמיכה מאחרים משמעותיים.

המשתנים הדמוגרפים השונים הצליחו להסביר בין 2% (לכידות קהילתית) ל- 8.7% (תמיכה מחברים) מהשונות במדדים השונים. המשתנים הדמוגרפים שהיו בעלי הקשר החזק ביותר לתמיכה חברתית הם מין (בנות) וגיל. המשתנים הדמוגרפים בעלי הקשר החזק ביותר עם לכידות קהילתית היו רמת דתיות (דתיים יותר) ומספר אירועים קשים במהלך השנה החולפת.

בנוגע למשתני החשיפה והפחד, חשיפה לאירועי טרור נמצאה כבעלת קשר מובהק רק עם לכידות קהילתית- ילדים שנחשפו למספר רב יותר של אירועי טרור נטו לדווח על תחושה רבה יותר של לכידות קהילתית. לעומת החשיפה, לתחושת פחד לא נמצא קשר עם לכידות קהילתית אלא עם תמיכה ממשפחה ומאנשים משמעותיים אחרים. כלומר, ילדים שדיווחו על פחד רב יותר בעקבות אירועי טרור, נטו לדווח על תחושה רבה יותר של קבלת תמיכה מבני משפחה ומאחרים משמעותיים.

משתני החשיפה והפחד הוסיפו מעט מאוד לשונות המוסברת- החל מ- 0.1% (תמיכה מחברים) ועד 1.3% (לכידות קהילתית).

⁶ התוצאות מדווחות על פי השלב האחרון של הרגרסיה. לעיתים קיים הבדל בתוצאות מקדמי המתאם והמובהקות של אותם המשתנים בשלבים השונים. פער זה נובע מהקשרים הקיימים בין המשתנים הבלתי תלויים השונים. בניית התוצאות איננו מתייחסים להבדלים אלו.

המודל כולו הצליח להסביר בין 3.3% (לכידות קהילתיות) ל- 8.8% (תמיכה מחברים) מהשונות של המדדים השונים.

ניתוח המשתנים התלויים

המטרה המרכזית של מחקר הייתה בחינת הקשר שבין חשיפה לאירועי טרור ובין תגובות פסיכולוגיות מרכזיות ובכללן: תסמונת פוסט טראומטית, סימפטומים פסיכיאטרים, שינויים בסכמות הקוגניטיביות הבסיסיות וצמיחה פסיכולוגית. בפרקים הבאים נבדקת כל אחת מהתוצאות הפסיכולוגיות הנ"ל בהתאם למדדים סוציו-דמוגרפים, רמת חשיפה ופחד ומשתני מערכת הערכים והתמיכה החברתית. בסופו של כל פרק נערך ניתוח רגרסיה לבחינת המשתנים המרכזיים המנבאים את התוצאה הפסיכולוגית הנבדקת.

תסמונת פוסט טראומטית

כמתואר במבוא, תסמונת פוסט טראומטית היא אחת התגובות הפסיכולוגיות הקשות והשכיחות ביותר לאירועי מלחמה. על מנת להעריך את ההשפעות הנפשיות של האינתיפאדה והחשיפה לאירועי טרור שונים, בדקנו בפרק זה באיזו מידה סובלים ילדים ישראלים מקבוצות סוציו-דמוגרפיות שונות, מסימפטומים פוסט טראומטיים. כמו כן נערך ניתוח רגרסיה להערכת המשתנים המרכזיים הקשורים לסימפטומים אלו.

1. תוצאות מדדי התסמונת הפוסט טראומטית בכל המדגם

כמתואר בפרק השיטה, תסמונת פוסט טראומטית הוערכה בעזרת שלושה מדדים נפרדים מתוך רצון לקבל תמונה מקיפה על התופעה. המדדים היו:

א. ציון הסימפטומים הגלובלי- GSS.

ב. חומרת התסמונת הפוסט טראומטית- RGSS.

ג. קריטריוני DSM-IV.

בהמשך מפורט לגבי כל מדד אופן חישובו ותוצאותיו במדגם.

א. GSS – ציון הסימפטומים הגלובלי

המדד הראשון שנבנה, הוא מדד GSS או ציון הסימפטומים הגלובלי. ציון הסימפטומים הגלובלי מחושב כסכום הציונים לכל הפריטים הכלולים בשאלון CPTS-RI. כל הניתוחים בשלב זה נעשו רק על נבדקים, שענו לפחות על 15 שאלות מתוך 20 השאלות המצויות בשאלון. טווח הציונים האפשרי הוא בין 0 ל-80, ממוצע הציונים במדד היה 13.17 וסטיית התקן הייתה 12.64 (n=2164).

ב. RGSS – רמות התסמונת פוסט טראומטית

המדד השני לבדיקת תסמונת פוסט טראומטית היה מדד RGSS. מדד זה נבנה על ידי חלוקת מדד GSS לחמש רמות חומרה בהתאם להוראות מחברי ה- CPTS-RI (Fredrick, Pynoos & Nader, 1992).

חמש רמות החומרה הן:

1. לא ברור (doubtful) - ציוני 0-11

2. קל (mild) - ציוני 12-24

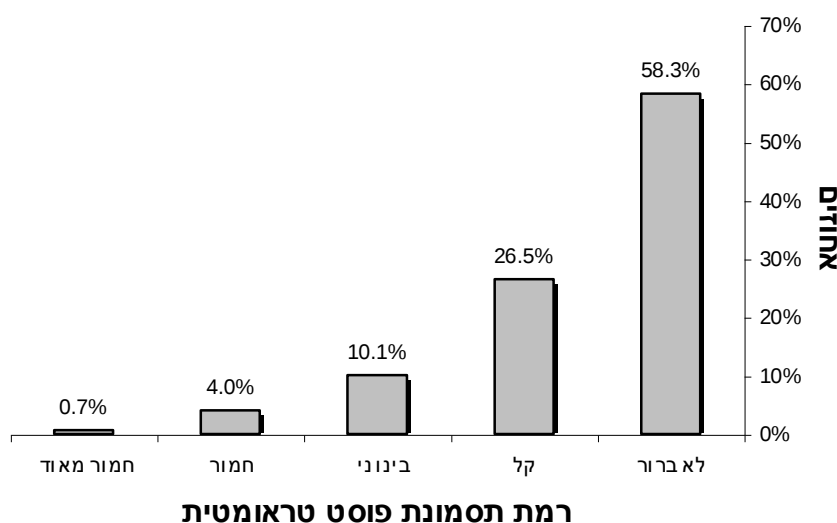
1. בינוני (moderate) - ציוני 25-39

2. חמור (severe) - ציוני 40-59

3. חמור מאוד (very severe) - ציוני 60-80.

גם כאן חושב ציון רק עבור נבדקים, שענו לפחות על 15 שאלות מתוך 20 השאלות בשאלון. תרשים 1 מציג את אחוז הילדים במדגם כולו, הסובלים מן הרמות השונות של תסמונת פוסט טראומטית.

תרשים 1: אחוז הילדים הסובלים מרמות שונות של תסמונת פוסט טראומטית במדגם כולו

מהתרשים עולה, שכ- 60% מהילדים במדגם אינם מוגדרים כסובלים מתסמונת פוסט טראומטית (נמצאים בקטגוריה "לא ברור"), כ- 26% מבטאים סימנים קלים של תסמונת פוסט טראומטית, וכ- 15% מהילדים מדווחים על תסמינים ברמה בינונית עד חמורה ביותר.

ג. קריטריוני DSM-IV

המדד השלישי שנבדק נבנה בהתאם להגדרות התסמונת הפוסט טראומטית של DSM-IV. ילדים הוגדרו כמי שמספקים את הקריטריון הקליני של DSM-IV לתסמונת פוסט טראומטית, אם הם חוו אירוע טראומטי אחד לפחות הקשור לטרור והופיעו אצלם לפחות סימפטום אחד של חודרנות, לפחות שלושה סימפטומים של הימנעות ולפחות סימפטום אחד של עוררות. בניתוחים שנערכו נכללו רק ילדים, שענו לפחות על 18 שאלות מתוך 23 שאלות הקריטריון. 188 ילדים, שהם 8.9% מהמדגם, נמצאו בהתאם להגדרה זו כמספקים את קריטריוני DSM IV לתסמונת פוסט טראומטית.

2. תסמונת פוסט טראומטית והמשתנים הסוציו-דמוגרפיים

בחלק זה תתואר הזיקה בין המאפיינים הסוציו-דמוגרפיים של הנבדקים - מין, גיל, רמת דתיות, עמדה פוליטית, אירועי חיים קשים במהלך השנה החולפת ואירועי חיים קשים בכלל, לבין מדדי התסמונת הפוסט טראומטית.

בכל לוח יוצגו תוצאות המדדים שתוארו לעיל עבור הקטגוריות השונות של המשתנים הדמוגרפיים הרלוונטיים. הנתונים המוצגים במדד GSS הם **הציון הממוצע** עבור כל קטגוריה. הנתונים המוצגים עבור RGSS הם **אחוז** הילדים השייכים לכל חומרת אבחנה. הנתונים המוצגים על פי קריטריוני DSM מייצגים את **אחוז** הילדים שעברו את הסף המוגדר של תסמונת פוסט טראומטית. במדד זה יצוין מספר הילדים הכולל שהוכנס לניתוח כיוון שמספר זה איננו זהה למספר הילדים בשני המדדים הקודמים.

א. זיקה בין מין לבין סימפטומים פוסט טראומטיים

בחלק זה בחנו באמצעות מבחני t ומבחן χ^2 את ההבדלים בין בנים לבנות במדדים השונים של תסמונת פוסט טראומטית. לוח 1 מציג את ההבדלים בין בנים ובנות במדדי התסמונת הפוסט טראומטית.

לוח 1: ממוצע ואחוז התסמונת הפוסט טראומטית בחלוקה לפי מין

		בנות (n = 1273)	בנים (n = 863)		
GSS	*** $t(2134) = -3.66$	13.96	11.93		
RGSS (%)	*** $\chi^2 = 24.73, df = 4$	54.8	64.1	מוטל בספק	
		29.4	21.7	קל	
		10.2	9.7	בינוני	
		5.1	3.5	חמור	
		0.5	1.0	חמור מאוד	
DSM (%)	N.S $\chi^2 = .908, df = 1$	8.4 (n = 1250)	9.6 (n = 843)		
p<.001*** p<.01** p<.05*					

מעיון בלוח 1 עולה, כי קיימים הבדלים מובהקים בין בנים לבנות במדד GSS ובמדד RGSS. בנות מדווחות על סימפטומים רבים יותר של תסמונת פוסט טראומטית, הבדל זה קיים בכל רמות החמורה מלבד ברמה האחרונה בה קיים אחוז כפול של בנים הסובלים מסימפטומים חמורים מאוד. אחוז גבוה יותר של בנים נמצא גם במדד ה-DSM, אם כי הבדל זה לא היה מובהק.

ב. זיקה בין גיל לבין סימפטומים פוסט טראומטיים

בחלק זה בחנו באמצעות ניתוח שונות חד כיווני ומבחן χ^2 את ההבדלים בין תלמידי הכיתות השונות במדדים השונים של התסמונת הפוסט טראומטית. לוח 2 מציג את ההבדלים בין תלמידי הכיתות השונות (גיל) במדדי התסמונת הפוסט טראומטית.

לוח 2: ממוצע ואחוז מדדי התסמונת הפוסט טראומטית בחלוקה לפי כיתה

F/χ ²		ט' (n = 597)	ח' (n = 783)	ז' (n = 728)		
*	F(2,2107) =3.75	11.97	13.37	13.82	GSS	
*	χ ² = 16.57, df = 8	62.3	56.2	57.8	מוטל בספק	(%) RGSS
		26.5	28.4	24.2	קל	
		7.2	10.9	11.4	בינוני	
		3.5	4.1	5.6	חמור	
		0.5	0.4	1.0	חמור מאוד	
*	χ ² = 9.48, df = 2	6.6 (n = 592)	8.3 (n= 770)	11.3 (n= 705)	(%) DSM	
		p<.001*** p<.01** p<.05*				

מלוח 2 עולה, כי בכל מדדי התסמונת הפוסט טראומטית קיימים הבדלים מובהקים בין ילדים בגילאים שונים. מניתוח scheffe לבירור מקור ההבדלים במדד GSS עולה, כי ההבדל המובהק הוא בין תלמידי כיתה ז' לתלמידי כיתה ט'. כלומר, ילדים צעירים מדווחים על רמה חמורה יותר של סימפטומים פוסט טראומטיים.

ג. זיקה בין רמת הדתיות לבין סימפטומים פוסט טראומטיים

בחלק זה בחנו באמצעות ניתוח שונות חד כיווני ומבחן χ^2 את ההבדלים בין נבדקים חרדים, דתיים, מסורתיים וחילוניים במדדים השונים של התסמונת הפוסט טראומטית. לוח 3 מציג את ההבדלים בין נבדקים בעלי רמות דתיות שונות במדדי התסמונת הפוסט טראומטית.

לוח 3: ממוצע ואחוז מדדי התסמונת הפוסט טראומטית בחלוקה לפי רמת דתיות

	F/ χ^2	חילוני (n= 672)	מסורתי (n= 528)	דתי (n= 865)	חרדי (n= 15)	
GSS	*** F(3,2134) = 10.29	10.99	14.20	14.28	14.87	
% RGSS	*** $\chi^2 = 41.65$, df = 12	65.6	55.7	54.5	60.0	מוטל בספק
		25.4	25.4	27.7	13.33	קל
		6.1	12.4	11.7	13.33	בינוני
		2.2	5.7	5.4	13.33	חמור
		0.7	0.7	0.7	-	חמור מאוד
(%) DSM	** $\chi^2 = 15.30$, df = 3	5.5 (n= 672)	11.5 (n= 530)	9.8 (n= 875)	13.3 (n= 15)	
p<.001*** p<.01** p<.05*						

מלוח 3 עולה, כי בכל מדדי התסמונת הפוסט טראומטית קיימים הבדלים מובהקים בין ילדים ברמות הדתיות השונות. מניתוח scheffe לבירור מקור ההבדלים במדד GSS עולה כי ההבדלים המובהקים הם בין חילוניים לבין מסורתיים ודתיים. ילדים חילוניים מדווחים על רמה נמוכה יותר של סימפטומים פוסט טראומטיים בהשוואה לילדים מסורתיים ודתיים (ילדים חרדים לא נכללו בהשוואת הקבוצות עקב מספרם הקטן).

ד. זיקה בין עמדה פוליטית לבין סימפטומים פוסט טראומטיים

בחלק זה בחנו באמצעות ניתוח שונות חד כיווני ומבחן χ^2 את ההבדלים בין נבדקים בעלי דעות ימניות, מרכזיות ושמאליות במדדים השונים של התסמונת הפוסט טראומטית. לוח 4 מציג את ההבדלים בין בעלי עמדות פוליטיות שונות במדדי התסמונת הפוסט טראומטית.

לוח 4: ממוצע ואחוז מדדי התסמונת הפוסט טראומטית בחלוקה לפי עמדה פוליטית

F/ χ^2		שמאל (n= 153)	מרכז (n= 459)	ימין (n= 1417)		
N.S.	F (2,2028) = .461	12.48	13.62	13.28	GSS	
N.S.	$\chi^2 = 8.25$, df = 8	60.8	58.0	57.5	מוטל בספק	(%)RGSS
		28.8	25.9	26.7	קל	
		5.2	9.8	10.9	בינוני	
		4.6	5.9	4.1	חמור	
		0.6	0.4	0.8	חמור מאוד	
N.S.	$\chi^2 = 5.17$, df = 2	7.9 (n= 151)	11.7 (n= 446)	8.2 (n= 1391)	(%) DSM	
				p<.001***	p<.01**	p<.05*

כפי שעולה מלוח 4, לא זוהו הבדלים מובהקים ברמת התסמונת הפוסט טראומטית של ילדים בעלי עמדות פוליטיות שונות.

ה. זיקה בין אירועים קשים במהלך החיים לבין סימפטומים פוסט טראומטיים

בחלק זה בחנו באמצעות ניתוח שונות חד כיווני ומבחן χ^2 את ההבדלים בין נבדקים שנחשפו למספר שונה של אירועים קשים במהלך חייהם (שאינם קשורים לטרור), במדדים השונים של התסמונת הפוסט טראומטית. לוח 5 מציג את ההבדלים בין נבדקים שחוו כמות שונה של אירועי חיים קשים, במדדי התסמונת הפוסט טראומטית.

לוח 5: ממוצע ואחוז התסמונת הפוסט טראומטית בחלוקה לאירועים קשים במהלך החיים

מספר אירועי חיים		0 (n= 487)	1 (n=684)	2 (n= 853)	3 ויותר (n= 140)	F/ χ^2
GSS		10.98	12.77	14.20	16.46	*** F (3,2163) = 10.27
RGSS (%)	מוטל בספק	65.3	59.4	54.9	50.0	** $\chi^2 = 32.13$, df = 12
	קל	23.2	27.6	27.1	28.6	
	בינוני	8.2	8.5	12.3	10.7	
	חמור	3.1	3.7	5.0	9.3	
	חמור מאוד	0.2	0.8	0.7	1.4	
DSM (%)		6.5 (n= 474)	8.6 (n= 675)	9.6 (n= 833)	13.9 (n=137)	* $\chi^2 = 8.03$, df = 3

p<.001*** p<.01** p<.05*

מעיון בלוח 5 עולה, כי בכל מדדי התסמונת הפוסט טראומטית קיימים הבדלים מובהקים בין ילדים, שחוו רמות שונות של אירועי חיים קשים במהלך החיים. ניתוח scheffe לבירור מקור ההבדלים במדד GSS מצא הבדל מובהק בין ילדים שלא חוו אף לא אירוע קשה אחד לבין ילדים שחוו שניים או שלושה אירועים קשים. הבדל מובהק נוסף נמצא בין ילדים שחוו אירוע אחד לבין ילדים שחוו שלושה אירועים. באופן כללי ניתן לומר, כי ילדים שחוו מספר רב יותר של אירועים קשים במהלך חייהם, מדווחים גם על רמה גבוהה יותר של סימפטומים פוסט טראומטיים.

1. זיקה בין אירועים קשים בשנה החולפת לבין סימפטומים פוסט טראומטיים

בחלק זה בחנו באמצעות ניתוח שונות חד כיווני ומבחן χ^2 את ההבדלים בין נבדקים בעלי מידת חשיפה שונה לאירועים קשים במהלך השנה החולפת, במדדים השונים של תסמונת פוסט טראומטית. לוח 6 מציג את ההבדלים בין נבדקים, שחוו מספר שונה של אירועי חיים קשים בשנה החולפת, במדדי התסמונת הפוסט טראומטית.

לוח 6: ממוצע ואחוזי התסמונת הפוסט טראומטית בחלוקה לאירועים קשים בשנה החולפת

אירועים קשים במהלך השנה	0 (n= 1337)	1 (n= 655)	2 (n= 148)	3 ויותר (n= 24)	F/ χ^2	
GSS	12.44	13.94	15.38	18.66	F (3,2163) = 5.31	**
RGSS (%)	60.5	56.3	51.4	33.3	$\chi^2 = 24.93$, df = 12	*
מוטל בספק						
קל	26.4	26.0	27.0	41.7		
בינוני	8.4	12.4	14.2	16.6		
חמור	4.0	4.7	6.8	4.2		
חמור מאוד	0.7	0.6	0.7	4.2		
DSM (%)	7.6 (n= 1309)	9.9 (n= 639)	16.3 (n=147)	8.3 (n=24)	$\chi^2 = 13.65$, df = 3	**
	p<.001***	p<.01**	p<.05*			

מעיון בלוח 6 עולה כי בכל מדדי התסמונת הפוסט טראומטית קיימים הבדלים מובהקים בין ילדים שחוו כמות שונה של אירועים קשים בשנה החולפת. עם זאת, ניתוח scheffe לבירור מקור ההבדלים במדד GSS, לא הצליח לזהות בין אלו קבוצות קיים הבדל מובהק, יתכן והסיבה לכך נעוצה במספר הקטן של ילדים שחוו יותר משלושה אירועים קשים. עם זאת, בחינת הממוצעים יכולה לרמז על כך שילדים שחוו מספר רב יותר של אירועים קשים, נוטים לסבול מסימפטומים פוסט טראומטיים רבים יותר.

3. בחינת התסמונת הפוסט טראומטית לפי בתי הספר

בפרק זה יתוארו מדדי התסמונת הפוסט טראומטית – GSS, RGSS וקריטריוני DSM-

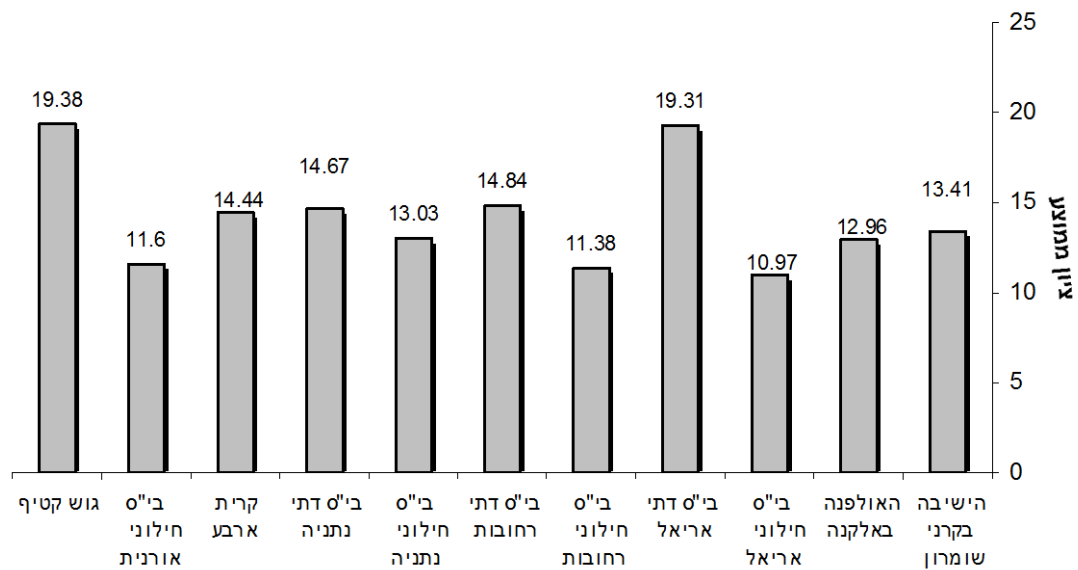
IV - כפי שבאו לידי ביטוי בבתי הספר השונים.

א. GSS – ציון הסימפטומים הגלובלי

ציון הסימפטומים הגלובלי הממוצע חושב עבור כל בית ספר בנפרד. תרשים 2 מציג את

ציון הסימפטומים הגלובלי הממוצע עבור כל בית ספר.

תרשים 2: ממוצע ציון הסימפטומים הגלובלי (GSS) בחלוקה לבתי ספר

מעיון בתרשים ניתן ללמוד כי הציונים הממוצעים הגבוהים ביותר נמצאו בביה"ס הדתי בגוש קטיף ובביה"ס הדתי באריאל (19.38 ו-19.31 בהתאמה). הציונים הנמוכים ביותר נמצאו בביה"ס החילוני באריאל, בביה"ס החילוני ברחובות ובביה"ס החילוני באורנית (11.38, 10.97 ו-11.60 בהתאמה). ניתוח שונות חד כיווני הצביע על קיומם של הבדלים מובהקים בין הקבוצות ($F(10,2163) = 3.51, p < 0.001$). אולם, בניתוחי המשך לבירור מקור ההבדלים בין הקבוצות לא אותר הבדל מובהק, ככל הנראה עקב מספרם הקטן של הילדים בגוש קטיף ובביה"ס הדתי באריאל.

ב. RGSS – חומרת התסמונת הפוסט טראומטית

החלוקה לרמות אבחנה של תסמונת פוסט טראומטית בוצעה עבור כל בית ספר בנפרד. לוח 7 מציג את אחוזי הילדים, המדווחים על כל אחת מרמות התסמונת הפוסט טראומטית בכל בית ספר בנפרד.

לוח 7: אחוז הילדים, הסובלים מרמות שונות של תסמונת פוסט טראומטית, בחלוקה לבתי ספר

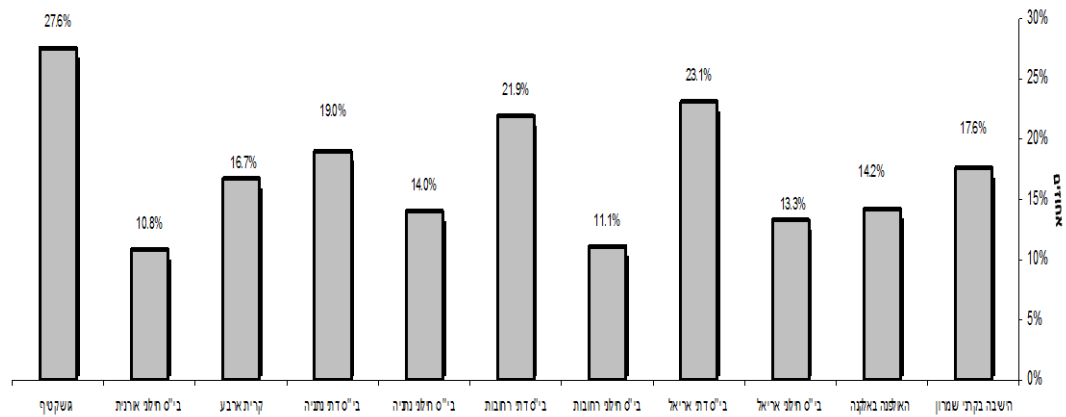
RGSS (%)					
חמור מאוד	חמור	בינוני	קל	לא ברור	
1.0	4	12.7	22.5	59.8	הישיבה בקרני שומרון (n = 102)
0.7	2	11.5	27	58.8	האולפנה באלקנה (n = 148)
—	2.2	11.1	25.6	61.1	בי"ס חילוני אריאל (n = 90)
—	15.4	7.7	30.8	46.2	בי"ס דתי אריאל (n = 13)
0.3	3.3	7.6	22.8	66.0	בי"ס חילוני רחובות (n = 368)
1.3	7.1	13.5	23.9	54.2	בי"ס דתי רחובות (n = 155)
0.3	4.6	9.2	27.5	58.4	בי"ס חילוני נתניה (n = 393)
0.8	7.2	11.0	26.7	54.3	בי"ס דתי נתניה (n = 390)
0.5	2.5	13.6	35.9	47.5	קרית ארבע (n = 198)
1.1	3.2	6.5	26.3	62.9	בי"ס חילוני אורנית (n = 278)
6.9	6.9	13.8	20.7	51.7	גוש קטיף (n = 29)

בבדיקת התפלגות הציונים לפי בתי הספר השונים ניתן לראות הבדלים בין הקבוצות, הקיימים בעיקר ברמות הגבוהות של תסמונת פוסט טראומטית. בניתוח χ^2 שנערך, הבדלים אלה התגלו כמובהקים ($\chi^2 = 73.661$, $df=40$, $p < 0.01$).

בנוסף, חושב אחוז הילדים בכל בית ספר, הסובלים מרמה בינונית ומעלה של תסמונת פוסט טראומטית. זאת בהתאם להגדרה לפיה מי שסובל מתסמונת פוסט טראומטית הוא מי שמשתייך לרמה בינונית ומעלה של תסמונת פוסט טראומטית על פי החלוקה הנ"ל. במדגם כולו

ישנם 325 ילדים, העונים להגדרה זו. ילדים אלה מהווים 15.4% מכלל הנבדקים. תרשים 3 מציג את אחוז הילדים הסובלים מרמה בינונית ומעלה של תסמונת פוסט טראומטית בכל בית ספר.

תרשים 3: אחוז הילדים הסובלים מרמה בינונית ומעלה של תסמונת פוסט טראומטית

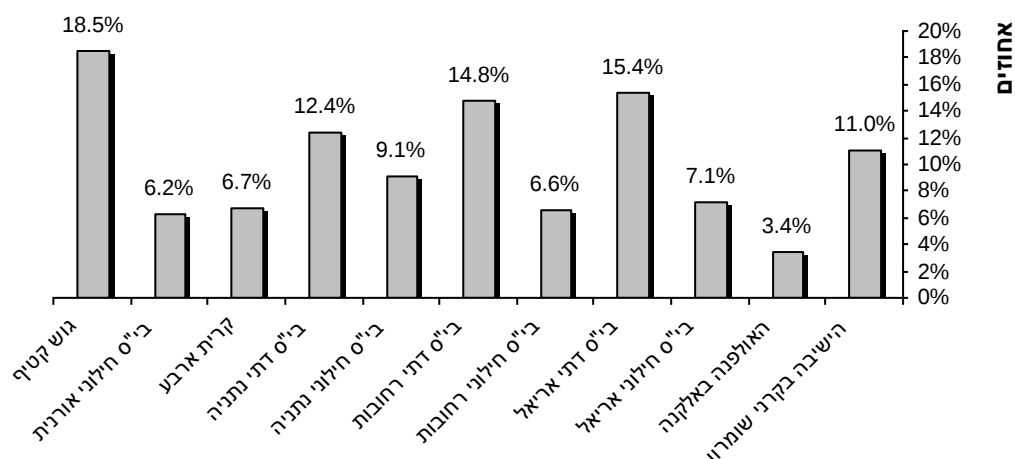

אחוז הילדים הסובלים מרמה בינונית ומעלה של סימפטומים פוסט טראומטיים היה הגבוה ביותר בגוש קטיף ובבית הספר הדתי באריאל. באופן מפתיע ובניגוד לצפיות המקדימות, נמצא אחוז גבוה של ילדים הסובלים מרמה בינונית ומעלה של סימפטומים פוסט טראומטיים בבית הספר הדתי ברחובות. בית הספר הדתי ברחובות הינו במקום השלישי מבחינת אחוז הילדים הסובלים מרמה גבוהה של סימפטומים, לפני קריית ארבע, קרני שומרון, אלקנה ונתניה. השיעור הנמוך ביותר של ילדים הסובלים מרמה בינונית ומעלה של סימפטומים פוסט טראומטיים נמצא אצל ילדי בית הספר החילוני באורנית, ובית הספר החילוני ברחובות.

ג. קריטריוני DSM-IV

בדיקת שיעור הילדים, הסובלים מתסמונת פוסט טראומטית על פי הגדרת DSM IV, בוצעה עבור כל בית ספר בנפרד. תרשים 4 מציג את אחוז הילדים, הסובלים מתסמונת פוסט טראומטית על פי הגדרת DSM IV, בחלוקה לבתי ספר.

תרשים 4: אחוז הילדים הסובלים מתסמונת פוסט טראומטית על פי קרטיוני DSM IV, בחלוקה לבתי ספר

מעיון בתרשים ניתן ללמוד כי בגוש קטיף ובבית הספר הדתי באריאל קיים האחוז הגבוה ביותר של ילדים הסובלים מתסמונת פוסט טראומטית (18.5% ו-15.4% בהתאמה). באופן מפתיע, גם בבית הספר הדתי ברחובות נמצא אחוז גבוה מאוד של ילדים הסובלים מתסמונת פוסט טראומטית (14.8%) והוא נמצא במקום השלישי מבחינת החומרה. במקום הרביעי נמצא בית הספר הדתי בנתניה (12.4%) ולאחריו הישיבה בקרני שומרון (11%). האחוז הנמוך ביותר של ילדים הסובלים מתסמונת פוסט טראומטית נמצא באולפנה באלקנה (3.4%).

4. בחינת התסמונת הפוסט טראומטית לפי רמת המגע עם אירועי טרור

בחלק זה יתוארו מדדי התסמונת הפוסט טראומטית – GSS, RGSS וקרטיוני DSM-IV - כפי שבאו לידי ביטוי אצל ילדים, שדיווחו על רמה שונה של חשיפה לאירועי טרור ושל תחושת פחד בעת חשיפה לאירוע טרור.

א. זיקה בין רמת החשיפה לבין סימפטומים פוסט טראומטיים

כמתואר בפרק החשיפה חולק משתנה החשיפה לחמש רמות. לאחר מכן נבחנו באמצעות ניתוח שונות חד כיווני ומבחן χ^2 ההבדלים בין רמות החשיפה השונות במדדי התסמונת הפוסט טראומטית. לוח 8 מציג את ההבדלים בין נבדקים, ברמות חשיפה שונות במדדי התסמונת הפוסט טראומטית.

לוח 8: ממוצע ואחוזי מדדי התסמונת הפוסט טראומטית בחלוקה לפי רמות חשיפה

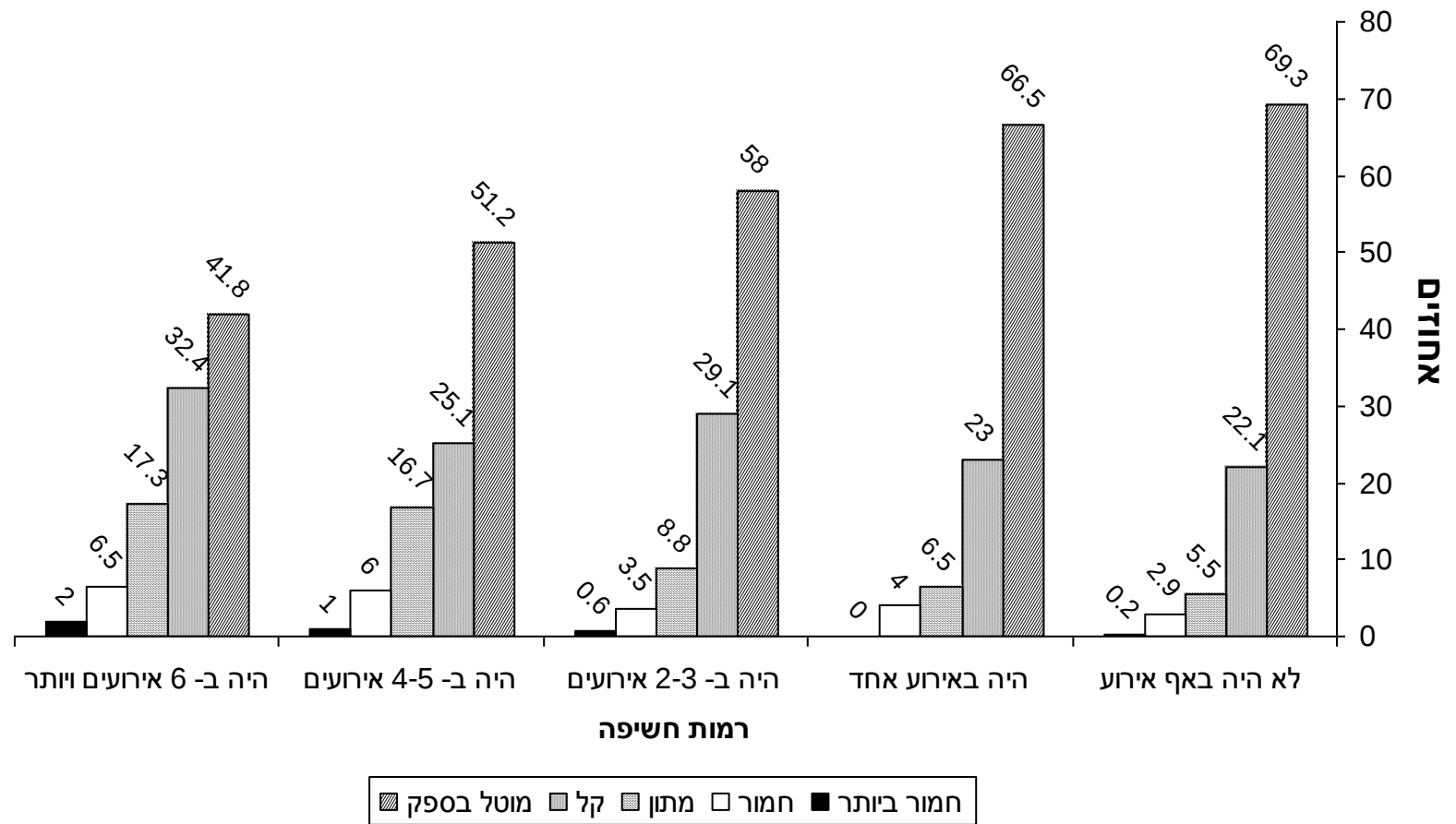
F/ χ^2		רמת חשיפה						
		4 n = 340	3 n = 270	2 n = 593	1 n = 400	0 n = 559		
***	F(4,2161) = 27.51	17.96	16.28	13.11	11.10	10.27		GSS
***	$\chi^2 = 116.70$, df = 16	41.4	49.3	57.3	66.0	68.7	מוטל בספק	(%) RGSS
		32.4	26.3	29.2	23.0	22.4	קל	
		17.4	17.0	9.1	6.8	5.7	בינוני	
		6.7	6.3	3.7	4.2	3.0	חמור	
		2.1	1.1	0.7	-	0.2	חמור מאוד	
***	$\chi^2 = 25.55$, df = 4	13.9 (n =) (332)	13.4 (n =) (262)	8.4 (n =) (582)	6.6 (n = 393)	5.8 (n = 548)		(%) DSM
							p<.001***	p<.01** p<.05*

מעיון בלוח 8 עולה כי בכל מדדי התסמונת הפוסט טראומטית קיימים הבדלים מובהקים בין ילדים ברמות חשיפה שונות. ניתוח scheffe לבירור מקור ההבדלים במדד GSS מצא, כי קיים הבדל מובהק בין ילדים שנחשפו לשני אירועים ויותר (רמות 2 עד 4) לבין ילדים שלא נחשפו לאף לא אירוע אחד (רמה 0). הבדל מובהק קיים גם בין ילדים שנחשפו לארבעה אירועים או יותר (רמות 3 ו-4) ובין ילדים שנחשפו לאירוע אחד (רמה 1), או לשניים או שלושה אירועים (רמה 2).

באופן כללי ניתן לומר כי ילדים שנחשפו למספר רב יותר של אירועי טרור, הם בעלי ממוצע סימפטומים פוסט טראומטיים גבוה יותר.

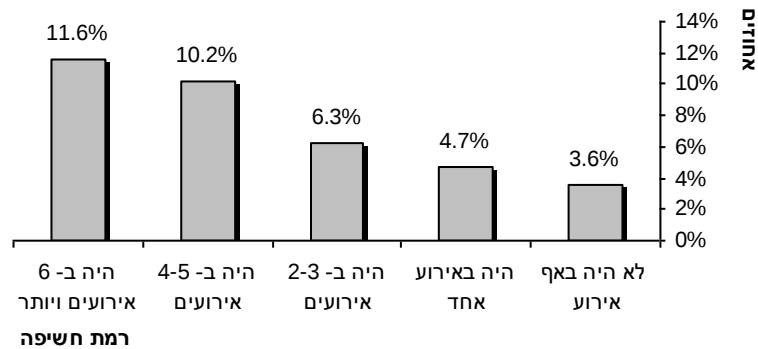
תרשים 5 מציג את אחוז הילדים, הסובלים מרמות שונות של תסמונת פוסט טראומטית (על פי מדד RGSS) בכל אחת מרמות החשיפה השונות.

תרשים 5: התפלגות של אחוז התסמונת הפוסט טראומטית בחלוקה לרמות חשיפה

תרשים 6 מציג את אחוז הילדים, המאובחנים כסובלים מתסמונת פוסט טראומטית על פי קריטריוני DSM IV, בחלוקה לרמות חשיפה.

תרשים 6: התפלגות של אחוז הסובלים מתסמונת פוסט טראומטית על פי קריטריוני DSM IV, בחלוקה לרמות חשיפה

ניתן לראות הן בתרשים 5 והן בתרשים 6 כי ככל שרמת החשיפה של הילד לפיגועי טרור הייתה רבה יותר, קיים אחוז גבוה יותר של ילדים הסובלים מסימפטומים פוסט טראומטיים.

ב. זיקה בין רמת הפחד לבין משקעים פוסט טראומטיים

כמתואר בפרק החשיפה, חולק משתנה הפחד לארבע רמות. לאחר מכן, נבחנו באמצעות ניתוח שונות חד כיווני ומבחן χ^2 ההבדלים בין רמות הפחד השונות במדדי התסמונת הפוסט טראומטית. לוח 9 מציג את ההבדלים בין נבדקים ברמות פחד שונות במדדי התסמונת הפוסט טראומטית.

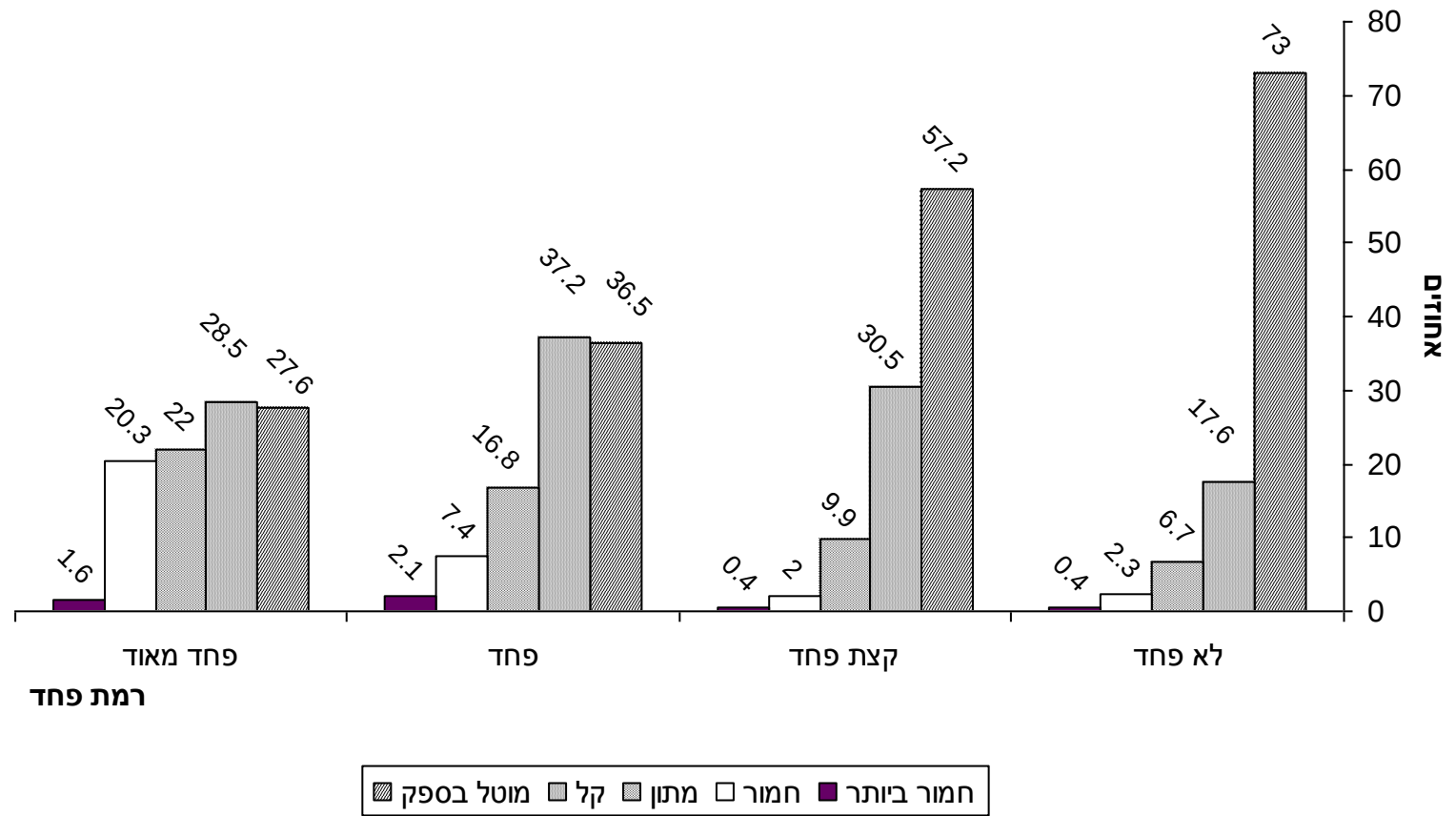
לוח 9: ממוצע ואחוזי מדדי התסמונת הפוסט טראומטית בחלוקה לפי רמות פחד

		רמת פחד					
F/ χ^2		4 (n = 117)	3 (n = 372)	2 (n = 568)	1 (n = 546)		
***	F(3,1602) = 76.91	25.66	18.77	13.04	9.75	GSS	
***	$\chi^2 = 241.07$, df = 12	24.8	36.0	56.2	72.5	מוטל בספק	(%) RGSS
		29.1	36.6	31.3	17.9	קל	
		23.1	17.5	10.0	6.8	בינוני	
		21.4	7.8	2.1	2.4	חמור	
		1.7	2.2	0.4	0.4	חמור מאוד	
***	$\chi^2 = 63.19$, df = 3	27.8 (n = 115)	14.2 (n = 365)	7.5 (n = 558)	5.6 (n = 531)	(%) DSM	

p<.001*** p<.01** p<.05*

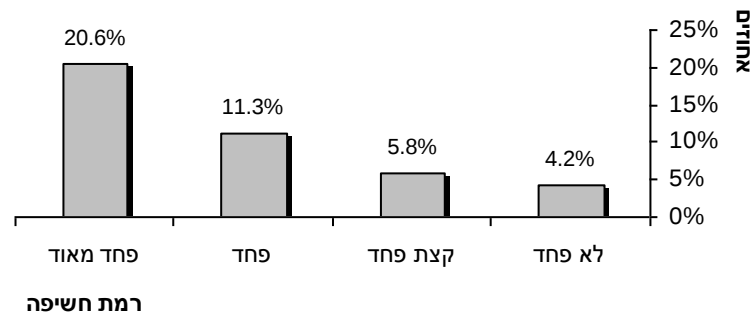
מעיון בלוח 9 עולה, כי בכל מדדי התסמונת הפוסט טראומטית קיימים הבדלים מובהקים בין ילדים ברמות הפחד השונות. מניתוח scheffe לבירור מקור ההבדלים במדד GSS עולה, כי הבדלים מובהקים קיימים בין ילדים בכל ארבעת הקבוצות. ילדים שחוו פחד רב יותר, הם בעלי ממוצע סימפטומים פוסט טראומטיים גבוה יותר. תרשים 7 מציג את אחוז הילדים, הסובלים מרמות שונות של תסמונת פוסט טראומטית (על פי מדד RGSS) בכל אחת מרמות הפחד השונות.

תרשים 7: אחוזי פוסט טראומה בחלוקה לרמות פחד

תרשים 8 מציג את אחוז הילדים המאובחנים כסובלים מתסמונת פוסט טראומטית על פי הגדרת DSM, בחלוקה לרמות פחד.

תרשים 8: אחוז הסובלים מתסמונת פוסט טראומטית, לפי הגדרת DSM, בחלוקה לרמות פחד

בתרשים 7 ובתרשים 8 ניתן לראות כי בקרב ילדים שדיווחו על תחושה רבה יותר של פחד, קיים אחוז גבוה יותר הסובלים מסימפטומים פוסט טראומטיים.

5. בחינת התסמונת הפוסט טראומטית לפי המדדים המתווכים

בפרק זה תתואר הזיקה בין המשתנים המתווכים: מחויבות אידיאולוגית, מחויבות דתית, תמיכה לאחר אירועי טרור, לכידות קהילתית ותמיכה חברתית כללית, לבין מדדי התסמונת פוסט טראומטית.

א. זיקה בין רמת המחויבות האידיאולוגית לבין סימפטומים פוסט טראומטיים

בחלק זה נבחנו באמצעות ניתוח שונות חד כיווני ומבחן χ^2 הבדלים בסימפטומים פוסט טראומטיים של ילדים בעלי רמות שונות של מחויבות אידיאולוגית. לוח 10 מציג את תוצאות מדדי התסמונת הפוסט טראומטית בחלוקה לרמות של מחויבות אידיאולוגית.

לוח 10: ממוצעי ואחוזי התסמונת הפוסט טראומטית בחלוקה לפי רמות מחויבות אידיאולוגית

רמת מחויבות אידיאולוגית					
	F/ χ^2	גבוהה (n = 100)	בינונית (n = 1454)	נמוכה (n = 610)	
GSS	*** F(2,2163) = 63.52	22.28	14.19	9.24	
RGSS (%)	*** $\chi^2 = 136.53$, df = 8	39.0	53.7	72.5	מוטל בספק
		25.0	29.2	20.2	קל
		18.0	11.4	5.6	בינוני
		12.0	5.2	1.5	חמור
		6.0	0.5	0.3	חמור מאוד
DSM (%)	*** $\chi^2 = 41.54$, df = 2	22.4 (n = 98)	10.0 (n = 1427)	4 (n = 594)	
p<.001*** p<.01** p<.05*					

מעיון בלוח 10 עולה, כי בכל מדדי התסמונת הפוסט טראומטית קיימים הבדלים מובהקים בין הקבוצות. ניתוח scheffe מצא הבדל מובהק בין כל שלושת הקבוצות במדד GSS. ילדים בעלי מחויבות אידיאולוגית חזקה יותר, נוטים לדווח על מספר רב יותר של סימפטומים פוסט טראומטיים.

ב. זיקה בין רמת המחויבות הדתית לבין סימפטומים פוסט טראומטיים

בחלק זה נבחנו באמצעות ניתוח שונות חד כיווני ומבחן χ^2 ההבדלים בסימפטומים פוסט טראומטיים של ילדים מסורתיים, דתיים וחרדים בעלי רמה משתנה של מחויבות דתית. לוח 11 מציג את תוצאות מדדי התסמונת הפוסט טראומטית בחלוקה לרמות של מחויבות דתית.

לוח 11: ממוצעי ואחוזי מדדי התסמונת הפוסט טראומטית בחלוקה לפי רמות מחויבות דתית

רמת מחויבות דתית					
F/ χ^2		גבוהה	בינונית	נמוכה	
		(n = 122)	(n = 1798)	(n = 244)	
***	F(2,2163) = 12.95	17.84	13.18	10.74	GSS
***	$\chi^2 = 35.25$, df = 8	49.2	57.8	66.8	RGSS (%) מוטל בספק
		24.6	27.0	23.4	קל
		13.1	10.5	5.3	בינוני
		9.8	4.1	4.5	חמור
		3.3	0.6	-	חמור מאוד
**	$\chi^2 = 11.93$, df = 2	16	8.9	5.0	DSM (%)
		(n = 119)	(n = 1759)	(n = 241)	

p<.001*** p<.01** p<.05*

מעיון בלוח 11 עולה, כי בכל מדדי התסמונת הפוסט טראומטית קיימים הבדלים מובהקים בין ילדים המחזיקים ברמות שונות של מחויבות דתית. מניתוח scheffe עולה כי במדד GSS קיים הבדל בין כל הקבוצות כאשר ילדים בעלי רמת מחויבות דתית רבה יותר, סובלים מממוצע סימפטומים פוסט טראומטיים גבוה יותר.

ג. זיקה בין שיתוף ברגשות לאחר אירועי טרור לבין משקעים פוסט טראומטיים

באמצעות מבחן t נבדק האם קיים הבדל ברמת הסימפטומים הפוסט טראומטיים של ילדים שיש להם אדם עמו הם חולקים את רגשותיהם ביחס לאירועי הטרור, לעומת ילדים שאין להם אדם כזה. לוח 12 מציג את ההבדלים בין שתי הקבוצות.

לוח 12: ממוצעי ואחוזי מדדי התסמונת בחלוקה למשתפים ולשאינם משתפים ברגשות

T/ χ^2		משתפים (n=1681)	שאינם משתפים (n=331)		
N.S.	t (2010) = .55	12.97	13.38	GSS	
N.S.	$\chi^2 = 8.23$, df = 4	58.8	56.8	מוטל בספק	(%) RGSS
		26.3	28.4	קל	
		10.1	8.8	בינוני	
		4.3	4.2	חמור	
		0.5	1.8	חמור מאוד	
N.S.	$\chi^2 = .50$, df = 1	8.1 (n = 1649)	9.3 (n = 324)	(%) DSM	

p<.001*** p<.01** p<.05*

כפי שעולה מלוח 12, לא ניכרים שום הבדלים מובהקים במדדים השונים של תסמונת פוסט טראומטית בין ילדים שדיווחו שיש להם אדם אליו הם יכולים לפנות כדי לשתף ברגשות כלפי אירועי הטרור ובין ילדים שדיווחו שאין להם אדם כזה. בהמשך, נבדקה הזיקה שבין שיתוף בני משפחה, חברים ואנשי מקצוע ביחס לאירועי הטרור, ובין משקעים פוסט טראומטיים.

שיתוף בני המשפחה ברגשות ביחס לטרור

בחלק זה בחנו באמצעות מבחן t ומבחן χ^2 את ההבדלים בין ילדים הפונים אל קרובי משפחה כדי לשתף ברגשותיהם ביחס לאירועי טרור ובין ילדים שאינם עושים כן. לוח 13 מציג את ההבדלים במדדי התסמונת הפוסט טראומטית בין ילדים המשתפים את המשפחה לבין אלו שאינם משתפים.

לוח 13: ממוצעי ואחוזי מדדי התסמונת הפוסט טראומטית בחלוקה לילדים המשתפים / שאינם משתפים קרובי משפחה ברגשותיהם, לאחר חשיפה לאירוע טרור

	אינם משתפים (n=666)	משתפים (n=1498)	T/ χ^2	
GSS	11.57	13.87	$t(1387.35) = -4.05$	***
(%) RGSS	62.9	56.3	$\chi^2 = 16.44, df = 4$	***
מוטל בספק				
קל	26.1	26.6		
בינוני	6.6	11.6		
חמור	3.9	4.7		
חמור מאוד	0.5	0.8		
(%) DSM	6.4 (n = 653)	10.0 (n = 1466)	$\chi^2 = 6.95, df = 1$	**
	p<.001***	p<.01**	p<.05*	

כפי שעולה מלוח 13 ילדים הפונים אל בני משפחתם בכדי לשתפם בנוגע לרגשותיהם כלפי ארועי הטרור, מדווחים על רמות גבוהות יותר של סימפטומים פוסט טראומטיים, בהשוואה לילדים שאינם משתפים קרובי משפחה.

שיתוף החברים ברגשות ביחס לטרור

בחלק זה בחנו באמצעות מבחן t ומבחן χ^2 את ההבדלים בין ילדים המשתפים את חבריהם בנוגע לרגשותיהם כלפי אירועי טרור ובין ילדים שאינם משתפים. לוח 14 מציג את ההבדלים במדדי התסמונת הפוסט טראומטית בין ילדים החולקים רגשות עם חברים ובין אלו שאינם עושים זאת.

לוח 14: ממוצעי ואחוזי מדדי התסמונת הפוסט טראומטית בחלוקה לילדים המשתפים /אינם משתפים, חברים ברגשותיהם כלפי אירוע טרור

T/ χ^2		משתפים (n=1451)	אינם משתפים (n=713)		
**	t (2162) = -3.10	13.76	11.96	GSS	
*	$\chi^2 = 11.00$, df = 4	56.4	62.1	מוטל בספק	(%) RGSS
		27.4	24.7	קל	
		10.2	9.8	בינוני	
		5.1	3.1	חמור	
		0.9	0.3	חמור מאוד	
N.S.	$\chi^2 = .664$, df = 1	9.2 (n= 1420)	8.2 (n= 699)	(%) DSM	
		p<.001*** p<.01** p<.05*			

כפי שעולה מלוח 14 ילדים הפונים אל חבריהם כדי לשתפם ברגשותיהם כלפי אירועי טרור מדווחים על רמות גבוהות יותר של סימפטומים פוסט טראומטיים בהשוואה לילדים שאינם עושים זאת. הבדלים אלה נמצאו מובהקים במדד GSS ובמדד RGSS אך לא על פי קריטריוני DSM IV.

שיתוף איש מקצוע בנוגע לרגשות כלפי טרור

בחלק זה בחנו באמצעות מבחן t ומבחן χ^2 את ההבדלים בין ילדים שאינם משתפים איש מקצוע ברגשותיהם כלפי הטרור ובין ילדים שכן עושים זאת. לוח 15 מציג את ההבדלים במדדי התסמונת הפוסט טראומטית בין ילדים המשתפים איש מקצוע ברגשותיהם כלפי הטרור ובין ילדים שאינם עושים זאת.

לוח 15: ממוצעי ואחוזי מדדי התסמונת הפוסט טראומטית בחלוקה לילדים משתפים / אינם

משתפים, איש מקצוע ברגשותיהם כלפי טרור

T/ χ^2		משתפים (n=248)	אינם משתפים (n=1916)	
***	$t(301.01) = -4.42$	16.77	12.70	GSS
***	$\chi^2 = 31.49, df = 4$	47.6	59.7	מוטל בספק (%) RGSS
		26.2	26.5	קל
		19.0	8.9	בינוני
		6.9	4.1	חמור
		0.3	0.8	חמור מאוד
***	$\chi^2 = 19.81, df = 1$	16.5 (n= 242)	7.9 (n= 1877)	(%) DSM
p<.001*** p<.01** p<.05*				

כפי שעולה מלוח 15, ילדים הפונים לאיש מקצוע כדי לשתפו בנוגע לרגשותיהם כלפי אירועי טרור מדווחים על מספר רב יותר של סימפטומים פוסט טראומטיים, בהשוואה לילדים שאינם פונים לאיש מקצוע.

לסיכום: מלוחות 12-15 עולה, כי ילדים הפונים לקרובי משפחה, חברים או אנשי מקצוע, בכדי לשתפם ברגשותיהם כלפי הטרור, נוטים גם לסבול ממספר רב יותר של סימפטומים פוסט טראומטיים, בהשוואה לילדים שאינם עושים כן.

ד. זיקה בין לכידות קהילתית לבין משקעים פוסט טראומטיים

באמצעות מבחן t ומבחן χ^2 בחנו את ההבדלים ברמת הסימפטומים הפוסט טראומטיים של ילדים החשים שייכות לקהילה לעומת ילדים שאינם חשים שייכות לקהילה. לוח 16 מציג את ההבדלים במדדי התסמונת הפוסט טראומטית בין שתי קבוצות אלו.

לוח 16: ממוצעי ואחוזי מדדי התסמונת הפוסט טראומטית בחלוקה לילדים החשים שייכות

לשכונה לעומת ילדים שאינם חשים שייכות לשכונה

T/ χ^2		חשים שייכות לשכונה (n=1439)	לא חשים שייכות לשכונה (n=725)		
**	t (2162) = -2.97	13.74	12.03	GSS	
***	$\chi^2 = 21.44$, df = 4	55.0	64.8	מוטל בספק	(%) RGSS
		28.6	22.2	קל	
		11.3	7.7	בינוני	
		4.4	4.6	חמור	
		0.7	0.7	חמור מאוד	
N.S.	$\chi^2 = 2.07$, df = 1	9.5 (n=1410)	7.6 (n= 709)	(%) DSM	
		p<.001*** p<.01** p<.05*			

כפי שעולה מלוח 16, דווקא ילדים החשים שייכות לקהילה, מדווחים על רמות גבוהות יותר של סימפטומים פוסט טראומטיים בהשוואה לילדים שאינם חשים שייכות לקהילה. לא נמצא הבדל בין שתי קבוצות אלו על פי קריטריוני DSM IV.

ה. זיקה בין תמיכה חברתית (כללית) לבין משקעים פוסט טראומטיים

כמתואר בפרק השיטה, תחושת התמיכה החברתית הכללית של הילד הייתה בנויה משלוש תת-סולמות: משפחה, חברים ואחרים משמעותיים. מכיוון שבניתוחים לא נמצאו הבדלים בתוצאות המתקבלות מכל אחת משלוש התת סקאלות, הוחלט להשתמש במדד מסכם של תמיכה חברתית כללית, אשר כלל את כל 12 השאלות.

בחלק זה בחנו באמצעות ניתוח שונות חד כיווני ומבחן χ^2 את ההבדלים בין ילדים חסרי תמיכה חברתית כללית, ילדים בעלי תמיכה בינונית וילדים בעלי תמיכה רבה. לוח 17 מציג את ההבדלים במדדי התסמונת הפוסט טראומטית בין ילדים ברמות השונות של תמיכה חברתית כללית.

לוח 17: ממוצעי ואחוזי התסמונות הפוסט טראומטית בחלוקה לפי רמות תמיכה חברתית כללית

F/χ2		בעלי תמיכה רבה (n=1251)	בעלי תמיכה בינונית (n=588)	חסרי תמיכה (n=325)		
**	F(2,2163) = 5.12	13.12	14.22	11.43	GSS	
N.S.	χ2 = 12.96 , df = 8	58.0	4.9	65.5	מוטל בספק	(%) RGSS
		27.0	27.7	22.2	קל	
		10.2	10.9	8.3	בינוני	
		4.3	5.4	3.1	חמור	
		0.5	1.0	0.9	חמור מאוד	
**	χ2 = 14.71, df = 2	7.1 (n = 1238)	12.7 (n = 561)	9.1 (n = 320)	(%) DSM	
		p<.001*** p<.01** p<.05*				

מעיון בלוח 17 עולה, כי הבדלים מובהקים בין ילדים ברמות שונות של תמיכה חברתית קיימים במדד GSS ובמדד ה-DSM. ניתוח scheffe לבירור מקור ההבדלים במדד GSS נמצא, כי קיים הבדל מובהק בין ילדים החשים שהם מקבלים תמיכה ברמה בינונית לעומת ילדים שאינם זוכים לתמיכה כלל. ילדים בעלי תמיכה חברתית ברמה בינונית, מדווחים על ממוצע סימפטומים פוסט טראומטיים גבוה יותר בהשוואה לילדים שאינם בעלי תמיכה חברתית כלל.

6. מתאמים ורגרסיות

כדי לעמוד על הקשר בין כל המשתנים השונים שנסקרו ובין תסמונת פוסט טראומטית, נערך ניתוח רגרסיה ליניארית בשלבים. הניתוח נערך עבור המשתנה של ציון הסימפטומים הגלובלי (GSS), אשר הנו משתנה רציף הנע בין 0 ל- 80. בבדיקה מקדימה לרגרסיה, חושבו המתאמים בין כל המשתנים לבין ציון הסימפטומים הגלובלי, או ה- GSS. לוח 18 מציג את המתאמים הנ"ל.

לוח 18: מתאמים בין המשתנים הבלתי תלויים והמשתנים המתווכים לבין ציון הסימפטומים הגלובלי

ציון הסימפטומים הגלובלי (GSS)		
Sig.	r	
***	-.079	מין (0=בנות 1=בנים)
**	-.057	כיתה (1=ז' עד 3=ט')
***	-.107	רמת דתיות (1=חרדי עד 4=חילוני)
***	.118	מספר אירועי חיים קשים
***	.085	מספר אירועי חיים קשים השנה
***	.221	רמת חשיפה לטרור
***	.349	רמת פחד
***	.205	מחויבות מעשית
***	.251	ביטחון בעמדה הפוליטית
***	.215	חוסר סובלנות פוליטית
***	.145	הדת כאורח חיים
***	.138	הדת כמרכיב חברתי
N.S.		הדת כמגדירה זהות
***	.078	שיתוף המשפחה ברגשות כלפי טרור
**	.071	שיתוף חברים ברגשות כלפי טרור
***	.175	שיתוף איש מקצוע ברגשות כלפי טרור
**	.058	תחושת קהילתיות
*	.049	תמיכה מאחרים משמעותיים
N.S.		תמיכה מהמשפחה
N.S.		תמיכה מחברים

p<.001*** p<.01** p<.05*

- עיון בלוח 18 מלמד כי המתאמים החזקים ביותר נמצאו בין משתני החשיפה (חשיפה ופחד) ומשתני מחויבות אידיאולוגית ובין סימפטומים פוסט טראומטית. בהמשך נערך ניתוח רגרסיה בארבעה שלבים :
- השלב הראשון כלל את בדיקת הקשר שבין המשתנים הדמוגרפיים: מין, גיל, אירועי חיים קשים במהלך החיים ואירועי חיים קשים בשנה החולפת, לבין סימפטומים פוסט טראומטיים.
 - בשלב השני, נוספה בדיקת הקשר שבין משתני החשיפה והפחד לבין סימפטומים פוסט טראומטיים.

3. בשלב השלישי נבדק הקשר בין מחויבות אידיאולוגית ומחויבות דתית, על כל מרכיביהן, לבין סימפטומים פוסט טראומטיים. כזכור, מחויבות אידיאולוגית הורכבה משלושה משתנים נפרדים: מחויבות מעשית, בטחון בעמדה הפוליטית וחוסר סובלנות פוליטית. מחויבות דתית הורכבה אף היא משלושה משתנים נפרדים: הדת כאורח חיים, הדת כמרכיב חברתי והדת כמגדירה זהות.

4. בשלב הרביעי נוספו משתני התמיכה: שיתוף ברגשות לאחר אירועי טרור (משפחה, חברים ואנשי מקצוע), לכידות קהילתית ותמיכה כללית (מהמשפחה, מחברים ומאחרים משמעותיים) ונבדק הקשר בינם ובין סימפטומים פוסט טראומטיים.

בדיקות לגבי אינטראקציה בין חשיפה לבין פחד וכן בין חשיפה ופחד ובין אידיאולוגיה ודתיות, לא נמצאו כמובהקות וכבעלות השפעה ולכן לא הוכנסו למודל הסופי. לעומת זאת, האינטראקציה בין דתיות ובין חשיפה לאירועי טרור הייתה גבוהה ולכן למודל הסופי הוכנסה רק האינטראקציה בין חשיפה ובין דתיות ללא בדיקת כל אחד מהמדדים הללו בנפרד. האינטראקציה הוכנסה בצעד השני. לוח 19 מציג את ממצאי הרגרסיה הליניארית הנ"ל.

לוח 19: רגרסיה ליניארית עבור ציון הסימפטומים הפוסט טראומטיים הגלובלי

ציון הסימפטומים הגלובלי (GSS)			משתנים
Adj. Rsq.	Sig.	β	
צעד ראשון			
2.3			
	N.S.	-.059	מין (0=בנות 1=בנים)
	N.S.	-.077	כיתה (1=ז' עד 3=ט')
	*	.083	מספר אירועי חיים קשים
	*	.086	מספר אירועי חיים קשים השנה
צעד שני			
14.5			
	N.S.		מין (0=בנות 1=בנים)
	N.S.	.026	כיתה (1=ז' עד 3=ט')
	**	-.109	מספר אירועי חיים קשים
	N.S.	.037	מספר אירועי חיים קשים השנה
	*	.078	רמת פחד
	***	.366	אינטראקציה בין רמת חשיפה לדתיות
	***	-.145	
צעד שלישי			
4.5			
	N.S.	-.008	מין (0=בנות 1=בנים)
	*	-.093	כיתה (1=ז' עד 3=ט')
	N.S.	.034	מספר אירועי חיים קשים
	*	.080	מספר אירועי חיים קשים השנה
	***	.328	רמת פחד
	**	-.128	אינטראקציה בין רמת חשיפה ודתיות
	N.S.	-.095	מחויבות מעשית
	*	.114	ביטחון בעמדה הפוליטית
	**	.142	חוסר סובלנות פוליטית
	N.S.	.048	הדת כאורח חיים
	*	.093	הדת כמרכיב חברתי
	N.S.	-.060	הדת כמגדירה זהות
צעד רביעי			
1.3			
	N.S.	-.055	מין (0=בנות 1=בנים)
	*	-.080	כיתה (1=ז' עד 3=ט')
	N.S.	.034	מספר אירועי חיים קשים
	N.S.	.067	מספר אירועי חיים קשים השנה
	***	.323	רמת פחד
	***	-.144	אינטראקציה בין רמת חשיפה ודתיות
	N.S.	-.095	מחויבות מעשית
	*	.112	ביטחון בעמדה הפוליטית
	***	.149	חוסר סובלנות פוליטית
	N.S.	.031	הדת כאורח חיים
	*	.093	הדת כמרכיב חברתי
	N.S.	-.049	הדת כמגדירה זהות
	N.S.	.045	שיתוף המשפחה ברגשות כלפי טרור
	N.S.	-.054	שיתוף חברים ברגשות כלפי טרור
	**	.119	שיתוף איש מקצוע ברגשות כלפי טרור
	N.S.	-.027	תחושת קהילתיות
	N.S.	-.055	תמיכה מהמשפחה
	N.S.	-.058	תמיכה מחברים
	N.S.	.043	תמיכה מאחרים משמעותיים
סה"כ השונות המוסברת			
22.6			

p<.001*** p<.01** p<.05*

⁷התוצאות העיקריות, העולות מהמודל הן :

משתנים דמוגרפיים

אין משמעות מובהקת למשתנה המין. כלומר, לא ניתן לומר, כי בנות מדווחות על סימפטומים פוסט טראומטיים רבים יותר באופן מובהק מאשר בנים, או להפך. גיל הילד נמצא כבעל קשר שלילי עם סימפטומים פוסט טראומטיים, כלומר, ילדים צעירים נוטים לדווח על מספר רב יותר של סימפטומים פוסט טראומטיים. אירועים קשים בעברו של הילד או במהלך השנה החולפת, (אשר אינם קשורים לטרור), נמצאו כבעלי משמעות רק בצעד הראשון של הרגרסיה, ולא נמצאו כקשורים באופן מובהק עם סימפטומים פוסט טראומטיים לאחר הכנסת כל שאר המשתנים.

המשתנים הדמוגרפיים תורמים 2.3% לשונות המוסברת של הסימפטומים הפוסט טראומטיים.

חשיפה ופחד באירועי טרור

מתברר, כי קיים קשר מובהק וחזק בין תחושת הפחד של הילדים ובין סימפטומים פוסט טראומטיים. ילדים אשר דיווחו על רמה גבוהה יותר של פחד כתוצאה מאירוע טרור, נוטים לדווח על סימפטומים פוסט טראומטיים רבים יותר.

כיוון שמשתנה הדתיות נמצא כבעל אינטראקציה חזקה ביותר עם חשיפה, לא הוכנסו שני משתנים אלו בנפרד, אלא הם הובעו במודל בדרך של אינטראקציה. משתנה האינטראקציה נמצא כבעל קשר מובהק עם תסמונת פוסט טראומטית.

האינטראקציה בין חשיפה ודתיות מצביעה על קשר שונה בין חשיפה לבין תסמונת פוסט טראומטית אצל ילדים בעלי רמה שונה של דתיות. אי לכך נבדקו המתאמים בין חשיפה ובין סימפטומים פוסט טראומטיים לפי קבוצות רמת דתיות :

אצל חרדים - 0.06

אצל דתיים - 0.22

אצל מסורתיים - 0.31

אצל חילוניים - 0.27

כלומר, הקשר בין חשיפה לאירועי טרור ובין תסמינים פוסט טראומטיים הנו חזק במיוחד אצל ילדים מסורתיים והנו חלש ביותר עבור ילדים חרדים.

⁷ התוצאות מדווחות על פי השלב האחרון של הרגרסיה. לעיתים קיים הבדל בתוצאות מקדמי המתאם והמובהקות של אותם המשתנים בשלבים השונים. פער זה נובע מהקשרים הקיימים בין המשתנים הבלתי תלויים השונים. בניית התוצאות איננו מתייחסים להבדלים אלו.

בסה"כ הצליחו משתני הפחד והחשיפה להסביר עוד 14.5% מהשונות בתסמינים הפוסט טראומטיים, מעל ומעבר ליכולת ההסבר של המשתנים הדמוגרפים.

משתני מערכת הערכים

בשלב השלישי הוספו שלושת משתני האידיאולוגיה ושלושת משתני האמונה הדתית. מתברר, כי מבין משתני האידיאולוגיה, שני המשתנים המבטאים נוקשות אידיאולוגית, קרי בטחון בעמדה הפוליטית וחוסר סובלנות פוליטית, היו בעלי קשר חיובי עם סימפטומים פוסט טראומטיים. כלומר, ככל שהילד בטוח יותר בעמדה הפוליטית בה הוא מחזיק וככל שהוא מפגין רמה רבה יותר של חוסר סובלנות כלפי עמדות פוליטיות מנוגדות, כך מתגברת הנטייה לדיווח רב יותר של סימפטומים פוסט טראומטיים. למשתנה השלישי- מחויבות מעשית, לא נמצא קשר מובהק עם סימפטומים פוסט טראומטיים.

מבין שלושת משתני המחויבות הדתית, רק למחויבות לדת כמערכת חברתית נמצא קשר עם סימפטומים פוסט טראומטיים. ככל שהילד נטה לתפוס את אמונתו הדתית כנובעת ממערכת חברתית, כך עלתה נטייתו לדווח על מספר רב יותר של סימפטומים פוסט טראומטיים. משתני מערכת הערכים הוסיפו לשונות המוסברת עוד 4.5% מעבר לשאר המשתנים.

משתני התמיכה החברתית

מבין כל משתני התמיכה החברתית, רק לשיתוף איש מקצוע ברגשות כלפי אירוע טרור נמצא קשר מובהק עם סימפטומים פוסט טראומטיים. כלומר, ילדים אשר פונים לאיש מקצוע ומשתפים אותו ברגשותיהם בעקבות אירוע טרור, נוטים לדווח על רמה רבה יותר של סימפטומים פוסט טראומטיים.

משתנה זה הוסיף עוד 1.3% לשונות המוסברת של תסמונת פוסט טראומה.

לסיכום

המודל בכללו הצליח להסביר 22.6% מהשונות ברמת הסימפטומים הפוסט טראומטיים, שדיווחו ילדים שונים. את התרומה העיקרית להסבר תרמו משתני הפחד בעקבות אירוע טרור והחשיפה לאירועי טרור באינטראקציה עם רמת הדתיות.

באופן כללי ניתן לומר כי גיל צעיר של הילד, חשיפה למספר אירועי טרור, תחושת פחד בעקבות חשיפה לטרור, נוקשות אידיאולוגית, מחויבות לדת כאל מערכת חברתית ופניה לאיש מקצוע, הנם כולם משתנים אשר נמצאו כבעלי קשר מובהק עם סימפטומים פוסט טראומטיים.

בחלק האחרון נערך ניתוח רגרסיה לוגיסטית על קריטריוני DSM IV. ניתוח זה מאפשר לזהות את נטייתן של קבוצות שונות לדווח על רמה קלינית של סימפטומים פוסט טראומטיים. תוצאות הניתוח מוצגות בלוח 20.

לוח 20 : רגרסיה לוגיסטית עבור קריטריוני DSM

Odds ratio		משתנים
N.S.	1.45	מין (0=בנות 1=בנים)
***	0.71	כיתה (1=ז' עד 3=ט')
N.S.	1.02	רמת דתיות (1=חרדי עד 4=חילוני)
*	1.25	אירועי חיים קשים במהלך החיים
N.S.	1.24	אירועי חיים קשים בשנה החולפת
*	1.21	רמת חשיפה
***	1.94	רמת פחד
N.S.	1.19	מחויבות מעשית
N.S.	1.25	ביטחון בעמדה הפוליטית
**	1.58	חוסר סובלנות פוליטית
N.S.	0.79	הדת כאורח חיים
N.S.	1.39	הדת כמרכיב חברתי
N.S.	1.10	הדת כמגדירה זהות
N.S.	1.40	שיתוף המשפחה ברגשות ביחס לטרור
N.S.	0.99	שיתוף החברים ברגשות ביחס לטרור
*	1.77	שיתוף איש מקצוע ברגשות ביחס לטרור
N.S.	1.04	לכידות קהילתית
N.S.	0.92	תמיכה ממשפחה
N.S.	0.91	תמיכה מחברים
N.S.	0.77	תמיכה מאחרים משמעותיים

המשתנים הדמוגרפים

גיל הילד נמצא כבעל קשר מובהק עם הסיכוי לסבול מסימפטומים פוסט טראומטיים. ככל שגיל הילד עולה כך קטנים סיכוייו פי 0.71 לסבול מסימפטומים פוסט טראומטיים. משתנה נוסף שנמצא כבעל קשר מובהק הנו אירועים קשים (שאינם קשורים לטרור) אותם חווה הילד במהלך חייו. ילד שחווה אירוע קשה במהלך חייו הוא בעל סיכון גבוה פי 1.25 לדווח על סימפטומים פוסט טראומטיים, לעומת ילד שלא חווה כל אירוע קשה. משתנה המין לא נמצא מובהק, אך כיוון שאינו רחוק ממובהקות והוא בעל רמת סיכוי גבוהה (1.45) יש מקום להתייחס אליו. ככל הנראה בנים הם בסיכוי גבוה פי 1.45 לדווח על תסמינים פוסט טראומטיים, בהשוואה לבנות.

משתני החשיפה והפחד

שני משתנים אלו נמצאו כמובהקים, אולם מבחינת רמת הסיכון קיים ביניהם הבדל משמעותי. הסיכוי של ילד שנחשף לאירוע טרור אחד, לפתח תסמינים פוסט טראומטיים גבוה פי 1.21 מזה של ילד, שלא נחשף לאף אירוע.

רמת הפחד היא משמעותית יותר. ככל שהילד מדווח על רמה גבוהה יותר של פחד, קיים סיכוי גבוה כמעט פי 2 שהוא ידווח על סימפטומים פוסט טראומטיים.

משתני מערכת הערכים

מבין שלושת משתני האידיאולוגיה ושלושת משתני האמונה הדתית, נמצא, כי רק לחוסר סובלנות פוליטית קיים קשר מובהק עם סימפטומים פוסט טראומטיים. ילדים בעלי רמה גבוהה של חוסר סובלנות פוליטית הם בסיכון הגבוה פי 1.6 לערך לפתח תסמינים פוסט טראומטיים בהשוואה לילדים, שאינם חסרי סובלנות פוליטית.

משתני התמיכה

מבין כל משתני התמיכה, רק שיתוף איש מקצוע ברגשות כלפי טרור נמצא כבעל קשר עם סימפטומים פוסט טראומטיים. ילדים הפונים לאיש מקצוע נוטים לסבול מסימפטומים פוסט טראומטיים פי 1.77 בהשוואה לילדים שאינם פונים לאיש מקצוע.

לסיכום

יש סיכוי רב יותר למצוא סימפטומים פוסט טראומטיים בהתאם להגדרת DSM IV אצל ילדים צעירים, ילדים שחוו אירוע קשה במהלך החיים, ילדים המדווחים על רמת פחד גבוהה כתוצאה מחשיפה לאירוע טרור, ילדים המפגינים חוסר סובלנות פוליטית וילדים הפונים לאיש מקצוע בכדי לשתף אותו בנוגע לרגשותיהם כלפי אירוע טרור.

סימפטומים פסיכיאטריים

השפעתם של אירועי טרור יכולה לבוא לידי ביטוי לא רק בהיווצרות סימפטומים פוסט טראומטיים, אלא גם במגוון רחב של תגובות פסיכיאטריות שונות כגון: עוינות, סומטיות, קשיים בין אישיים, חרדה, פרנויה, דיכאון, אובססיביות-קומפולסיביות ופסיכוטיות. פרק זה בוחן את הקשר שבין אירועי טרור ובין תגובות אלו, כפי שנמדדו בעזרת שאלון ה-BSI כמתואר בפרק השיטה.

1. תוצאות הסימפטומים הפסיכיאטריים בכל המדגם

כל הניתוחים הסטטיסטיים בפרק זה בוצעו רק עבור ילדים שהשיבו על לפחות 45 שאלות מתוך 53 השאלות, שהופיעו בשאלון. מתוך שאלון BSI נבנו מספר מדדים, שנועדו לתת תמונה רחבה ומקיפה של הסימפטומטולוגיה הפסיכיאטרית של המשיבים. המדדים נבנו בהתאם להוראות שאלון BSI וכללו שלושה מדדים גלובליים ועשרה תת-סולמות (פירוט ניתן לראות בפרק השיטה)

מדדים גלובליים

1. מדד GSI (The General Severity Index), או מדד החומרה הכללי. זהו הציון הממוצע של כל

53 הפריטים בשאלון. טווח הציונים במדד זה יכול לנוע בין 0 ל-4.

2. מדד PST (The Positive Symptom Total), משקף את מספר הסימפטומים החיוביים

(המציקים). הוא מיצג, את מספר הפריטים, עליהם השיב הנבדק בחיוב (מעל 0). לפיכך, טווח

הציונים במדד זה יכול לנוע בין 0 ל-53.

3. מדד PSDI (The Positive Symptoms Distress Index) הוא משקף את ממוצע

הסימפטומים, שדווחו על ידי הנבדק כמציקים. חישוב המדד מתבצע על ידי מיצוע התשובות

לפריטים, שציונם מעל 0. לפיכך, טווח הציונים במדד זה יכול לנוע בין 0-4.

תת סולמות

בנוסף למדדים הגלובליים נבנו עשרה תת סולמות, בהתאם להוראות מחברי השאלון.

עשרת המדדים הללו מתייחסים לסוגים שונים של סימפטומים פסיכיאטריים: פסיכוטיות, עוינות,

חרדה, סומטיות, פוביה, פרנויה, דיכאון, אובססיביות-קומפולסיביות, בעיות ביחסים בין-אישיים

וסימפטומים נוספים. ציון כל אחד מן המדדים חושב כממוצע התשובות לשאלות הרלוונטיות

למדד זה. טווח הציונים עבור כל מדד נע בין 0 ל-4. בלוח 1 מפורטים הממוצעים וסטיות התקן עבור כל אחד מן המדדים הגלובליים ותת הסולמות במדגם כולו.

לוח 1: ממוצעים וסטיות תקן למדדי הסימפטומים הפסיכיאטריים במדגם כולו

שם המדד	ממוצע	ס.ת.
מדדים גלובליים		
GSI	0.66	0.66
PST	17.83	13.80
PSDI	1.82	0.70
תת סולמות		
פסיכוטיות	0.53	0.75
עוינות	0.74	0.88
חרדה	0.80	0.81
סומטיות	0.44	0.68
פוביה	0.80	0.85
פרנויה	0.86	0.87
דיכאון	0.66	0.77
אובססיביות-קומפולסיביות	0.59	0.76
בעיות ביחסים בין-אישיים	0.66	0.88
סימפטומים נוספים	0.63	0.76

לוח 2 משווה בין הממוצעים במדגם הנוכחי ובין ממוצעים במדגם ישראלי, שכלל 840 מתבגרים מכיתות י"ב' (גיל ממוצע 16.77) וממוצעים במדגם אמריקאי של מתבגרים, שבו הגיל הממוצע היה 15.8. (הנתונים של המדגם הישראלי והאמריקאי נלקחו מקנטי ועמיתיו, Canetti, Shalev, & De-Nour, 1994).

לוח 2: ציוני BSI למדגם הנוכחי, ולמדגם של בני נוער ישראלים ובני נוער אמריקאים

שם המדד	ציון ממוצע במדגם הנוכחי (N=2999)	ציון ממוצע במדגם ישראלי (N=840)	ציון ממוצע במדגם אמריקאי (N=2408)
מדדים גלובליים			
GSI	0.66	0.75	0.83
PST	17.83	23.45	24.81
PSDI	1.82	1.56	1.66
תת סולמות			
פסיכוטיות	0.53	0.63	0.73
עוינות	0.74	0.83	1.02
חרדה	0.80	0.85	0.78
סומטיות	0.44	0.45	0.63
פוביה	0.80	0.45	0.54
פרנויה	0.86	0.99	1.13
דיכאון	0.66	0.90	0.82
אובססיביות-קומפולסיביות	0.59	0.96	0.93
בעיות ביחסים בין-אישיים	0.66	0.91	0.99

ניתן לראות, כי במדגם הנוכחי, הציונים הממוצעים בכל הסימפטומים מלבד במדד הפוביה (אשר כלל שאלות הנוגעות למידת הפחד להיות במקומות פתוחים או לנסוע באוטובוס) ומדד ה-PSDI המשקף את העוצמה של הסימפטומים המציקים, הנם נמוכים מאלו שנמצאו בשני מדגמי ההשוואה: הן הישראלי והן האמריקאי. השוואה זו מצביעה על רמות מצוקה נפשית נמוכה יותר של המדגם הנוכחי, בהשוואה לשני המדגמים.

יש לזכור כי המדגם הנוכחי שונה משני המדגמים הנ"ל הן בגיל הנבדקים (שהינו צעיר יותר במדגם זה), הן בתקופת המדגם (שהייתה רווית מתח במדגם הנוכחי) והן באוכלוסיית המדגם. בעוד שאוכלוסיית המדגם הנוכחי כללה מספר ניכר של ישובים קטנים באזורי יהודה שומרון ועזה, המדגם הישראלי של קנטי ועמיתיו כלל ילדים יהודים רק מערים גדולות - ירושלים,

באר שבע וחיפה - והיה קטן יותר. אי לכך יכולת ההשוואה בין המדגמים הנה מוגבלת. עם זאת, יש חשיבות לממצא כי בניגוד לצפוי, הרי שציוני הסימפטומים הפסיכיאטרים במדגם הנוכחי נמוכים מאלו שנמצאו במדגם ישראלי שקדם לאינתיפאדה ובמדגם של בני נוער אמריקאים.

2. בחינת הקשר בין הסימפטומים הפסיכיאטרים למשתנים הסוציו-דמוגרפיים

בפרק זה תתואר הזיקה בין המאפיינים הסוציו-דמוגרפיים של הנבדקים - מין, גיל, רמת דתיות, עמדה פוליטית, אירועי חיים קשים במהלך השנה החולפת ואירועי חיים קשים במהלך החיים – לבין מדדי הסימפטומים הפסיכיאטריים. בכל לוח יוצגו תוצאות המדדים שתוארו לעיל, עבור הקטגוריות השונות של המשתנים הדמוגרפיים הרלוונטיים.

א. זיקה בין מין לבין סימפטומים פסיכיאטריים

בחלק זה בחנו באמצעות מבחן t את ההבדלים בין בנים לבנות במדדים השונים של סימפטומים פסיכיאטריים. לוח 3 מציג הבדלים אלו.

לוח 3: ממוצעים למדדי הסימפטומים הפסיכיאטריים בחלוקה לפי מין

T		בנות (n=1515)	בנים (n=1038)	
				מדדים גלובליים
***	t (2347.88) = -7.51	0.74	0.55	GSI
***	t (2551) = -9.83	20.00	14.65	PST
N.S.	t (1838.69) = 1.40	1.80	1.84	PSDI
		(n=1469)	(n=944)	
				תת סולמות
***	t (2354.12) = -3.89	0.57	0.46	פסיכוטיות
N.S.	t (2551) = .766	0.73	0.75	עוינות
***	t (2456.96) = -10.68	0.94	0.60	חרדה
***	t (2421.58) = -6.04	0.51	0.35	סומטיות
***	t (2438.28) = -12.95	0.96	0.55	פוביה
***	t (2330.38) = -3.84	0.91	0.77	פרנויה
***	t (2412.49) = -7.77	0.75	0.51	דיכאון
***	t (2340.47) = -5.19	0.65	0.50	אובססיביות-קומפולסיביות
***	t (2405.59) = -6.38	0.74	0.52	בעיות ביחסים בין-אישיים
***	t (2364.88) = -6.12	0.70	0.52	סימפטומים נוספים

p<.001*** p<.01** p<.05*

כפי שעולה מלוח 3, בנות מדווחות על ציונים גבוהים יותר מבנים בכל המדדים, למעט PSDI ועיונות, שבהם ההבדלים לא היו מובהקים.

ב. זיקה בין גיל לבין סימפטומים פסיכיאטריים

בחלק זה בחנו באמצעות ניתוח שונות חד כיווני את ההבדלים בסימפטומים הפסיכיאטרים של תלמידי הכיתות השונות. לוח 4 מציג הבדלים אלו.

לוח 4: ממוצעים למדדי הסימפטומים הפסיכיאטריים בחלוקה לפי כיתה

	F	ט' (n=732)	ח' (n=926)	ז' (n=871)	
מדדים גלובליים					
GSI	N.S. F(2,2528) = .721	0.64	0.67	0.67	
PST	N.S. F(2,2528) = 1.22	17.25	18.32	17.83	
PSDI	N.S. F(2,2389) = .677	1.80 (n=692)	1.82 (n= 874)	1.84 (n=824)	
תת סולמות					
פסיכוטיות	N.S. F(2,2528) = .140	0.52	0.53	0.53	
עיונות	N.S. F(2,2528) = 1.41	0.71	0.78	0.73	
חרדה	N.S. F(2,2528) = .280	0.79	0.82	0.81	
סומטיות	* F(2,2528) = 3.39	0.39	0.45	0.48	
פוביה	N.S. F(2,2528) = 1.16	0.77	0.79	0.84	
פרנויה	N.S. F(2,2528) = 2.54	0.81	0.91	0.86	
דיכאון	N.S. F(2,2528) = 1.44	0.68	0.68	0.62	
אובססיביות- קומפולסיביות	N.S. F(2,2528) = .274	0.58	0.59	0.61	
בעיות ביחסים בין- אישיים	N.S. F(2,2528) = .391	0.64	0.67	0.68	
סימפטומים נוספים	N.S. F(2,2528) = 1.61	0.59	0.63	0.66	
p<.001*** p<.01** p<.05*					

כפי שעולה מלוח 4, הממד היחיד בו נמצאו הבדלים מובהקים בין תלמידי הכיתות השונות היה מדד הסומטיות. בניתוח scheffe לזיהוי מקור ההבדלים נמצא הבדל מובהק בין תלמידי כיתות ז' ותלמידי כיתות ט': תלמידי כיתה ז' הם בעלי ממוצע גבוה יותר של סימפטומים סומטיים בהשוואה לתלמידי כיתה ט'.

ג. זיקה בין רמת הדתיות לבין סימפטומים פסיכיאטריים

בחלק זה בחנו באמצעות ניתוח שונות חד כיווני את ההבדלים בין חרדים, דתיים, מסורתיים וחילוניים במדדים השונים של סימפטומים פסיכיאטריים. לוח 5 מציג את ההבדלים בין נבדקים מרמות שונות של מחויבות דתית במדדי הסימפטומים הפסיכיאטריים השונים.

לוח 5: ממוצעים למדדי הסימפטומים הפסיכיאטריים בחלוקה לפי רמת דתיות

	חרדי (n=18)	דתי (n=1013)	מסורתי (n=682)	חילוני (n=843)	F
מדדים גלובליים					
GSI	0.67	0.68	0.73	0.61	** F(3,2555) = 4.42
PST	17.83	18.73	18.53	16.17	*** F(3,2555) = 6.15
PSDI	1.69	1.77	1.90	1.83	** F(3,2556) = 5.02
	(n=16)	(n=969)	(n=643)	(n=786)	
תת סולמות					
פסיכוטיות	0.73	0.58	0.59	0.43	*** F(3,2555) = 8.18
עוינות	0.69	0.71	0.82	0.73	N.S. F(3,2555) = 2.02
חרדה	0.81	0.84	0.87	0.72	** F(3,2555) = 5.00
סומטיות	0.43	0.46	0.50	0.38	** F(3,2555) = 3.95
פוביה	0.70	0.82	0.85	0.73	* F(3,2555) = 2.77
פרנויה	0.71	0.83	0.94	0.84	* F(3,2555) = 2.99
דיכאון	0.56	0.65	0.73	0.61	* F(3,2555) = 2.92
אובססיביות-קומפולסיביות	0.76	0.62	0.66	0.52	** F(3,2555) = 5.05
בעיות ביחסים בין-אישיים	0.71	0.69	0.70	0.60	N.S. F(3,2555) = 2.23
סימפטומים נוספים	0.71	0.68	0.66	0.55	** F(3,2555) = 4.79
p<.001*** p<.01** p<.05*					

כפי שעולה מלוח 5, הבדלים מובהקים בין נבדקים מרמות דתיות שונות קיימים בכל המדדים, למעט עוינות ובעיות ביחסים בין-אישיים. מניתוח scheffe לבירור מקור ההבדלים עולה כי תלמידים חילוניים מדווחים על ציונים נמוכים יותר בהשוואה לתלמידים דתיים ומסורתיים במדדי PST, פסיכוטיות, חרדה ואובססיביות-קומפולסיביות. תלמידים חילוניים מדווחים גם על רמה נמוכה יותר של סומטיות ודיכאון בהשוואה לתלמידים מסורתיים וכן על רמה נמוכה יותר של סימפטומים נוספים, בהשוואה לתלמידים דתיים. תלמידים מסורתיים מדווחים על ציונים גבוהים יותר במדד PSDI בהשוואה לתלמידים דתיים (תלמידים חרדים לא נכנסו להשוואות הבין קבוצתיות עקב מספרם הקטן).

באופן כללי, ניתן לראות כי תלמידים חילוניים מדווחים על ציונים נמוכים יותר ברוב המדדים בהשוואה לתלמידים מסורתיים ודתיים. עם זאת, במדד PSDI (עוצמת הסימפטומים המציקים) הציון הנמוך ביותר דווח על ידי התלמידים החרדים והדתיים.

ד. זיקה בין עמדה פוליטית לבין סימפטומים פסיכיאטריים

בחלק זה בחנו באמצעות ניתוח שונות חד כיווני את הבדלים בין בעלי עמדה פוליטית ימנית, מרכזית או שמאלנית במדדים השונים של סימפטומים פסיכיאטריים. לוח 6 מציג הבדלים אלו.

לוח 6: ממוצעים למדדי הסימפטומים הפסיכיאטריים בחלוקה לפי עמדה פוליטית

	F	שמאל (n=181)	מרכז (n=545)	ימין (n=1682)	
מדדים גלובליים					
GSI	** F(2,2407) = 6.41	0.62	0.76	0.65	
PST	** F(2,2407) = 9.10	17.31	20.20	17.34	
PSDI	N.S. F(2,2277) = 1.93	1.72 (n= 174)	1.82 (n= 526)	1.83 (n=1578)	
תת סולמות					
פסיכוטיות	* F(2,2407) = 3.63	0.46	0.61	0.52	
עוינות	* F(2,2407) = 4.12	0.61	0.82	0.75	
חרדה	* F(2,2407) = 3.73	0.76	0.90	0.79	
סומטיות	*** F(2,2407) = 10.73	0.39	0.57	0.42	
פוביה	* F(2,2407) = 4.06	0.82	0.90	0.78	
פרנויה	N.S. F(2,2407) = 1.58	0.82	0.92	0.85	
דיכאון	** F(2,2407) = 6.03	0.63	0.76	0.63	
אובססיביות-קומפולסיביות	** F(2,2407) = 5.98	0.52	0.70	0.58	
בעיות ביחסים בין-אישיים	** F(2,2407) = 5.94	0.61	0.78	0.63	
סימפטומים נוספים	N.S. F(2,2407) = 2.20	0.60	0.69	0.62	
p<.001*** p<.01** p<.05*					

כפי שעולה מלוח 6, קיימים הבדלים מובהקים בין ילדים בעלי עמדות פוליטיות שונות בכל המדדים, למעט PSDI, פרנויה וסימפטומים נוספים.

מניתוח scheffe לברור מקור ההבדלים מתברר כי ילדים, בעלי עמדות פוליטיות מרכזיות, דיווחו על סימפטומים רבים יותר במדדים: חרדה, פוביה, דיכאון ובעיות ביחסים בין אישיים, בהשוואה לילדים המזוהים עם הימין. ילדים בעלי עמדות מרכזיות, דיווחו גם על

סימפטומים רבים יותר של עוינות בהשוואה לילדים המזוהים עם השמאל ועל סימפטומים רבים יותר במדדים GSI, PST, סומטיות ואובססיביות-קומפולסיביות בהשוואה הן לילדים המזוהים עם הימין והן לילדים המזוהים עם השמאל.

באופן כללי ניתן לומר, כי ילדים המזוהים עם עמדות פוליטיות מרכזיות, מדווחים על רמה גבוהה יותר של סימפטומים פסיכיאטריים בהשוואה לילדים המזוהים עם עמדות ימניות או שמאליות.

ה. זיקה בין אירועי חיים קשים במהלך החיים לבין סימפטומים פסיכיאטריים

בחלק זה בחנו באמצעות ניתוח שונות חד כיווני את ההבדלים ברמת הסימפטומים הפסיכיאטריים של ילדים שחוו מספר שונה של אירועים קשים במהלך חייהם. לוח 7 מציג הבדלים אלה.

לוח 7: ממוצעים למדדי הסימפטומים הפסיכיאטריים לפי מספר אירועים קשים בחיים

F		3 ויותר (n=178)	2 (n=986)	1 (n=838)	0 (n=592)	
מדדים גלובליים						
***	F(3,2593) = 19.98	0.92	0.72	0.64	0.54	GSI
***	F(3,2593) = 20.25	22.75	19.16	17.29	14.92	PST
***	F(3,2449) = 6.22	1.98 (n=173)	1.85 (n=943)	1.79 (n=792)	1.75 (n=542)	PSDI
תת סולמות						
***	F(3,2593) = 8.86	0.71	0.58	0.52	0.43	פסיכוטיות
***	F(3,2593) = 13.58	1.09	0.76	0.74	0.62	עוינות
***	F(3,2593) = 15.86	1.05	0.88	0.79	0.65	חרדה
***	F(3,2593) = 16.47	0.68	0.51	0.38	0.35	סומטיות
***	F(3,2593) = 8.40	1.01	0.85	0.78	0.68	פוביה
***	F(3,2593) = 17.55	1.20	0.92	0.82	0.71	פרנויה
***	F(3,2593) = 16.68	0.93	0.72	0.62	0.52	דיכאון
***	F(3,2593) = 12.33	0.81	0.66	0.56	0.48	אובססיביות-קומפולסיביות
***	F(3,2593) = 16.97	1.01	0.72	0.62	0.52	בעיות ביחסים בין-אישיים
***	F(3,2593) = 13.76	0.84	0.70	0.61	0.50	סימפטומים נוספים

כפי שעולה מלוח 7, קיימים הבדלים מובהקים בכל המדדים בין ילדים, שחוו רמות שונות

של אירועי חיים קשים במהלך החיים.

מניתוח scheffe לבירור מקור ההבדלים עולים הממצאים הבאים :

ילדים שחוו שלושה אירועים קשים ויותר מדווחים על סימפטומים רבים של GSI, PST, עוינות, סומטיות, פרנויה, דיכאון ובעיות ביחסים בין אישיים, בהשוואה לכל שאר הילדים. ילדים אלו גם מדווחים על רמה גבוהה יותר של PSDI, פסיכוטיות, חרדה, פוביה, אובססיביות-קומפולסיביות וסימפטומים נוספים, בהשוואה לילדים שחוו אירוע קשה אחד או ילדים שלא חוו כל אירוע קשה.

ילדים שחוו שני אירועים קשים במהלך החיים מדווחים על רמה גבוהה יותר של GSI, PST, PSDI, סומטיות ואובססיביות-קומפולסיביות, בהשוואה לילדים שחוו אירוע יחיד או ילדים שלא חוו אף אירוע קשה. בנוסף, ילדים אלו סובלים מסימפטומים רבים יותר של פסיכוטיות, עוינות, חרדה, פוביה, פרנויה, דיכאון ויחסים בין אישיים, בהשוואה לילדים שלא חוו אף לא אירוע קשה אחד.

ילדים, שחוו אירוע קשה יחיד מדווחים על רמה גבוהה יותר של PST וחרדה, בהשוואה לילדים שלא חוו אף לא אירוע קשה אחד.

באופן כללי ניתן לומר כי ילדים שעברו מספר רב יותר של אירועים קשים במהלך החיים, מדווחים על סימפטומים פסיכיאטרים רבים יותר.

1. זיקה בין אירועי חיים קשים בשנה החולפת לבין סימפטומים פסיכיאטריים

בחלק זה בחנו באמצעות ניתוח שונות חד כיווני את ההבדלים ברמת הסימפטומים הפסיכיאטרים של ילדים שחוו מספר שונה של אירועים קשים במהלך השנה החולפת. לוח 8 מציג הבדלים אלו.

לוח 8: ממוצעים לסימפטומים הפסיכיאטריים לפי אירועים קשים בשנה החולפת

F		3 ויותר (n=27)	2 (n=172)	1 (n=768)	0 (n=1627)	
מדדים גלובליים						
***	F(3,2593) = 24.93	0.84	0.96	0.76	0.59	GSI
***	F(3,2449) = 22.79	21.07	23.08	19.96	16.22	PST
***	F(3,2593) = 8.40	1.88 (n=24)	2.05 (n=164)	1.85 (n=740)	1.78 (n=1522)	PSDI
תת סולמות						
***	F(3,2593) = 17.42	0.80	0.83	0.60	0.46	פסיכוטיות
***	F(3,2593) = 16.92	1.00	1.10	0.83	0.66	עוינות
***	F(3,2593) = 18.47	0.98	1.09	0.92	0.72	חרדה
***	F(3,2593) = 17.01	0.71	0.69	0.52	0.38	סומטיות
***	F(3,2593) = 10.13	0.88	1.05	0.87	0.74	פוביה
***	F(3,2593) = 17.79	1.11	1.15	0.98	0.77	פרנויה
***	F(3,2593) = 18.00	0.84	0.94	0.75	0.58	דיכאון
***	F(3,2593) = 20.22	0.67	0.95	0.67	0.52	אובססיביות-קומפולסיביות
***	F(3,2593) = 15.72	0.90	0.97	0.76	0.58	בעיות ביחסים בין-אישיים
***	F(3,2593) = 22.06	0.57	0.97	0.73	0.55	סימפטומים נוספים
p<.001*** p<.01** p<.05*						

כפי שעולה מלוח 8, בכל המדדים קיימים הבדלים מובהקים בין ילדים שחוו רמות שונות

של אירועים קשים בשנה החולפת.

מניתוח scheffe לבירור מקור ההבדלים עולות התוצאות הבאות :

ילדים שחוו שני אירועים קשים בשנה החולפת דיווחו על סימפטומים פסיכיאטריים רבים יותר בכל המדדים, בהשוואה לילדים שלא חוו אף לא אירוע קשה אחד. ילדים אלו מדווחים גם על רמה גבוהה יותר של GSI, PSDI, פסיכוטיות, עוינות, סומטיות, דיכאון, אובססיביות-קומפולסיביות, בעיות ביחסים בין אישיים וסימפטומים נוספים, בהשוואה לילדים שלא חוו אף לא אירוע יחיד.

ילדים, שחוו אירוע קשה אחד מדווחים על סימפטומים פסיכיאטריים רבים יותר בכל המדדים מלבד PSDI, בהשוואה לילדים שלא חוו אף לא אירוע יחיד.

(ילדים, שחוו שלושה אירועים קשים ויותר לא הוכנסו להשוואות הבין קבוצתיות עקב מספרם הקטן).

באופן כללי ניתן לראות, כי ילדים שחוו מספר רב של אירועים קשים במהלך השנה החולפת, נוטים לדווח גם על סימפטומים פסיכיאטרים רבים יותר.

3. בחינת הסימפטומים הפסיכיאטריים לפי בתי הספר השונים

בחלק זה בחנו באמצעות ניתוח שונות חד כיווני את קיומם של הבדלים ברמת הסימפטומים הפסיכיאטרים של ילדים מבתי ספר שונים. לוח 9 מציג את המדדים השונים של הסימפטומים הפסיכיאטריים בחלוקה לפי בתי ספר.

לוח 9: ממוצעים למדדי הסימפטומים הפסיכיאטריים בחלוקה לפי בתי ספר

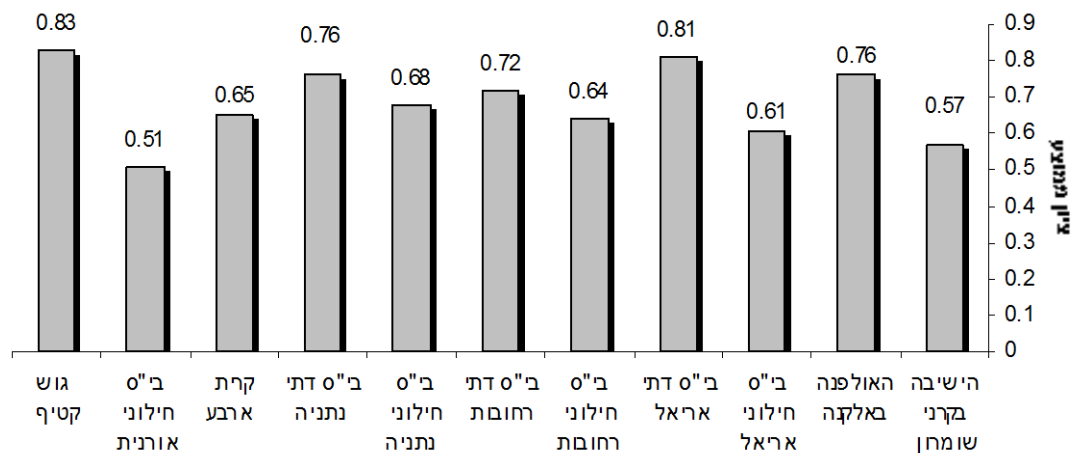
F	שם המדד	קרני שומרון (n=110)	האולפנה באלקנה (n=163)	חילוני אריאל (n=126)	דתי אריאל (n=22)	חילוני רחובות (n=484)	דתי רחובות (n=225)	חילוני נתניה (n=475)	דתי נתניה (n=449)	קריית ארבע (n=203)	חילוני אורנית (n=308)	גוש קטיף (n=29)
מדדים גלובליים												
*** F (10,2593) = 3.80	GSI	0.56	0.75	0.60	0.81	0.63	0.72	0.68	0.75	0.65	0.51	0.83
*** F (10,2593) = 6.94	PST	15.48	21.45	16.08	20.54	16.62	19.08	18.21	20.28	17.49	13.83	23.31
N.S. F (10,2593) = 1.03	PSDI	1.83	1.70	1.84	1.86	1.86	1.88	1.82	1.80	1.76	1.84	1.74
תת סולמות												
*** F (10,2593) = 4.09	פסיכוטיות	0.61	0.59	0.43	0.66	0.48	0.61	0.50	0.63	0.59	0.35	0.75
N.S. F (10,2593) = 1.77	עוינות	0.77	0.72	0.72	0.81	0.77	0.79	0.81	0.71	0.74	0.57	0.95
*** F (10,2593) = 5.02	חרדה	0.58	0.94	0.69	0.95	0.77	0.85	0.82	0.94	0.82	0.60	0.93
*** F (10,2593) = 3.88	סומטיות	0.32	0.55	0.42	0.43	0.39	0.44	0.45	0.57	0.37	0.33	0.69
*** F (10,2593) = 5.93	פוביה	0.51	0.88	0.54	0.94	0.72	0.89	0.89	0.94	0.72	0.69	0.76
** F (10,2593) = 2.96	פרנויה	0.84	0.89	0.88	1.24	0.87	0.96	0.90	0.89	0.74	0.66	0.94
** F (10,2593) = 3.06	דיכאון	0.51	0.81	0.65	0.76	0.66	0.70	0.65	0.71	0.64	0.48	0.77
*** F (10,2593) = 3.78	אובססיביות-קומפולסיביות	0.47	0.69	0.49	0.74	0.55	0.65	0.58	0.71	0.62	0.45	0.86
* F (10,2593) = 2.17	בעיות ביחסים בין-אישיים	0.54	0.77	0.64	0.85	0.63	0.72	0.66	0.73	0.64	0.50	0.84
*** F (10,2593) = 3.41	סימפטומים נוספים	0.59	0.73	0.64	0.94	0.54	0.66	0.61	0.72	0.70	0.50	0.83
p<.001*** p<.01** p<.05*												

מעיון בלוח 9 עולה, כי נמצאו הבדלים מובהקים בין בתי הספר השונים בכל מדדי הסימפטומים הפסיכיאטריים, מלבד PSDI ועיונות. נתוני המדדים הגלובליים מוצגים גם בתרשימים שלהלן.

GSI

תרשים 1 מציג את רמות מדד החומרה הכללי (ממוצע הסימפטומים הפסיכיאטרי) בבתי הספר השונים.

תרשים 1: מדד החומרה הכללי – GSI - בחלוקה לבתי ספר

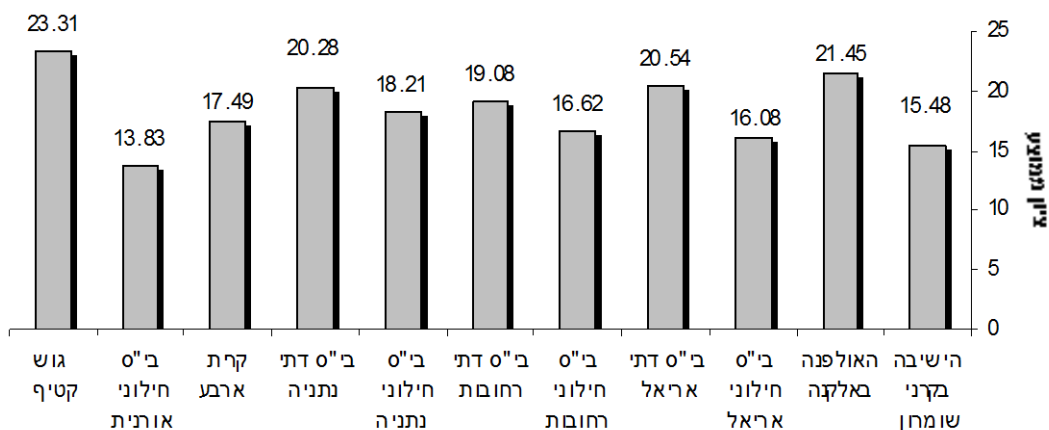

מעיון בתרשים 1 עולה, כי הציונים הנמוכים ביותר במדד החומרה הכללי התקבלו באורנית ובקרני שומרון. הציונים הגבוהים ביותר התקבלו בגוש קטיף ובבית הספר הדתי באראל. כאמור, הבדלים אלה נמצאו מובהקים בניתוח שונות חד כיווני ($F(10,2593) = 3.8$, $p < 0.001$).

PST

תרשים 2 מציג את ממוצע מספר הסימפטומים החיוביים (המציקים) בבתי הספר השונים.

תרשים 2: ממוצע מספר הסימפטומים המציקים – PST - בחלוקה לבתי ספר

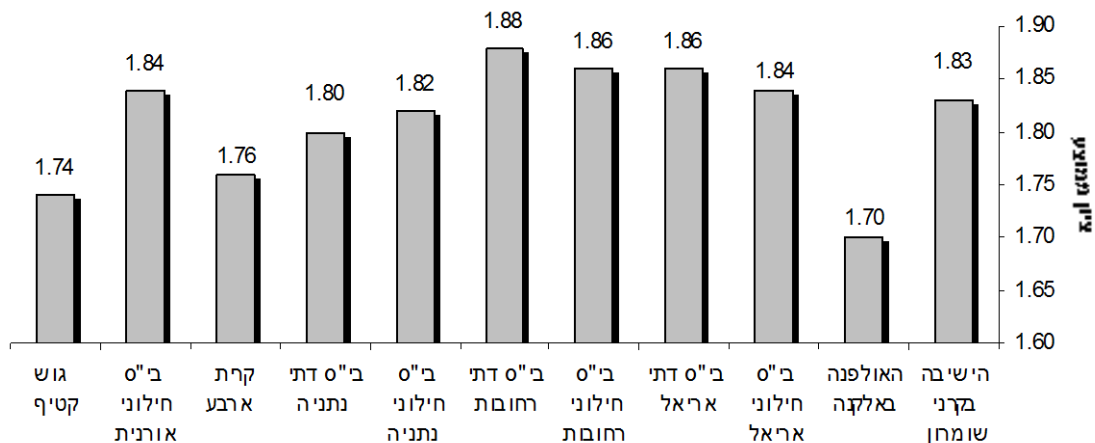

מעיון בתרשים 2 עולה, כי הציונים הנמוכים ביותר במדד PST התקבלו באורנית ובקרני שומרון. הציונים הגבוהים ביותר התקבלו בגוש קטיף ובאולפנה באלקנה. כאמור, ההבדלים בין ציוני בתי הספר השונים במדד זה נמצאו מובהקים ($F(10,2998) = 7.76, p < 0.001$).

PSDI

תרשים 3 מציג את רמות מדד המצוקה של הסימפטומים המציקים בבתי הספר השונים.

תרשים 3: העוצמה הממוצעת של הסימפטומים המציקים – PSDI - בחלוקה לבתי ספר

מעיון בתרשים 3 עולה, כי הציונים הנמוכים ביותר בעוצמה הממוצעת של הסימפטומים המציקים התקבלו בגוש קטיף ובאולפנה באלקנה. הציונים הגבוהים ביותר התקבלו בבית הספר הדתי והחילוני ברחובות. כאמור, ההבדלים בין בתי הספר השונים במדד זה לא נמצאו מובהקים בניסוח שונות.

עיון בתוצאות הממצאים במדדים השונים – PSDI, PST, GSI – מאפשר הבנה מעמיקה יותר של ההבדלים בין בתי הספר השונים. כך, למשל, בגוש קטיף, נמצאו ציונים גבוהים במיוחד במדדים GSI ו-PST ולעומת זאת ציון נמוך במיוחד במדד PSDI, המשקף את עוצמת הסימפטומים המציקים- כלומר, למרות הדיווח על מספר רב של סימפטומים מהם סובלים ילדים בגוש קטיף, הרי שעוצמתם היחסית הייתה נמוכה. ברבים מבתי הספר נמצא דפוס מורכב כזה.

4. בחינת הסימפטומים הפסיכיאטריים בהתאם לרמת המגע עם אירועי טרור

בחלק זה יתוארו מדדי הסימפטומים הפסיכיאטריים כפי שבאו לידי ביטוי בקרב ילדים שדיווחו על רמות שונות של חשיפה לאירועי טרור ובקרב ילדים שדיווחו על רמה שונה של פחד

בעת החשיפה לאירועי טרור. משמע, תיבחן הזיקה בין רמת החשיפה ורמת הפחד לבין מדדי הסימפטומים הפסיכיאטריים.

א. זיקה בין רמת החשיפה לבין סימפטומים פסיכיאטריים

כזכור, משתנה החשיפה חולק לחמש רמות (ראה פרק חשיפה) כך ש-0 פירושו, שהילד לא נחשף לאף אירוע ו-4 פירושו חשיפה לשישה או יותר מהאירועים ברשימה. לאחר מכן נבחנו, באמצעות ניתוח שונות חד כיווני, ההבדלים ברמת הסימפטומים הפסיכיאטריים של ילדים שנחשפו למספר שונה של אירועי טרור. לוח 10 מציג את ציוני המדדים הפסיכיאטריים השונים בחלוקה לרמות חשיפה.

לוח 10: ממוצעים למדדי הסימפטומים הפסיכיאטריים בחלוקה לפי רמות חשיפה

F		4 (n=343)	3 (n=305)	2 (n=693)	1 (n=493)	0 (n=755)	
							מדדים גלובליים
***	F(4,2588) = 22.85	0.88	0.78	0.69	0.61	0.52	GSI
***	F(4,2588) = 27.33	22.36	20.56	18.92	16.91	14.29	PST
N.S.	F(4,2445) = 1.98	1.91 (n=334)	1.83 (n=296)	1.79 (n=662)	1.79 (n=463)	1.82 (n=691)	PSDI
							תת סולמות
***	F(4,2588) = 23.51	0.81	0.64	0.55	0.45	0.38	פסיכוטיות
***	F(4,2588) = 8.55	0.95	0.82	0.74	0.70	0.63	עוינות
***	F(4,2588) = 20.78	1.04	0.95	0.86	0.73	0.63	חרדה
***	F(4,2588) = 20.08	0.63	0.58	0.49	0.37	0.30	סומטיות
***	F(4,2588) = 13.71	0.97	0.96	0.84	0.75	0.64	פוביה
***	F(4,2588) = 7.15	1.03	0.93	0.87	0.82	0.75	פרנויה
***	F(4,2588) = 17.28	0.88	0.77	0.68	0.60	0.51	דיכאון
***	F(4,2588) = 19.60	0.83	0.71	0.64	0.53	0.44	אובססיביות-קומפולסיביות
***	F(4,2588) = 9.71	0.85	0.77	0.67	0.63	0.53	בעיות ביחסים בין-אישיים
***	F(4,2588) = 22.94	0.91	0.76	0.64	0.56	0.48	סימפטומים נוספים
							p<.001*** p<.01** p<.05*

מעיון בלוח 10 עולה, כי הבדלים מובהקים ברמת הסימפטומים הפסיכיאטריים קיימים בין רמות החשיפה השונות בכל המדדים, למעט PSDI. מניתוח scheffe לבירור מקור ההבדלים עולים מספר ממצאים:

הבדל מובהק נמצא בין ילדים שלא נחשפו לאף אירוע (קבוצה 0) לבין כל שאר הקבוצות במדד PST. הבדל מובהק קיים גם בינם לבין ילדים, שנחשפו לשני אירועים (קבוצה 2) במדדים GSI, פסיכוטיות, חרדה, סומטיות, פוביה, דיכאון, אובססיביות-קומפולסיביות, בעיות ביחסים בין אישיים וסימפטומים נוספים. בין ילדים שלא נחשפו לאף אירוע ובין ילדים שנחשפו לארבעה או חמישה אירועים (קבוצה 3) קיים הבדל במדד הפרנויה. בין ילדים שלא נחשפו לאף אירוע ובין

ילדים, שנחשפו לשישה אירועים או יותר (קבוצה 4) קיים הבדל מובהק במדד העוינות. בכל המקרים בהם קיים הבדל, רמת הסימפטומים של ילדים שלא נחשפו לאף לא אירוע יחיד היו נמוכות יותר משאר הקבוצות.

בין ילדים שנחשפו לאירוע יחיד (קבוצה 1) ובין ילדים שנחשפו לארבעה או חמישה אירועים (קבוצה 3), קיים הבדל מובהק במדדים GSI, PST, פסיכוטיות, חרדה, סומטיות, פוביה, אובססיביות-קומפולסיביות, וסימפטומים נוספים. בין ילדים, שנחשפו לאירוע יחיד ובין ילדים שנחשפו לשישה אירועים ויותר (קבוצה 4) קיים הבדל מובהק במדדים עוינות, פרנויה, דיכאון, יחסים בין אישיים וסימפטומים נוספים. בכל המקרים בהם קיים הבדל מובהק, ילדים שנחשפו לאירוע יחיד סובלים מרמה נמוכה יותר של סימפטומים.

בין ילדים, שנחשפו לשני אירועי טרור (קבוצה 2), ובין ילדים, שנחשפו לשישה אירועים ויותר (קבוצה 4), קיים הבדל מובהק במדדים GSI, PST, פסיכוטיות, עוינות, חרדה, סומטיות, דיכאון ואובססיביות-קומפולסיביות. ילדים שנחשפו לשני אירועי טרור סובלים מרמה נמוכה יותר של סימפטומים בהשוואה לילדים שנחשפו לשישה אירועים ויותר.

באופן כללי ניתן לראות, כי קיימת נטייה לדיווח על מספר רב יותר של סימפטומים בקרב ילדים, שנחשפו למספר גבוה יותר של אירועי טרור.

ב. זיקה בין רמת הפחד לבין סימפטומים פסיכיאטריים

כזכור, משתנה הפחד חולק לארבע רמות (ראה פרק חשיפה) כך ש- 1 פירוש, שהילד לא פחד כלל בעת החשיפה לאירועי טרור, ו- 4 פירוש, שהילד פחד מאוד. לאחר מכן נבחנו, באמצעות ניתוח שונות חד כיווני, ההבדלים בין ילדים שדיווחו על רמות שונות של פחד. לוח 11 מציג את ציוני המדדים הפסיכיאטריים השונים בחלוקה לרמות פחד.

לוח 11: ממוצעים למדדי הסימפטומים הפסיכיאטריים בחלוקה לפי רמות פחד

F		4 (n=132)	3 (n=401)	2 (n=659)	1 (n=642)	
מדדים גלובליים						
***	F(3,1833) = 44.44	1.08	0.93	0.70	0.53	GSI
***	F(3,1833) = 34.98	23.42	23.33	19.98	15.22	PST
** *	F(3,1754) = 34.89	2.31 (n=124)	1.95 (n=390)	1.72 (n= 641)	1.75 (n=600)	PSDI
תת סולמות						
***	F(3,1833) = 23.44	0.86	0.78	0.58	0.42	פסיכוטיות
***	F(3,1833) = 9.76	1.01	0.93	0.76	0.67	עוינות
***	F(3,1833) = 68.35	1.47	1.18	0.84	0.60	חרדה
***	F(3,1833) = 32.76	0.89	0.68	0.45	0.34	סומטיות
***	F(3,1833) = 80.49	1.46	1.22	0.83	0.54	פוביה
***	F(3,1833) = 13.62	1.16	1.04	0.89	0.75	פרנויה
***	F(3,1833) = 23.41	0.95	0.92	0.71	0.54	דיכאון
***	F(3,1833) = 27.82	0.97	0.86	0.65	0.47	אובססיביות-קומפולסיביות
***	F(3,1833) = 23.56	0.94	0.94	0.73	0.50	בעיות ביחסים בין-אישיים
***	F(3,1833) = 29.31	1.08	0.87	0.67	0.52	סימפטומים נוספים
p<.001*** p<.01** p<.05*						

מעיון בלוח 11 עולה, כי הבדלים מובהקים ברמת הסימפטומים הפסיכיאטריים קיימים בין ילדים ברמות הפחד השונות בכל המדדים. מניתוח scheffe לבירור מקור ההבדלים עולים מספר ממצאים:

בין כל הקבוצות קיימים הבדלים מובהקים במדדים הבאים: חרדה, פוביה וסימפטומים נוספים.

בין ילדים שלא פחדו (קבוצה 1) ובין ילדים שפחדו או פחדו מאוד (קבוצות 3 ו-4) נמצא הבדל מובהק בכל המדדים. בין ילדים שלא פחדו ובין ילדים שפחדו מעט (קבוצה 2) נמצא הבדל מובהק בכל המדדים למעט PSDI ועוינות. ילדים שלא פחדו סובלים מרמה נמוכה יותר של סימפטומים בהשוואה לשאר הקבוצות.

בין ילדים שקצת פחדו (קבוצה 2) לבין ילדים שפחדו או פחדו מאוד (קבוצות 3 ו-4) נמצא הבדל מובהק בכל המדדים למעט PST, פרנויה ובעיות ביחסים בין-אישיים. בין ילדים שקצת פחדו ובין ילדים שפחדו (קבוצה 3) נמצא הבדל מובהק במדדים PST ויחסים בין-אישיים. בין ילדים שקצת פחדו ובין ילדים שפחדו מאוד (קבוצה 4) נמצא הבדל מובהק במדד הפרנויה. בכל המקרים בהם קיים הבדל מובהק בין הקבוצות, הרי שילדים שקצת פחדו סבלו מרמה נמוכה יותר של סימפטומים.

בין ילדים שפחדו (קבוצה 3) לבין ילדים שפחדו מאוד (קבוצה 4) נמצא הבדל מובהק במדדים PSDI, חרדה, פוביה וסימפטומים נוספים. ילדים שפחדו סבלו מרמה נמוכה יותר של סימפטומים בהשוואה לילדים שפחדו מאוד.

באופן כללי ניתן לראות כי ילדים, שדיווחו על רמת פחד גבוהה נטו לדווח גם מספר רב יותר של סימפטומים פסיכיאטריים.

5. הזיקה בין הסימפטומים הפסיכיאטריים ובין המשתנים המתווכים

בפרק זה תיבחן הזיקה בין המשתנים המתווכים ובין הסימפטומים הפסיכיאטריים. המשתנים המתווכים כוללים את משתני מערכת הערכים: מחויבות אידיאולוגית ומחויבות דתית ואת משתני התמיכה החברתית.

א. הזיקה בין מחויבות אידיאולוגית לבין סימפטומים פסיכיאטריים

ניתוח שונות חד כיווני בחן את ההבדלים ברמת הסימפטומים הפסיכיאטריים של ילדים המדווחים על רמות שונות של מחויבות אידיאולוגית. לוח 12 מציג את תוצאות המדדים השונים של סימפטומים פסיכיאטריים בחלוקה לרמות מחויבות אידיאולוגית.

לוח 12: ממוצעים למדדי הסימפטומים הפסיכיאטריים בחלוקה לפי מחויבות אידיאולוגית

F		רמת מחויבות אידיאולוגית			
		גבוהה (n=110)	בינונית (n=1683)	נמוכה (n=801)	
מדדים גלובליים					
***	F(2,2593) = 41.92	0.92	0.72	0.50	GSI
***	F(2,2593) = 40.60	20.26	19.38	14.27	PST
**	F(2,2449) = 29.95	2.27	1.83	1.72	PSDI
		(n=106)	(n=1612)	(n=732)	
תת סולמות					
***	F(2,2593) = 32.79	0.84	0.58	0.37	פסיכוטיות
***	F(2,2593) = 21.15	1.01	0.80	0.58	עוינות
***	F(2,2593) = 49.09	1.14	0.88	0.58	חרדה
***	F(2,2593) = 19.72	0.64	0.48	0.32	סומטיות
***	F(2,2593) = 36.45	0.99	0.88	0.59	פוביה
***	F(2,2593) = 28.27	1.11	0.92	0.67	פרנויה
***	F(2,2593) = 24.64	0.91	0.71	0.51	דיכאון
***	F(2,2593) = 32.22	0.88	0.65	0.43	אובססיביות-קומפולסיביות
***	F(2,2593) = 14.55	0.85	0.71	0.52	בעיות ביחסים בין-אישיים
***	F(2,2593) = 31.31	0.94	0.68	0.47	סימפטומים נוספים
p<.001*** p<.01** p<.05*					

p<.001*** p<.01** p<.05*

מעיון בלוח 12 עולה, כי הבדלים מובהקים ברמת הסימפטומים הפסיכיאטריים קיימים בין ילדים המחזיקים ברמות שונות של מחויבות אידיאולוגית, בכל המדדים.

מניתוח scheffe לבירור מקור ההבדלים עולה, כי קיים הבדל מובהק בין ילדים בעלי מחויבות אידיאולוגית נמוכה לבין ילדים בעלי מחויבות אידיאולוגית בינונית וגבוהה בכל המדדים. בנוסף, קיים הבדל מובהק בין ילדים בעלי מחויבות אידיאולוגית בינונית לבין ילדים בעלי מחויבות גבוהה בכל המדדים, למעט PST, פוביה ובעיות ביחסים בין-אישיים.

ניתן לומר כי ככל שרמת המחויבות האידיאולוגית גבוהה יותר, מדווחת רמה גבוהה יותר של סימפטומים פסיכיאטריים.

ב. זיקה בין מחויבות דתית לבין סימפטומים פסיכיאטריים

בחלק זה בחנו באמצעות ניתוח שונות חד כיווני, את ההבדלים ברמת הסימפטומים הפסיכיאטריים של ילדים המחזיקים ברמה שונה של מחויבות דתית. כזכור, בניתוח זה נכללו רק נבדקים שאינם חילוניים. לוח 13 מציג את תוצאות המדדים השונים של סימפטומים פסיכיאטריים בחלוקה לרמות של מחויבות דתית.

לוח 13: ממוצעים למדדי הסימפטומים הפסיכיאטריים בחלוקה לפי רמות מחויבות דתית

רמת מחויבות דתית				
	F	גבוהה (n=142)	בינונית (n=2135)	נמוכה (n=317)
מדדים גלובליים				
GSI	* F(2,2593) = 4.08	0.79	0.66	0.60
PST	* F(2,2593) = 4.60	19.06	18.07	15.71
PSDI	*** F(2,2449) = 8.79	2.05 (n=135)	1.80 (n=2134)	1.86 (n=281)
תת סולמות				
פסיכוטיות	N.S. F(2,2593) = 2.03	0.64	0.52	0.49
עוינות	N.S. F(2,2593) = .634	0.81	0.73	0.76
חרדה	** F(2,2593) = 6.67	0.97	0.81	0.68
סומטיות	** F(2,2593) = 5.07	0.60	0.44	0.38
פוביה	*** F(2,2593) = 9.89	0.89	0.82	0.60
פרנויה	N.S. F(2,2593) = 1.58	0.90	0.86	0.77
דיכאון	N.S. F(2,2593) = .582	0.72	0.65	0.64
אובססיביות-קומפולסיביות	* F(2,2593) = 4.13	0.74	0.59	0.52
בעיות ביחסים בין-אישיים	N.S. F(2,2593) = 2.61	0.81	0.65	0.61
סימפטומים נוספים	** F(2,2593) = 6.71	0.84	0.62	0.57
p<.001*** p<.01** p<.05*				

מעיון בלוח 13 עולה, כי הבדלים מובהקים ברמת הסימפטומים הפסיכיאטריים קיימים בין הילדים ברמות השונות של מחויבות דתית במדדים GSI, PST, PSDI, חרדה, סומטיות, פוביה, אובססיביות-קומפולסיביות וסימפטומים נוספים.

מניתוח sheffe לבירור מקור ההבדלים מתברר כי ילדים בעלי רמת דתיות נמוכה הנם בעלי ציונים נמוכים באופן מובהק במדדי החרדה והפוביה, בהשוואה לילדים בעלי רמת דתיות בינונית וגבוהה. בנוסף, בין ילדים בעלי רמת דתיות נמוכה ובין ילדים בעלי רמת דתיות בינונית קיים הבדל מובהק במדד PST ובין ילדים בעלי רמת דתיות נמוכה ובין ילדים בעלי רמת דתיות גבוהה, קיים הבדל מובהק במדדים GSI, PSDI, סומטיות, אובססיביות-קומפולסיביות וסימפטומים נוספים. בין ילדים בעלי רמת דתיות בינונית לילדים בעלי רמת דתיות גבוהה נמצא הבדל מובהק במדדים PSDI, סומטיות וסימפטומים נוספים. באופן כללי ניתן לראות כי ככל שרמת המחויבות הדתית עולה, מדווחת רמה גבוהה יותר של סימפטומים פסיכיאטריים.

ג. זיקה בין שיתוף ברגשות לאחר אירועי טרור לבין סימפטומים פסיכיאטריים

באמצעות מבחן t נבדק האם קיימים הבדלים בין ילדים שהשיבו בחיוב על השאלה: "האם בעקבות אירוע טרור יש לך למי לפנות כדי לשוחח על רגשותיך?" ובין ילדים שהשיבו בשלילה לשאלה זו. לוח 14 מציג את תוצאות המדדים השונים של סימפטומים פסיכיאטריים בחלוקה למשתתפים ברגשות ולשאינם משתתפים.

לוח 14: ממוצעים למדדי הסימפטומים הפסיכיאטריים בחלוקה למשתפים ולשאינם משתפים ברגשות

	T	שאינם משתפים (n=418)	משתפים (n=1972)	
מדדים גלובליים				
GSI	* t (555.69) = 2.49	0.74	0.64	
PST	N.S. t (567.58) = 1.63	18.89	17.59	
PSDI	** t (2255) = 3.01	1.91 (n=393)	1.79 (n=1864)	
תת סולמות				
פסיכוטיות	*** t (545.84) = 3.67	0.66	0.49	
עוינות	** t (556.74) = 3.33	0.88	0.71	
חרדה	N.S. t (2388) = .80	0.81	0.80	
סומטיות	* t (552.08) = 2.11	0.51	0.42	
פוביה	N.S. t (2388) = -1.34	0.75	0.81	
פרנויה	** t (564.39) = 2.76	0.97	0.83	
דיכאון	** t (555.14) = 2.64	0.75	0.63	
אובססיביות-קומפולסיביות	* t (555.36) = 2.47	0.68	0.57	
בעיות ביחסים בין-אישיים	** t (561.60) = 2.91	0.78	0.63	
סימפטומים נוספים	* t (556.92) = 2.45	0.72	0.61	
p<.001*** p<.01** p<.05*				

מעיון בלוח 14 עולה, כי ילדים שאינם משתפים ברגשותיהם בעקבות אירועי הטרור הם בעלי סימפטומים פסיכיאטריים רבים יותר במדדים: GSI, PSDI, פסיכוטיות, עוינות, סומטיות, פרנויה, דיכאון, אובססיביות-קומפולסיביות, בעיות ביחסים בין-אישיים, וסימפטומים נוספים, בהשוואה לילדים המשתפים ברגשותיהם.

לאחר ניתוח התוצאות הנ"ל, נבדקה הזיקה שבין שיתוף בני משפחה, חברים ואנשי מקצוע ביחס לאירועי הטרור, ובין סימפטומים פסיכיאטריים.

שיתוף בני המשפחה ברגשות ביחס לטרור

בחלק זה בחנו באמצעות מבחן t האם קיימים הבדלים במדדי הסימפטומים הפסיכיאטריים בין ילדים, הפונים אל קרובי משפחה כדי לשתפם ברגשותיהם ביחס לאירועי טרור, ובין ילדים, שאינם עושים כן. לוח 15 מציג את ההבדלים בין הקבוצות.

לוח 15: ממוצעים למדדי הסימפטומים הפסיכיאטריים בחלוקה לילדים המשתפים / שאינם משתפים קרובי משפחה ברגשותיהם, לאחר חשיפה לאירוע טרור

T	משתפים (n=1782)	אינם משתפים (n=812)	
מדדים גלובליים			
N.S. t (1466.28) = .266	0.66	0.67	GSI
N.S. t (2592) = -.858	17.99	17.49	PST
N.S. t (2448) = 1.42	1.81 (n=1693)	1.85 (n=757)	PSDI
תת סולמות			
N.S. t (1433.28) = 1.89	0.51	0.57	פסיכוטיות
* t (1396.78) = 2.22	0.71	0.80	עוינות
* t (2592) = -2.58	0.83	0.74	חרדה
N.S. t (2592) = -.055	0.44	0.44	סומטיות
*** t (1705.06) = -4.85	0.85	0.68	פוביה
N.S. t (1478.28) = .539	0.85	0.87	פרנויה
** t (1372.86) = 2.67	0.62	0.72	דיכאון
N.S. t (1458.43) = .477	0.59	0.60	אובססיביות-קומפולסיביות
N.S. t (1439.97) = .879	0.65	0.68	בעיות ביחסים בין-אישיים
N.S. t (1480.78) = 1.38	0.61	0.66	סימפטומים נוספים
p<.001*** p<.01** p<.05*			

מעיון בלוח 15 עולה, כי הבדלים במדדים הפסיכיאטריים בין ילדים, המשתפים את משפחתם לאחר אירועי טרור לילדים, שאינם משתפים, קיימים במדדים עוינות, חרדה, פוביה ודיכאון. במדדי החרדה והפוביה ילדים המשתפים את בני משפחתם היו בעלי ממוצע ציונים גבוה יותר מילדים חסרי תמיכה. אולם, במדדי העוינות והדיכאון ציונם הממוצע של ילדים המשתפים את בני משפחתם היה נמוך מציונם של ילדים שאינם משתפים.

שיתוף החברים ברגשות ביחס לטרור

באמצעות מבחן t נבדקו הבדלים במדדי הסימפטומים הפסיכיאטריים בין ילדים הפונים אל חבריהם בכדי לשתפם ברגשותיהם ביחס לאירועי טרור, ובין ילדים שאינם עושים כן. לוח 16 מציג את ההבדלים בין הקבוצות.

לוח 16: ממוצעים למדדי הסימפטומים הפסיכיאטריים בחלוקה לילדים המשתפים / שאינם משתפים חברים ברגשותיהם, לאחר חשיפה לאירוע טרור

T		משתפים (n=1715)	אינם משתפים (n=879)	
מדדים גלובליים				
*	t (2592) = -2.38	0.68	0.62	GSI
**	t (2592) = -2.93	18.40	16.72	PST
N.S.	t (2448) = .349	1.82 (n=1626)	1.83 (n=824)	PSDI
תת סולמות				
N.S.	t (2592) = -1.03	0.54	0.51	פסיכוטיות
N.S.	t (2592) = -.935	0.75	0.72	עוינות
***	t (1968.66) = -3.60	0.84	0.72	חרדה
*	t (1873.98) = -2.40	0.46	0.40	סומטיות
**	t (2592) = -2.94	0.83	0.73	פוביה
*	t (1857.39) = -2.26	0.88	0.80	פרנויה
N.S.	t (2592) = -1.32	0.67	0.63	דיכאון
N.S.	t (2592) = -1.92	0.61	0.55	אובססיביות-קומפולסיביות
N.S.	t (2592) = -.55	0.66	0.64	בעיות ביחסים בין-אישיים
**	t (1839.08) = -2.65	0.66	0.57	סימפטומים נוספים
p<.001*** p<.01** p<.05*				

כפי שעולה מעיון בלוח 16 קיימים הבדלים מובהקים קיימים בין ילדים, המשתפים חברים בעקבות אירוע טרור ובין ילדים שאינם משתפים, במדדים GSI, PST, חרדה, סומטיות, פוביה, פרנויה וסימפטומים נוספים. בכל המדדים, ילדים המשתפים חברים מדווחים על רמה גבוהה יותר של סימפטומים פסיכיאטריים בהשוואה לילדים שאינם משתפים חברים ברגשותיהם ביחס לאירועי טרור.

שיתוף איש מקצוע ברגשות ביחס לטרור

באמצעות מבחן t בחנו את ההבדלים במדדי הסימפטומים הפסיכיאטריים בין ילדים הפונים לאיש מקצוע כדי לשתפו ברגשותיהם ביחס לאירועי טרור ובין ילדים, שאינם עושים כן. לוח 17 מציג את ההבדלים בין הקבוצות.

לוח 17: ממוצעים למדדי הסימפטומים הפסיכיאטריים בחלוקה לילדים המשתפים / שאינם משתפים איש מקצוע ברגשותיהם, לאחר חשיפה לאירוע טרור

T	משתפים (n=306)	אינם משתפים (n=2288)	
מדדים גלובליים			
** t (372.40) = -3.13	0.78	0.65	GSI
* t (380.89) = -2.27	19.59	17.60	PST
** t (2448) = -2.66	1.92 (n=292)	1.80 (n=2158)	PSDI
תת סולמות			
** t (370.99) = -3.28	0.67	0.51	פסיכוטיות
N.S. t (2592) = -1.47	0.81	0.73	עוינות
** t (375.69) = -2.85	0.94	0.78	חרדה
** t (373.97) = -3.37	0.58	0.42	סומטיות
** t (372.70) = -3.47	0.97	0.77	פוביה
* t (371.88) = -2.30	0.97	0.84	פרנויה
N.S. t (378.43) = -1.46	0.72	0.64	דיכאון
** t (377.42) = -3.22	0.73	0.57	אובססיביות-קומפולסיביות
* t (371.43) = -2.50	0.79	0.64	בעיות ביחסים בין-אישיים
* t (370.86) = -2.15	0.72	0.61	סימפטומים נוספים
p<.001*** p<.01** p<.05*			

מעיון בלוח 17 עולה, כי קיימים הבדלים מובהקים בין ילדים, המשתפים איש מקצוע ברגשותיהם ביחס לטרור לילדים, שאינם עושים כן, בכל המדדים למעט עוינות ודיכאון. ילדים המשתפים איש מקצוע דיווחו על רמה גבוה יותר של סימפטומים מילדים, שאינם משתפים.

ד. זיקה בין תחושת קהילתיות לבין סימפטומים פסיכיאטריים

בפרק זה נבחנה רמת הסימפטומים הפסיכיאטריים של ילדים החשים תחושת שייכות לקהילה בה הם חיים, בהשוואה לילדים שאינם חשים שייכות לקהילה. לוח 18 מציג את ההבדלים בין הקבוצות.

לוח 18: ממוצעים למדדי הסימפטומים הפסיכיאטריים בחלוקה לילדים שאינם חשים שייכות לשכונה לעומת ילדים החשים שייכות לשכונה

T	חשים שייכות לשכונה (n=1689)	לא חשים שייכות לשכונה (n=905)	
מדדים גלובליים			
* t (1698.03) = 2.28	0.64	0.70	GSI
N.S. t (2592) = 1.72	17.49	18.47	PST
* t (1633.22) = 2.48	1.79 (n=1600)	1.87 (n=850)	PSDI
תת סולמות			
N.S. t (1724.66) = 1.62	0.51	0.56	פסיכוטיות
*** t (1550.37) = 4.62	0.68	0.86	עוינות
N.S. t (2592) = 1.08	0.79	0.83	חרדה
N.S. t (2592) = .669	0.43	0.45	סומטיות
N.S. t (2592) = -1.39	0.81	0.76	פוביה
** t (1694.61) = 3.00	0.81	0.93	פרנויה
*** t (1594.78) = 3.99	0.61	0.74	דיכאון
N.S. t (1723.97) = 1.16	0.58	0.62	אובססיביות-קומפולסיביות
* t (1653.73) = 2.34	0.63	0.71	בעיות ביחסים בין-אישיים
N.S. t (2592) = 1.65	0.61	0.66	סימפטומים נוספים
p<.001*** p<.01** p<.05*			

מעיון בלוח 18 עולה, כי קיימים הבדלים מובהקים בין ילדים החשים שייכות לקהילה לבין ילדים שאינם חשים שייכות לקהילה במדדי GSI, PSDI, עוינות, פרנויה, דיכאון ובעיות ביחסים בין-אישיים. במדדים אלה, ציוני הסימפטומים הפסיכיאטריים של ילדים שאינם חשים שייכות לקהילה, גבוהים מציוניהם של ילדים, החשים שייכות לקהילה.

ה. זיקה בין תמיכה חברתית (כללית) לבין סימפטומים פסיכיאטריים

משתנה התמיכה החברתית חולק ל-3 קבוצות: תמיכה מעטה, בעלי תמיכה בינונית ובעלי תמיכה רבה (פירוט בפרק השיטה). לוח 19 מציג את ההבדלים במדדי הסימפטומים הפסיכיאטריים בין ילדים ברמות שונות של תמיכה חברתית.

לוח 19: ממוצעים למדדי הסימפטומים הפסיכיאטריים לפי רמות תמיכה חברתית כללית

F		בעלי תמיכה רבה (n=1561)	בעלי תמיכה בינונית (n=612)	חסרי תמיכה (n=421)	
מדדים גלובליים					
***	F(2,2593) = 17.45	0.61	0.80	0.65	GSI
***	F(2,2593) = 22.87	16.88	21.10	16.62	PST
**	F(2,2449) = 5.89	1.7 (n=1475)	1.82 (n=591)	1.93 (n=384)	PSDI
תת סולמות					
***	F(2,2593) = 24.16	0.45	0.69	0.58	פסיכוטיות
***	F(2,2593) = 18.74	0.66	0.91	0.80	עוינות
***	F(2,2593) = 11.02	0.81	0.89	0.65	חרדה
***	F(2,2593) = 11.87	0.40	0.56	0.43	סומטיות
***	F(2,2593) = 12.86	0.80	0.89	0.62	פוביה
***	F(2,2593) = 13.77	0.79	1.01	0.87	פרנויה
***	F(2,2593) = 16.10	0.59	0.79	0.69	דיכאון
***	F(2,2593) = 12.78	0.54	0.73	0.58	אובססיביות-קומפולסיביות
***	F(2,2593) = 24.20	0.56	0.85	0.72	בעיות ביחסים בין-אישיים
***	F(2,2593) = 11.21	0.58	0.75	0.65	סימפטומים נוספים
p<.001*** p<.01** p<.05*					

מעיון בלוח 19 עולה, כי בכל מדדי הסימפטומים הפסיכיאטריים קיימים הבדלים בין ילדים המדווחים על רמות שונות של תמיכה חברתית.

ניתוח scefte לבירור מקור ההבדלים העלה כי קיים הבדל מובהק בין ילדים ללא תמיכה חברתית לילדים בעלי תמיכה חברתית בינונית או גבוהה במדדי החרדה והפוביה. בין ילדים ללא תמיכה ובין ילדים הזוכים לתמיכה חברתית בינונית קיים הבדל מובהק במדדים GSI, PST, סומטיות ופרנויה. בין ילדים ללא תמיכה ובין ילדים הזוכים לתמיכה רבה קיים הבדל מובהק במדדים PSDI, פסיכוטיות, עוינות ובעיות ביחסים בין-אישיים.

בנוסף, קיים הבדל מובהק בין ילדים הזוכים לתמיכה חברתית בינונית ובין ילדים הזוכים לתמיכה חברתית גבוהה במדדים GSI, PST, פסיכוטיות, עוינות, סומטיות, פרנויה, דיכאון, בעיות ביחסים בין-אישיים סימפטומים נוספים.

באופן כללי, ניתן לומר, כי ילדים הזוכים לתמיכה חברתית בינונית סובלים מרמה גבוהה יותר של סימפטומים פסיכיאטריים ואילו ילדים הזוכים לתמיכה חברתית רבה סובלים במידה הנמוכה ביותר מסימפטומים אלה.

6. מתאמים ורגרסיות

בחלק האחרון נערך ניתוח רגרסיה ליניארית בשלבים על מנת לעמוד על הקשר שבין המשתנים השונים שנבחנו בפרק זה לבין הסימפטומים הפסיכיאטריים. הניתוח נערך לגבי משתני ה- PST, GSI ו-PSDI.

כצעד מקדים לרגרסיות, נבחנו המתאמים בין שלושת המדדים המרכזיים ובין כל המשתנים שהוכנסו למודל הרגרסיה. מתאמים אלה מוצגים בלוח 20.

לוח 20: מתאמים בין המשתנים הבלתי תלויים והמשתנים המתווכים לבין המדדים הגלובליים של סימפטומים פסיכיאטריים

PSDI		PST		GSI		
Sig.	r	Sig.	r	Sig.	r	
N.S.	-.029	***	-.191	***	-.145	מין (0=בנות 1=בנים)
N.S.	-.027	N.S.	-.018	N.S.	-.022	כיתה (1=עד 3 ט')
*	.044	***	-.076	*	-.045	דתיות (1=חרדי עד 4=חילוני)
***	.083	***	.150	***	.146	מספר אירועים קשים במהלך החיים
***	.091	***	.155	***	.162	מספר אירועים קשים השנה
**	.053	***	.189	***	.185	רמת חשיפה לטרור
***	.192	***	.231	***	.263	רמת פחד
***	-.221	***	-.264	***	-.317	אינטראקציה בין פחד ודתיות
***	.140	***	.132	***	.145	מחויבות מעשית
***	.168	***	.176	***	.199	ביטחון בעמדה הפוליטית
**	.153	***	.145	***	.166	חוסר סובלנות פוליטית
**	.082	***	.087	***	.088	הדת כאורח חיים
**	.077	***	.115	***	.130	הדת כמרכיב חברתי
***	-.144	N.S.	-.037	**	-.080	הדת כמגדירה זהות
*	-.049	N.S.	-.020	*	-.041	שיתוף המשפחה ברגשות כלפי טרור
N.S.	-.001	***	.083	**	.068	שיתוף חברים ברגשות כלפי טרור
N.S.	.037	***	.104	***	.106	שיתוף איש מקצוע ברגשות כלפי טרור
***	-.075	*	-.042	**	-.057	תחושת קהילתיות
**	-.057	***	-.087	***	-.091	תמיכה מהמשפחה
N.S.	-.002	N.S.	-.035	***	-.045	תמיכה מחברים
N.S.	-.015	N.S.	-.032	N.S.	-.034	תמיכה מאחרים משמעותיים

p<.001*** p<.01** p<.05*

המתאמים מצביעים על קשרים מובהקים בין רוב המשתנים ובין שלושת מדדי הסימפטומים. רמת הפחד של הילד הייתה המשתנה בעל המתאם הגבוה ביותר עם שלושת המדדים המרכזיים (מלבד משתנה האינטראקציה בין פחד לדתיות). לגיל הילד ולתמיכה מאחרים משמעותיים לא נמצא קשר מובהק עם אף לא אחד ממדדי הסימפטומים.

בהמשך למתאמים נערך ניתוח רגרסיה בארבעה צעדים :

1. בצעד הראשון נבדק הקשר בין המשתנים הסוציו-דמוגרפים : מין, כיתה, מספר אירועים קשים במהלך החיים ומספר אירועים קשים בשנה החולפת ובין הסימפטומים הפסיכיאטריים.

2. בצעד השני נבדק הקשר בין משתני החשיפה לטרור והפחד ובין הסימפטומים פסיכיאטריים. כיוון שנמצא כי בין פחד לדתיות קיימת אינטראקציה חזקה, לא הוכנסו משתנים אלה בנפרד, אלא נבנה משתנה אחד הכולל הכפלה של ציוני התקן של הדתיות בציוני התקן של הפחד- משתנה זה מהווה אינטראקציה בין רמת דתיות ופחד והוא אשר נבדק במודל.

3. בצעד השלישי הוכנסו למודל "משתני מערכת הערכים": רמת המחויבות האידיאולוגית (הנחלקת למחויבות מעשית, ביטחון בעמדה הפוליטית וחוסר סובלנות פוליטית) ורמת המחויבות הדתית (הנחלקת לדת כאורח חיים, הדת כמרכיב חברתי והדת כמגדירת זהות) ונבדק הקשר בינם ובין סימפטומים פסיכיאטריים.

4. לבסוף נוספו למודל משתני התמיכה : תמיכה לאחר אירועי טרור, תחושת קשר לקהילה ותמיכה חברתית כללית ונבדק הקשר בינם ובין סימפטומים פסיכיאטריים.

ניתוח על פי שלבים אלה נערך, כאמור, לכל אחד מן המדדים הגלובליים של שאלון BSI.

ממצאי הרגרסיה למדד GSI, מדד החומרה הכללי, מוצגים בלוח 21.

לוח 21: רגרסיה ליניארית בשלבים למשתנה GSI

משתנים	GSI	β	אחוז השונות המוסברת
צעד ראשון			
7.8			
מין	***	-.173	
כיתה	N.S.	-.051	
מספר אירועים קשים במהלך החיים	**	.108	
מספר אירועים קשים במהלך השנה	***	.178	
צעד שני			
6.9			
מין	**	-.115	
כיתה	N.S.	-.067	
מספר אירועים קשים במהלך החיים	*	.077	
מספר אירועים קשים במהלך השנה	***	.170	
רמת חשיפה	**	.102	
אינטראקציה בין רמת פחד לדתיות	***	-.254	
צעד שלישי			
5.7			
מין	***	-.150	
כיתה	N.S.	-.045	
מספר אירועים קשים במהלך החיים	*	.078	
מספר אירועים קשים במהלך השנה	***	.171	
רמת חשיפה	*	.097	
אינטראקציה בין רמת פחד ודתיות	***	-.212	
מחויבות מעשית	***	-.180	
ביטחון בעמדה הפוליטית	***	.177	
חוסר סובלנות פוליטית	**	.133	
הדת כאורח חיים	N.S.	.042	
הדת כמרכיב חברתי	**	.119	
הדת כמגדירה זהות	N.S.	-.045	
צעד רביעי			
4.4			
מין	***	-.212	
כיתה	N.S.	-.022	
מספר אירועים קשים במהלך החיים	*	.079	
מספר אירועים קשים במהלך השנה	***	.168	
רמת חשיפה	**	.111	
אינטראקציה בין רמת פחד ודתיות	***	-.220	
מחויבות מעשית	**	-.153	
ביטחון בעמדה הפוליטית	***	.167	
חוסר סובלנות פוליטית	**	.132	
הדת כאורח חיים	N.S.	.055	
הדת כמרכיב חברתי	**	.117	
הדת כמגדירה זהות	N.S.	-.032	
שיתוף המשפחה ברגשות כלפי טרור	N.S.	-.018	
שיתוף חברים ברגשות כלפי טרור	N.S.	-.023	
שיתוף איש מקצוע ברגשות כלפי טרור	**	.114	
תחושת קהילתיות	N.S.	-.055	
תמיכה מהמשפחה	*	-.115	
תמיכה מחברים	*	-.112	
תמיכה מאחרים משמעותיים	N.S.	.018	
סה"כ השונות המוסברת			
24.8			

p<.001*** p<.01** p<.05*

⁸ התוצאות העיקריות העולות מן המודל הן :

משתנים דמוגרפיים ואירועי חיים

מתברר, כי למשתנה המין ולמספר האירועים הקשים אותם חווה הילד במהלך השנה החולפת, קשר מובהק בעל מקדם מתאם גבוה יחסית, עם ממוצע הסימפטומים הפסיכיאטריים ($\beta = -.21$; $\beta = .16$ בהתאמה). הקשר שבין אירועים קשים במהלך החיים ובין ממוצע הסימפטומים היה נמוך אך מובהק. ולגיל לא נמצא כל קשר עם ממוצע הסימפטומים. ניתן לכן לומר, כי בנות נוטות לדווח על סימפטומים רבים יותר מבנים. בנוסף ככל שהילד נחשף למספר רב יותר של אירועים קשים בעברו או במהלך השנה החולפת, גוברת הנטיה לדווח על מספר רב יותר של סימפטומים פסיכיאטריים.

בסה"כ המשתנים הדמוגרפיים מסבירים 7.8% מן השונות של המדד הכללי.

חשיפה ופחד באירועי טרור

קשר חיובי מובהק קיים בין חשיפה לטרור ובין ממוצע הסימפטומים הפסיכיאטריים. כלומר, ילדים שנחשפו למספר רב של אירועי טרור, נוטים לדווח על ממוצע סימפטומים פסיכיאטריים גבוה יותר.

כיוון שנמצא, כי למשתנה הפחד אינטראקציה גבוהה עם משתנה הדתיות, לא הוכנסו משתנה הדתיות והפחד בנפרד למודל אלא נבנו כמשתנה אינטראקציה. למשתנה האינטראקציה נמצא קשר שלילי חזק וגבוה עם ממוצע הסימפטומים הפסיכיאטריים ($\beta = -.22$) (הקשר השלילי נובע מהעובדה, שככל שהילד דתי יותר כך ציונו במשתנה הדתיות נמוך יותר- חרדים קיבלו ציון 1 לעומת חילוניים שקיבלו ציון 4). לאור זאת בחנו את המתאמים בין פחד ובין ממוצע הסימפטומים הפסיכיאטריים עבור ילדים ברמות דתיות שונות.

המתאמים היו :

לחרדים – .49 (קרוב למובהקות - $p = .059$).

לדתיים – .30 ($p < .001$).

⁸ התוצאות מדווחות על פי השלב האחרון של הרגרסיה. לעיתים קיים הבדל בתוצאות מקדמי המתאם והמובהקות של אותם המשתנים בשלבים השונים. פער זה נובע מהקשרים הקיימים בין המשתנים הבלתי תלויים השונים. בניית התוצאות איננו מתייחסים להבדלים אלו.

למסורתיים – 22. ($p < .001$).

לחילוניים – 18. ($p < .001$).

כלומר, ככל שהילד דתי יותר כך מתחזק הקשר בין תחושת הפחד עליה הוא דיווח ובין ממוצע הסימפטומים הפסיכיאטריים.

משתני הפחד והחשיפה תרמו כ- 7% לשונות המוסברת.

משתני מערכת ערכים

שלושת מדדי האידיאולוגיה נמצאו כבעלי קשר מובהק למדד החומרה הכללי, אך בכיוון שונה. המדד של מחויבות מעשית היה בעל קשר שלילי ($\beta = -.15$), עם ממוצע הסימפטומים. כלומר, ילדים הפעילים באופן מעשי לטובת האידיאולוגיה בה הם מאמינים, מדווחים על רמה נמוכה יותר של ממוצע סימפטומים פסיכיאטריים. לעומת זאת, בשני המדדים האחרים: ביטחון בעמדה הפוליטית וחוסר סובלנות פוליטי, נמצא קשר חיובי עם ממוצע הסימפטומים ($\beta = .16$). $\beta = .13$ (בהתאמה). כלומר, ילדים הבטוחים בעמדתם הפוליטית וילדים חסרי סבלנות פוליטית, מדווחים על ממוצע גבוה יותר של סימפטומים פסיכיאטריים.

מבין שלושת מדדי המחויבות הדתית, רק לדת כמרכיב חברתי נמצא קשר מובהק עם סימפטומים פסיכיאטריים ($\beta = .11$). ילדים הנוטים לראות בדת חלק ממרכיב חברתי, נוטים לדווח על ממוצע סימפטומים פסיכיאטריים גבוה יותר.

בסך הכל תרמו משתני מערכת הערכים 5.7% לשונות המוסברת.

משתני תמיכה חברתית

מבין המדדים, שבדקו תמיכה ביחס לאירועי טרור, המדד היחיד שנמצא כבעל קשר מובהק עם ממוצע סימפטומים פסיכיאטריים הוא שיתוף איש מקצוע ברגשות כלפי טרור ($\beta = .11$). כלומר, ילדים הנעזרים באיש מקצוע, מדווחים גם על ממוצע סימפטומים פסיכיאטריים גבוה יותר.

ביחס לתמיכה כללית נמצא, כי תמיכה ממשפחה ותמיכה מחברים הינם משתנים בעלי קשר שלילי עם ממוצע הסימפטומים הפסיכיאטריים ($\beta = -.11$ בשני המקרים). ילדים הנעזרים בתמיכה כללית מהמשפחה ומחברים נוטים לדווח על סימפטומים מועטים. משתני התמיכה תרמו 4.4% לשונות המוסברת.

לסיכום

בנות נוטות לדווח על ממוצע גבוה יותר של סימפטומים פסיכיאטריים, בהשוואה לבנים. בנוסף, נטייה לדווח על ממוצע גבוה יותר של סימפטומים פסיכיאטריים קיימת אצל ילדים שעברו אירועים קשים בשנה החולפת או במהלך חייהם, ילדים המפגינים נוקשות אידיאולוגית, ילדים המתייחסים לדת כאל מרכיב חברתי וילדים המשתפים איש מקצוע ברגשותיהם כלפי הטרור. לעומתם, ילדים הפועלים באופן אקטיבי למען אמונה אידיאולוגית וילדים הזוכים לתמיכה חברתית מצד משפחתם וחבריהם, נוטים לדווח על ממוצע נמוך יותר של סימפטומים פסיכיאטריים.

המודל בכללותו מצליח להסביר כמעט רבע מהשונות בממוצע הסימפטומים הפסיכיאטריים.

בלוח 22 מוצגים ממצאי מודל הרגרסיה הליניארית למשתנה PST, הלא הוא מספר הסימפטומים המצויקים.

לוח 22: רגרסיה ליניארית בשלבים למשתנה PST

משתנים	PST	β	אחוז השונות המוסברת
צעד ראשון			
8.7			
מין	***	-.211	
כיתה	N.S.	-.048	
מספר אירועים קשים במהלך החיים	**	.095	
מספר אירועים קשים במהלך השנה	***	.172	
צעד שני			
3.7			
מין	***	-.173	
כיתה	N.S.	-.064	
מספר אירועים קשים במהלך החיים	*	.071	
מספר אירועים קשים במהלך השנה	***	.168	
רמת חשיפה	*	.091	
אינטראקציה בין רמת פחד לדתיות	***	-.183	
צעד שלישי			
4.5			
מין	***	-.207	
כיתה	N.S.	-.040	
מספר אירועים קשים במהלך החיים	*	.075	
מספר אירועים קשים במהלך השנה	***	.166	
רמת חשיפה	*	.095	
אינטראקציה בין רמת פחד ודתיות	***	-.149	
מחויבות מעשית	**	-.162	
ביטחון בעמדה הפוליטית	**	.139	
חוסר סובלנות פוליטית	**	.124	
הדת כאורח חיים	N.S.	.011	
הדת כמרכיב חברתי	**	.129	
הדת כמגדירה זהות	N.S.	-.035	
צעד רביעי			
3.7			
מין	***	-.269	
כיתה	N.S.	-.016	
מספר אירועים קשים במהלך החיים	*	.076	
מספר אירועים קשים במהלך השנה	***	.160	
רמת חשיפה	**	.108	
אינטראקציה בין רמת פחד ודתיות	***	-.157	
מחויבות מעשית	**	-.140	
ביטחון בעמדה הפוליטית	**	.132	
חוסר סובלנות פוליטית	**	.123	
הדת כאורח חיים	N.S.	.021	
הדת כמרכיב חברתי	**	.125	
הדת כמגדירה זהות	N.S.	-.022	
שיתוף המשפחה ברגשות כלפי טרור	N.S.	.002	
שיתוף חברים ברגשות כלפי טרור	N.S.	-.026	
שיתוף איש מקצוע ברגשות כלפי טרור	**	.109	
תחושת קהילתיות	N.S.	-.048	
תמיכה מהמשפחה	*	-.109	
תמיכה מחברים	N.S.	-.097	
תמיכה מאחרים משמעותיים	N.S.	-.002	
סה"כ השונות המוסברת			
20.6			

p<.001*** p<.01** p<.05*

התוצאות העיקריות העולות מן המודל הן :

משתנים דמוגרפיים ואירועי חיים

משתנה המין הוא בעל משמעות מובהקת : בנות בהשוואה לבנים מדווחות על מספר גבוה יותר של סימפטומים פסיכיאטריים מציקים ($\beta = -.26$). גם לאירועים קשים, אותם חווה הילד בשנה החולפת, יש קשר חזק ומובהק עם מספר הסימפטומים המציקים ($\beta = .16$). לאירועים קשים במהלך החיים יש קשר חלש בלבד למספר הסימפטומים המציקים ($\beta = .07$) ולגיל הילד אין כל קשר עם מספר הסימפטומים המציקים.

כלומר, בנות וילדים שחוו אירועים קשים בשנה החולפת או במהלך חייהם, נוטים לדווח על מספר רב יותר של סימפטומים מציקים.

בסה"כ המשתנים הדמוגרפיים מסבירים 8.7% מן השונות של מספר הסימפטומים המציקים.

חשיפה ופחד באירועי טרור

קשר חיובי מובהק קיים בין חשיפה לאירועי טרור לבין מספר הסימפטומים המציקים ($\beta = .10$). כלומר, ילדים שנחשפו למספר רב של אירועי טרור, נוטים לדווח על מספר רב יותר של סימפטומים מציקים.

האינטראקציה בין רמת פחד לרמת דתיות נמצאה כבעלת קשר שלילי מובהק עם מספר הסימפטומים ($\beta = -.15$). לאור זאת נבחנו המתאמים בין פחד ומדד הסימפטומים המציקים עבור ילדים ברמות דתיות שונות. המתאמים היו :

לחרדים – 19. (לא מובהק).

לדתיים – 21. ($p < .001$).

למסורתיים – 19. ($p < .001$).

לחילוניים – 18. ($p < .001$).

ההבדל ברמת הקשר בין הקבוצות הנו קטן אך במידה מסוימת של זהירות ניתן לומר כי הקשר בין תחושת הפחד ובין מספר הסימפטומים המציקים חזק יותר ככל שהילד דתי יותר.

משתני הפחד והחשיפה תרמו 3.7% לשונות המוסברת.

משתני מערכת ערכים

שלושת מדדי האידיאולוגיה נמצאו כבעלי קשר מובהק עם מספר הסימפטומים המציקים, אך הם לא היו באותו כיוון. מחויבות מעשית הייתה בעלת קשר שלילי עם מספר הסימפטומים המציקים ($\beta = -.14$), כלומר, ילדים הפעילים באופן מעשי לטובת האידיאולוגיה, בה הם מאמינים, מדווחים על מספר נמוך יותר של סימפטומים מציקים. לעומת זאת, בשני המדדים האחרים: ביטחון בעמדה הפוליטית וחוסר סובלנות פוליטי, נמצא קשר חיובי עם מספר הסימפטומים המציקים ($\beta = .13$; $\beta = .12$ בהתאמה). כלומר, ילדים המאופיינים בנוקשות אידיאולוגיות נוטים לדווח על מספר רב יותר של סימפטומים מציקים.

מבין שלושת מדדי המחויבות הדתית, נמצא קשר מובהק רק עם הדת כמרכיב חברתי ($\beta = .12$). כלומר, ילדים המתייחסים לדת כמרכיב חברתי נוטים לדווח על מספר גבוה יותר של סימפטומים פסיכיאטריים מציקים.

בסך הכל תרמו משתני מערכת הערכים 4.5% לשונות המוסברת.

משתני תמיכה חברתית

מבין שלושת המדדים הבודקים תמיכה בעקבות אירועי טרור, נמצא כי לשיתוף איש מקצוע ברגשות כלפי אירוע טרור קשר מובהק עם מספר הסימפטומים המציקים ($\beta = .10$). ילדים הנעזרים באיש מקצוע בהתמודדותם עם אירועי טרור, נוטים לדווח על מספר רב יותר של סימפטומים מציקים.

מבין שאר מדדי התמיכה, נמצא קשר שלילי מובהק בין תחושת תמיכה כללית מהמשפחה ובין מספר הסימפטומים המציקים ($\beta = -.10$). כלומר, ילדים בעלי תמיכה משפחתית נוטים לדווח על מספר מועט יותר של סימפטומים מציקים.

משתני התמיכה תרמו 3.2% לשונות המוסברת.

לסיכום

בנות נוטות לדווח על מספר רב יותר של סימפטומים מציקים, בהשוואה לבנים. בנוסף, קיימת נטייה לדווח על מספר רב יותר של סימפטומים מציקים אצל ילדים שחוו אירועים קשים במהלך השנה החולפת או במהלך חייהם, ילדים שנחשפו לטרור והרגישו תחושת פחד כתוצאה מהמפגש, ילדים המפגינים נוקשות אידיאולוגיות, ילדים אשר הדת מהווה אצלם מרכיב חברתי וילדים הנעזרים באיש מקצוע.

לעומת זאת, ילדים הפעילים באופן מעשי למען אידיאולוגיה בה הם מאמינים וילדים הזוכים לתמיכה ממשפחתם, נוטים לדווח על מספר נמוך של סימפטומים מציקים. המודל בכללותו מצליח להסביר כחמישית מהשונות במספר הסימפטומים המציקים. בלוח 23 מוצגים ממצאי מודל הרגרסיה למשתנה PSDI, - עוצמת הסימפטומים המציקים.

לוח 23: רגרסיה ליניארית בשלבים למשתנה PSDI

PSDI		משתנים	
אחוז השונות המוסברת	β		
2.2		צעד ראשון	
	N.S.	-.005	מין
	N.S.	-.067	כיתה
	*	.093	מספר אירועים קשים במהלך החיים
	*	.096	מספר אירועים קשים במהלך השנה
4.9		צעד שני	
	N.S.	.046	מין
	*	-.085	כיתה
	N.S.	.064	מספר אירועים קשים במהלך החיים
	*	.086	מספר אירועים קשים במהלך השנה
	*	.085	רמת חשיפה
	***	-.215	אינטראקציה בין רמת פחד לדתיות
4.8		צעד שלישי	
	N.S.	.017	מין
	*	-.077	כיתה
	N.S.	.056	מספר אירועים קשים במהלך החיים
	**	.094	מספר אירועים קשים במהלך השנה
	N.S.	.051	רמת חשיפה
	***	-.170	אינטראקציה בין רמת פחד ודתיות
	N.S.	-.050	מחויבות מעשית
	*	.128	ביטחון בעמדה הפוליטית
	**	.115	חוסר סובלנות פוליטית
	**	.098	הדת כאורח חיים
	N.S.	.036	הדת כמרכיב חברתי
	*	-.086	הדת כמגדירה זהות
2.2		צעד רביעי	
	N.S.	-.005	מין
	N.S.	-.060	כיתה
	N.S.	.061	מספר אירועים קשים במהלך החיים
	**	.105	מספר אירועים קשים במהלך השנה
	N.S.	.053	רמת חשיפה
	***	-.193	אינטראקציה בין רמת פחד ודתיות
	N.S.	-.028	מחויבות מעשית
	*	.129	ביטחון בעמדה הפוליטית
	*	.110	חוסר סובלנות פוליטית
	**	.126	הדת כאורח חיים
	N.S.	.028	הדת כמרכיב חברתי
	*	-.080	הדת כמגדירה זהות
	N.S.	-.034	שיתוף המשפחה ברגשות כלפי טרור
	N.S.	-.062	שיתוף חברים ברגשות כלפי טרור
	N.S.	-.010	שיתוף איש מקצוע ברגשות כלפי טרור
	N.S.	-.031	תחושת קהילתיות
	*	-.128	תמיכה מהמשפחה
	N.S.	-.039	תמיכה מחברים
	N.S.	.035	תמיכה מאחרים משמעותיים
14.1		סה"כ השונות המוסברת	
		p<.001***	p<.01**
		p<.05*	

משתנים דמוגרפיים ואירועי חיים

מבין המשתנים שנבדקו, המשתנה בו נמצא קשר מובהק לממוצע הסימפטומים המצויים היה מספר האירועים הקשים אותם חווה הילד במהלך השנה האחרונה ($\beta = .10$). כלומר, ככל שהילדים עברו מספר רב יותר של אירועים קשים במהלך השנה החולפת, כך הם נטו לדווח על עוצמה גבוהה יותר של סימפטומים מצויים. בסה"כ משתנה זה הסביר כ- 2% מהשונות של מדד העוצמה של הסימפטומים המצויים.

חשיפה ופחד באירועי טרור

לחשיפה לאירועי טרור לא נמצא קשר מובהק עם מדד העוצמה של הסימפטומים המצויים (הקשר הנמוך, בין החשיפה ובין הסימפטומים, שנמצא בצעד השני, נעלם לאחר שהוכנסו משתני מערכת הערכים). לעומת החשיפה, לאינטראקציה בין רמת הפחד והדתיות נמצא קשר חזק יחסית עם עוצמת הסימפטומים ($\beta = -.19$). בבדיקת הקשר שבין רמת הפחד ועוצמת הסימפטומים בקבוצות בעלות רמת דתיות שונה נמצאו המתאמים הבאים:

לחרדים – .59 ($p < 0.05$).

לדתיים – .23 ($p < .001$).

למסורתיים – .27 ($p < .001$).

לחילוניים – .07 (N.S.).

כלומר, הקשר בין תחושת הפחד ובין עוצמת הסימפטומים משתנה בקבוצות השונות, כאשר אצל ילדים חילוניים לא קיים כל קשר בין שני משתנים אלו ואצל ילדים חרדים הקשר הוא חזק ביותר.

משתני החשיפה והפחד הוסיפו כ- 5% לשונות במדד עוצמת הסימפטומים.

משתני מערכת ערכים

לנוקשות אידיאולוגית, כפי שהיא מתבטאת במשתנים בטחון בעמדה הפוליטית וחוסר סובלנות פוליטית, נמצא קשר מובהק עם עוצמת הסימפטומים ($\beta = .12$; $\beta = .11$ בהתאמה). אורח חיים דתי נמצא גם הוא כבעל קשר מובהק עם עוצמת הסימפטומים ($\beta = .12$) ולעומתו הדת כמגדירה זהות נמצאה כבעלת קשר שלילי עם עוצמת הסימפטומים ($\beta = -.08$).

כלומר, ילדים, אשר הדת מהווה חלק מרכזי באורח חייהם וילדים אשר מאופיינים בנוקשות אידיאולוגיות, נוטים לדווח על עוצמה רבה יותר של סימפטומים פסיכיאטריים. לעומתם, ילדים שעבורם הדת היא מרכיב עיקרי בזהותם העצמית, נוטים לדווח על עוצמה נמוכה יותר של סימפטומים פסיכיאטריים.

משתני מערכת הערכים הוסיפו עוד כ- 5% לשונות המוסברת בעוצמת הסימפטומים הפסיכיאטריים.

משתני תמיכה חברתית

מבין כל משתני התמיכה, הן ביחס לטרור והן באופן כללי, המשתנה היחיד, אשר נמצא כבעל קשר שלילי עם עוצמת הסימפטומים המציקים היה תמיכה משפחתית ($\beta = -.12$). ילדים, החשים כי הם זוכים לקבל תמיכה ממשפחתם, נוטים לדווח על עוצמה נמוכה יותר של סימפטומים פסיכיאטריים.

משתנה זה תרם עוד 2.2% לשונות המוסברת.

לסיכום

בנות נוטות לדווח על עוצמה רבה יותר של סימפטומים פסיכיאטריים בהשוואה לבנים. בנוסף, עוצמת הסימפטומים הפסיכיאטריים המדווחת נוטה להיות גבוהה יותר אצל ילדים שעברו אירועים קשים במהלך השנה האחרונה, ילדים מסורתיים דתיים וחרדים אשר חשו פחד בעקבות מפגש עם אירוע טרור, ילדים המפגינים נוקשות אידיאולוגיות וילדים, אשר הדת היא מרכיב מרכזי באורח חייהם.

לעומתם, ילדים שהדת מהווה חלק מרכזי בתפיסת הזהות האישית שלהם וילדים הזוכים לתמיכה ממשפחתם, נוטים לדווח על עוצמה נמוכה יותר של סימפטומים פסיכיאטריים מציקים. המודל בכללותו מצליח להסביר 14.1% מממדד העוצמה של הסימפטומים המציקים.

סיכום ממצאי ניתוחי הרגרסיה:

מספר משתנים חזרו באופן עקבי ונמצאו כבעלי קשר עם שלושת המדדים המרכזיים של הסימפטומים הפסיכיאטריים. מדדים אלו הם: אירועים קשים במהלך השנה החולפת, אינטראקציה בין פחד ודתיות, נוקשות אידיאולוגיות (בטחון בעמדה הפוליטית וחוסר סובלנות) ותמיכה משפחתית. ילדים שחוו אירועים קשים במהלך השנה החולפת, ילדים שדיווחו על פחד בעקבות חשיפה לאירועי טרור, וילדים שהפגינו נוקשות אידיאולוגיות, נוטים לדווח על רמה גבוהה יותר של סימפטומים פסיכיאטריים הן בבדיקה לפי מספר הסימפטומים והן בחינת עוצמתם.

לעומתם, ילדים הזוכים לתמיכה ממשפחתם (הקיימת בכל זמן וללא התייחסות מיוחדת עם אירועי הטרור), זוכים להגנה טובה יותר המתבטאת במספר נמוך של סימפטומים פסיכיאטרים ובעוצמה נמוכה של סימפטומים אלו.

הנחות עולם

אירוע טראומטי הוא אירוע המנפץ את שיגרת חייו ושלוות עולמו של האדם. לאירוע כזה יכולות להיות השלכות הנוגעות לאופן בו תופס האדם את העולם (כשופע בטוב או מוקף ברוע), את מידת המשמעות בה מתנהל העולם (עולם המתנהל לפי עקרונות של צדק והגיון או עולם כאוטי) וכן בנוגע לאדם עצמו (היותו בר מזל או חסר מזל, בעל יכולת שליטה על גורלו או חסר יכולת שליטה, בעל ערך עצמי או חסר ערך עצמי). שינוי בתפיסות קיימות הוא אחת התוצאות האפשריות של מפגש עם רוע אנושי כפי שקיים באירועי טרור או מלחמה. עם זאת יתכן כי הבדלים בתפיסות קוגניטיביות של סכמות בסיסיות קיימות אצל קבוצות סוציו-דמוגרפיות שונות או אצל קבוצות הנבדלות זו מזו במחויבותם למערכת ערכים או ברמת התמיכה החברתית להם זוכים. בפרק זה יבחנו ההבדלים בתפיסות עולם קוגניטיביות בין קבוצות שונות. בנוסף, תיבדק מידת הקשר שבין המשתנים השונים שנסקרו בפרק זה ובין תפיסות העולם הבסיסיות של הילדים במדגם.

1. תוצאות הנחות העולם בכל המדגם

את הסכמות הבסיסיות הנוגעות לטיבו ומשמעותו של העולם וערכו של האדם בדקנו בעזרת שאלון הנחות העולם של ג'נף בולמן (Janoff-Bulman, 1989).

הנחות עולם מתוארות בעזרת שלושה מדדים גלובליים המורכבים משמונה מדדים ספציפיים. כל מדד ספציפי מורכב מארבע שאלות שטווח התשובות עליהן נע בין 1-תפיסה נמוכה ועד 6-תפיסה גבוהה. על כן, כל מדד ספציפי הוא בעל טווח של 4 עד 24. (פירוט ניתן לראות בפרק השיטה).

ב. המדד הגלובלי "טוב העולם", הנו חיבור של שני מדדים: טוב העולם וטוב האנשים.

הטווח במדד זה הוא 8 (תפיסה שלילית) עד 48 (תפיסה חיובית)

ג. המדד הגלובלי "העולם כבר משמעות" הנו חיבור של המדדים צדק ותחושת שליטה על העולם והפחתת מדד האקראיות. טווח המדד הוא 16- (תפיסה של העולם כחסר משמעות) ועד 44 (תפיסה של העולם כבר משמעות).

ד. המדד הגלובלי "הערכה עצמית" הנו חיבור שלושה מדדים: תחושת שליטה אישית, תחושה של ערך עצמי ומזל. עקב כך, יכול המדד לנוע בין 12 (הערכה עצמית נמוכה) ל- 72 (הערכה עצמית גבוהה).

בלוח 1 מוצגים הממוצעים וסטיות התקן עבור כל אחד ממדדי הנחות העולם.

לוח 1: ממוצעים וסטיות תקן למדדי הנחות העולם במדגם כולו

ממוצע	סטיית תקן	
מדדים גלובליים		
29.91 (n= 2030)	7.97	טוב העולם
13.46 (n=1971)	8.60	העולם כבר משמעות
46.41 (n= 2003)	10.26	הערכה עצמית
מדדים ספציפיים		
13.59	5.25	טוב העולם
16.31	3.74	טוב האנשים
12.09	4.66	צדק
12.90	4.69	שליטה על העולם
11.57	4.90	אקראיות
15.10	5.04	שליטה אישית
18.45	4.23	ערך עצמי
12.82	4.53	מזל

2. בדיקת הנחות העולם בהתאם למשתנים הסוציו-דמוגרפיים

בפרק זה תתואר הזיקה בין המאפיינים הסוציו-דמוגרפיים של הנבדקים: מין, גיל, רמת דתיות, עמדה פוליטית, אירועי חיים קשים במהלך השנה החולפת ואירועי חיים קשים בכלל, לבין מדדי הנחות העולם. בכל לוח יוצגו תוצאות המדדים, שתוארו לעיל, עבור הקטגוריות השונות של המשתנים הדמוגרפיים הרלוונטיים.

א. זיקה בין מין לבין הנחות עולם

בחלק זה בחנו באמצעות מבחני t האם קיימים הבדלים בין בנים לבנות בתפיסת העולם.

בלוח 2 מוצגים ציוני מדדי הנחות העולם בחלוקה לבנים ולבנות.

לוח 2: ממוצעים למדדי הנחות העולם, בחלוקה לפי מין

	T	בנות	בנים	
מדדים גלובליים				
טוב העולם	*** t (1995) = -4.21	30.56 (n= 1167)	29.04 (n= 830)	
העולם כבר משמעות	N.S. t (1938) = 1.21	13.24 (n= 1129)	13.73 (n= 811)	
הערכה עצמית	N.S. t (1661.73) = -1.00	46.64 (n= 1165)	46.16 (n= 806)	
מדדים ספציפיים				
טוב העולם	*** t (1764.18) = -3.63	13.96	13.10	
טוב האנשים	*** t (2056) = -3.99	16.60	15.93	
צדק	N.S. t (1770.11) = -1.64	12.25	11.90	
שליטה על העולם	N.S. t (1701.89) = -0.32	12.93	12.86	
אקראיות	*** t (2018) = -3.75	11.92	11.09	
שליטה אישית	** t (1656.50) = -3.04	15.40	14.69	
ערך עצמי	** t (1959.80) = 3.32	18.22	18.84	
מזל	* t (1714.99) = -2.44	13.03	12.53	
p<.001*** p<.01** p<.05*				

כפי שעולה מלוח 2, קיים הבדל מובהק בין בנים לבנות בתפיסת טוב העולם ובמדדים הספציפיים: טוב העולם, טוב האנשים, אקראיות, שליטה אישית, ערך עצמי ומזל. בנות תופסות את העולם ואת האנשים כטובים יותר בהשוואה לבנים והן גם מאמינות יותר כי הן בנות מזל ובעלות שליטה אישית. לעומתן, הבנים הם בעלי תפיסה גבוהה יותר של ערך עצמי ותפיסה נמוכה יותר של אקראיות בעולם.

ב. זיקה בין גיל לבין הנחות עולם

בחלק זה בחנו באמצעות ניתוח שונות חד כיווני האם קיימים הבדלים בין ילדים בגילאים שונים במדדי הנחות העולם. בלוח 3 מוצגים ציוני מדדי הנחות העולם השונים בחלוקה לפי גיל.

לוח 3: ממוצעים למדדי הנחות העולם, בחלוקה לפי כיתה

	F	ט'	ח'	ז'	
מדדים גלובליים					
טוב העולם	N.S. F (2,1975) = 1.16	30.18 (n= 565)	29.97 (n= 749)	29.51 (n= 662)	
העולם כבר משמעות	N.S. F (2,1921) = 0.01	13.34 (n= 563)	13.43 (n= 726)	13.40 (n= 633)	
הערכה עצמית	N.S. F (2,1951) = 1.11	46.27 (n= 563)	46.94 (n= 738)	46.20 (n=651)	
מדדים ספציפיים					
טוב העולם	N.S. F (2,2028) = 0.71	13.70	13.67	13.39	
טוב האנשים	N.S. F (2,2036) = 1.65	16.50	16.29	16.11	
צדק	N.S. F (2,2044) = 0.43	11.96	12.16	12.17	
שליטה על העולם	* F (2,2045) = 3.30	12.92	13.22	12.58	
אקראיות	N.S. F (2,2000) = 2.14	11.59	11.91	11.38	
שליטה אישית	N.S. F (2,2037) = 2.83	15.08	15.45	14.82	
ערך עצמי	N.S. F (2,2058) = 0.79	18.37	18.62	18.38	
מזל	N.S. F (2,2027) = 0.09	12.83	12.83	12.93	
p<.001*** p<.01** p<.05*					

כפי שניתן לראות בלוח 3, בין הקבוצות קיים הבדל מובהק רק בתחושת השליטה על העולם. ניתוח scheffe העלה כי תלמידי כיתה ז' הינם באופן מובהק בעלי התחושה המועטה ביותר של שליטה על העולם, ואילו תלמידי כיתה ח' חשים את התחושה הרבה ביותר של שליטה. בשאר המדדים לא הסתמנו הבדלים בין קבוצות הגיל השונות.

ג. זיקה בין רמת הדתיות לבין הנחות עולם

בחלק זה בחנו באמצעות ניתוח שונות חד כיווני האם קיימים הבדלים בין ילדים בעלי רמה שונה של דתיות במדדי הנחות העולם. בלוח 4 מוצגים ציוני מדדי הנחות העולם בחלוקה לפי רמה דתית.

לוח 4: ממוצעים למדדי הנחות העולם, בחלוקה לפי רמת דתיות

	F	חילוני	מסורתי	דתי	חרדי	
מדדים גלובליים						
***	F (3,2005) = 56.89	27.41 (n= 663)	29.08 (n= 535)	32.50 (n= 796)	33.25 (n= 12)	טוב העולם
***	F (3,1944) = 80.17	9.86 (n= 653)	13.46 (n= 520)	16.59 (n= 759)	14.92 (n= 13)	העולם כבר משמעות
N.S.	F (3,1974) = 1.91	45.90 (n= 669)	47.30 (n= 524)	46.48 (n= 769)	44.92 (n= 13)	הערכה עצמית
מדדים ספציפיים						
***	F (3,2055) = 48.72	12.00	13.33	15.10	16.91	טוב העולם
***	F (3,2064) = 41.36	15.43	15.78	17.40	16.21	טוב האנשים
***	F (3,2068) = 22.16	10.97	12.89	12.55	12.30	צדק
***	F (3,2070) = 19.31	11.88	13.23	13.64	14.28	שליטה על העולם
***	F (3,2025) = 77.20	13.00	12.70	9.64	11.21	אקראיות
***	F (3,2061) = 9.09	14.35	15.66	15.49	15.23	שליטה אישית
*	F (3,2082) = 3.54	18.87	18.34	18.18	17.85	ערך עצמי
N.S.	F (3,2052) = 2.15	12.59	13.19	12.84	11.61	מזל
p<.001*** p<.01** p<.05*						

כפי שעולה מלוח 4, קיים הבדל מובהק בין הקבוצות בכל המדדים, מלבד במדדי הערכה עצמית ומזל. ניתוח scheffe לבדיקת מקור ההבדלים מצא כי אצל ילדים חילוניים קיימת תפיסה שלילית יותר בנוגע לטובו של העולם ומשמעות העולם וכן ביחס למדדים הספציפיים: טוב העולם, שליטה אישית ושליטה על העולם, בהשוואה לילדים מסורתיים ודתיים. בנוסף, ילדים חילוניים הם בעלי תפיסה רבה יותר של אקראיות בהשוואה לילדים דתיים ותפיסה שלילית יותר של טוב העולם בהשוואה לילדים חרדים. ילדים מסורתיים תופסים באופן שלילי יותר את העולם כטוב וכבר משמעות ותופסים אותו כאקראי יותר, בהשוואה לילדים דתיים. באופן כללי ניתן לומר כי ילדים דתיים תופסים את העולם כטוב העולם ובר משמעות, יותר מילדים מסורתיים ואילו ילדים חילוניים תופסים את העולם כפחות טוב ובר משמעות בהשוואה לילדים מסורתיים ודתיים.

ד. זיקה בין עמדה פוליטית לבין הנחות עולם

בחלק זה בחנו באמצעות ניתוח שונות חד כיווני האם קיימים הבדלים בין ילדים בעלי עמדות פוליטיות שונות במדדי הנחות העולם. בלוח 5 מוצגים ציוני מדדי הנחות העולם בחלוקה לפי עמדה פוליטית.

לוח 5: ממוצעים למדדי הנחות העולם, בחלוקה לפי עמדה פוליטית

	F	שמאל	מרכז	ימין	
מדדים גלובליים					
טוב העולם	*** F (2,1899) = 13.42	28.16 (n= 150)	28.63 (n= 423)	30.55 (n= 1327)	
העולם כבר משמעות	*** F (2,1847) = 51.29	8.39 (n= 149)	11.83 (n= 417)	14.79 (n= 1282)	
הערכה עצמית	*** F (2,1874) = 9.03	45.86 (n= 152)	44.66 (n= 427)	47.05 (n= 1296)	
מדדים ספציפיים					
טוב העולם	*** F (2,1945) = 12.82	12.31	12.86	14.00	
טוב האנשים	*** F (2,1954) = 59.56	15.76	15.77	16.57	
צדק	*** F (2,1958) = 13.09	10.42	11.92	12.39	
שליטה על העולם	*** F (2,1963) = 16.54	11.43	12.41	13.36	
אקראיות	*** F (2,1919) = 25.56	13.20	12.52	11.02	
שליטה אישית	*** F (2,1956) = 12.01	14.28	14.27	15.48	
ערך עצמי	* F (2,1969) = 4.32	18.62	17.92	18.59	
מזל	N.S. F (2,1943) = 1.89	13.01	12.48	12.94	
p<.001*** p<.01** p<.05*					

מלוח 5 עולה, כי בכל המדדים מלבד תחושת מזל, קיים הבדל מובהק בין הקבוצות. בדיקת scheffe מצאה כי ילדים המחזיקים בעמדות ימניות הם בעלי תפיסה חיובית יותר, הן בטוב העולם ומשמעות העולם והן במדדים הספציפיים: טוב העולם, טוב האנשים, שליטה אישית, שליטה על העולם ותחושת אקראיות (נמוכה יותר), בהשוואה לילדים המחזיקים בעמדות שמאליות או מרכזיות. בנוסף, ילדים בעלי עמדות ימניות הם בעלי תפיסה חיובית יותר של הערכה עצמית (מדד גלובלי) וערך עצמי (מדד ספציפי) מילדים בעלי עמדות מרכזיות. לעומת ילדים המחזיקים בעמדות ימניות או מרכזיות, ילדים המחזיקים בעמדות שמאליות מאמינים פחות שהעולם מתנהל על פי עקרונות של צדק. ילדים בעלי עמדות שמאליות גם תופסים את העולם כבר משמעות פחות בהשוואה לילדים בעלי עמדות מרכזיות. באופן כללי ניתן לומר כי ילדים המחזיקים בעמדות ימניות הם בעלי תפיסות אופטימיות יותר לגבי טובו של העולם והמידה בה קיימת משמעות בהתנהלות העולם והם אפילו בעלי הערכה עצמית (המתייחסת לגבי יכולתם להשפיע על התנהלות העולם) גבוהה יותר, מילדים המחזיקים בעמדות מרכזיות ושמאליות.

ה. זיקה בין אירועים קשים במהלך החיים לבין הנחות עולם

בחלק זה בחנו באמצעות ניתוח שונות חד כיווני האם קיימים הבדלים בין ילדים שחוו רמות שונות של אירועי חיים קשים במהלך החיים במדדי הנחות העולם. בלוח 6 מוצגים ציוני מדדי הנחות העולם בחלוקה לפי מספר אירועי החיים הקשים שחוו הילדים.

לוח 6: ממוצעים למדדי הנחות העולם, בחלוקה לפי מספר אירועים קשים במהלך החיים

מספר אירועים קשים במהלך החיים					
	F	3 ויותר	2	1	0
מדדים גלובליים					
טוב העולם	** F (2,2029) = 5.87	27.42 (n= 150)	30.17 (n= 763)	29.81 (n= 653)	30.42 (n= 464)
העולם כבר משמעות	N.S. F (2,1970) = 1.10	12.20 (n= 146)	13.51 (n= 746)	13.53 (n= 632)	13.60 (n= 447)
הערכה עצמית	N.S. F (2,2002) = 1.78	44.84 (n= 150)	46.42 (n= 750)	46.32 (n= 647)	47.05 (n= 456)
מדדים ספציפיים					
טוב העולם	** F (3,2082) = 4.24	12.32	13.66	13.51	14.02
טוב האנשים	*** F (3,2090) = 6.44	15.09	16.53	16.27	16.38
צדק	N.S. F (3,2097) = 0.32	11.95	12.18	12.13	11.94
שליטה על העולם	N.S. F (3,2098) = 0.89	12.49	13.09	12.82	12.84
אקראיות	N.S. F (3,2051) = 2.26	12.34	11.73	11.36	11.34
שליטה אישית	N.S. F (3,2090) = 1.11	14.60	15.32	15.05	14.97
ערך עצמי	** F (3,2111) = 4.24	17.60	18.46	18.32	18.91
מזל	N.S. F (3,2080) = 1.22	12.47	12.65	12.96	13.03
p<.001*** p<.01** p<.05*					

מלוח 6 עולה, כי קיים הבדל מובהק בין הקבוצות במדד הגלובלי טוב העולם ובמדדים הספציפיים: טוב העולם, טוב האנשים וערך עצמי. מבחן scheffe לבדיקת מקור ההבדלים מצא כי ילדים שעברו שלושה אירועים קשים ויותר במהלך חייהם, הם בעלי תפיסות שליליות יותר של טוב העולם (ושל המדדים הספציפיים טוב העולם וטוב האנשים) בהשוואה לכל שאר הילדים. בנוסף, ילדים שעברו שלושה אירועים קשים ויותר הם בעלי תפיסה נמוכה יותר של ערך עצמי, בהשוואה לילדים שלא עברו אף לא אירוע קשה אחד.

ו. זיקה בין אירועים קשים במהלך השנה החולפת לבין הנחות עולם

בחלק זה בחנו באמצעות ניתוח שונות חד כיווני האם קיימים הבדלים בין ילדים שחוו מספר שונה של אירועים קשים במהלך השנה החולפת, במדדי הנחות העולם. בלוח 7 מוצגים ציוני מדדי הנחות העולם בחלוקה לפי מספר האירועים הקשים שחוו הילדים בשנה חולפת.

לוח 7: ממוצעים למדדי הנחות העולם, בחלוקה לפי מספר אירועים קשים במהלך השנה החולפת

מספר אירועים קשים במהלך השנה					
	F	3 ויותר	2	1	0
מדדים גלובליים					
טוב העולם	*** F (3,2029) = 6.81	26.79 (n= 24)	27.79 (n= 134)	29.45 (n= 613)	30.41 (n= 1259)
העולם כבר משמעות	N.S. F (3,1970) = 0.78	12.52 (n= 25)	12.69 (n= 127)	13.22 (n= 597)	13.65 (n= 1222)
הערכה עצמית	* F (3,2002) = 3.80	43.68 (n= 22)	43.99 (n= 131)	46.16 (n= 602)	46.84 (n= 1248)
מדדים ספציפיים					
טוב העולם	** F (3,2082) = 4.83	11.84	12.57	13.28	13.89
טוב האנשים	*** F (3,2090) = 6.50	15.16	15.13	16.23	16.49
צדק	N.S. F (3,2097) = 0.78	11.73	12.02	11.88	12.21
שליטה על העולם	N.S. F (3,2098) = 0.54	11.76	13.00	12.87	12.93
אקראיות	N.S. F (3,2051) = 1.66	11.40	12.48	11.48	11.52
שליטה אישית	N.S. F (3,2090) = 1.03	13.95	14.55	15.12	15.17
ערך עצמי	*** F (3,211) = 8.12	17.45	16.83	18.51	18.62
מזל	N.S. F (3,2080) = 2.17	12.38	12.45	12.51	13.02
p<.001*** p<.01** p<.05*					

מלוח 7 עולה, כי בין הקבוצות קיים הבדל מובהק בתפיסת טוב העולם ובהערכה עצמית (מדדים גלובליים) ובמדדים הספציפיים: טוב העולם, טוב האנשים וערך עצמי. בדיקת scheffe העלתה כי בין ילדים שעברו שני אירועים קשים ובין ילדים שלא עברו אף לא אירוע קשה אחד, קיים הבדל מובהק בכל המדדים שהוזכרו. בנוסף, קיים הבדל מובהק בין ילדים שעברו שני אירועים קשים ובין ילדים שעברו אירוע אחד בתפיסת הערך העצמי וטוב האנשים. באופן כללי, ילדים שעברו שני אירועים קשים הם בעלי תפיסות שליליות יותר של טוב העולם ובעלי הערכה עצמית שלילית יותר, בהשוואה לילדים שלא עברו אירועים קשים במהלך השנה החולפת.

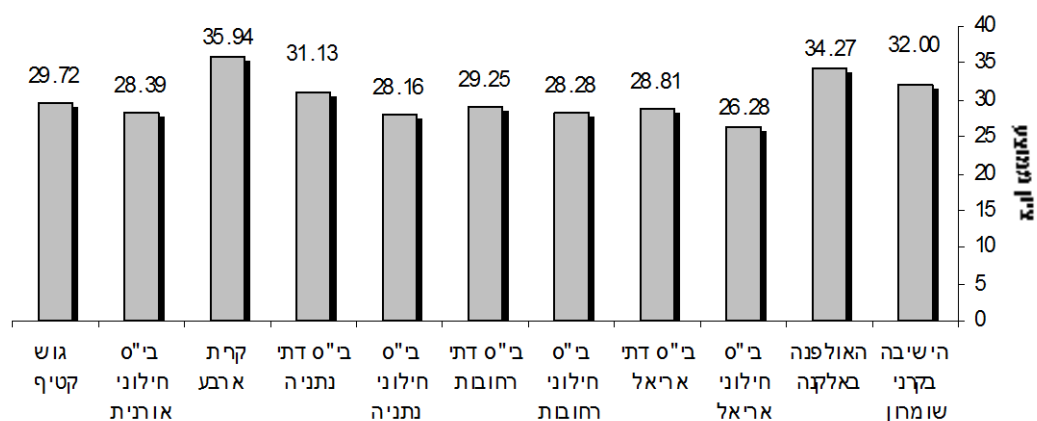
3. בדיקת הנחות העולם ביחס לבתי הספר

בחלק זה בחנו באמצעות ניתוח שונות חד כיווני האם קיימים הבדלים בין בתי הספר השונים במדדי הנחות העולם. בלוח 8 מוצגים ציוני מדדי הנחות העולם עבור בתי הספר השונים. בהמשך תרשימים 1-3 מציגים את המדדים הגלובליים של הנחות עולם בחלוקה לפי בתי ספר.

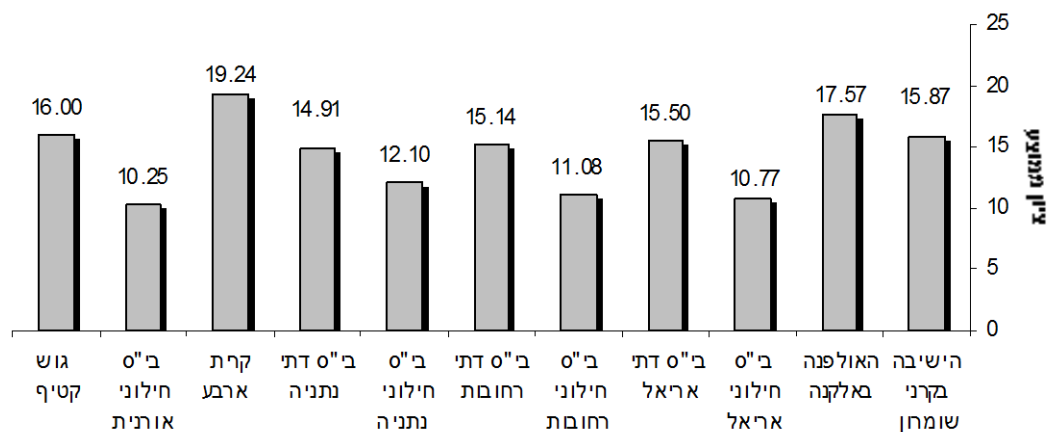
לוח 8 : ממוצעים למדדי הנחות העולם, בחלוקה לפי בתי ספר

F		גוש קטיף	חילוני אורנית	קריית ארבע	דתי נתניה	חילוני נתניה	דתי רחובות	חילוני רחובות	דתי אריאל	חילוני אריאל	האולפנה באלקנה	קרני שומרון	
מדדים גלובליים													
***	F (10,2029) =22.58	29.72 (n= 22)	28.39 (n= 245)	35.94 (n= 148)	31.13 (n= 365)	28.16 (n= 367)	29.25 (n= 161)	28.28 (n= 379)	28.81 (n= 16)	26.28 (n= 99)	34.27 (n= 133)	32.00 (n= 95)	טוב העולם
***	F (10,1970) =21.92	16.00 (n= 22)	10.25 (n= 248)	19.24 (n= 138)	14.91 (n= 345)	12.10 (n= 359)	15.14 (n= 158)	11.08 (n= 363)	15.50 (n= 18)	10.77 (n= 104)	17.57 (n= 126)	15.87 (n= 90)	העולם כבר משמעות
*	F (10,2002) =1.99	47.26 (n= 23)	46.82 (n= 253)	45.16 (n= 141)	46.89 (n= 355)	46.15 (n= 364)	45.35 (n= 167)	46.98 (n= 374)	50.06 (n= 16)	43.53 (n= 98)	48.08 (n= 127)	45.94 (n= 85)	הערכה עצמית
מדדים ספציפיים													
***	F (10,2082) =16.84	12.90	12.42	16.92	14.40	12.82	13.19	12.81	13.87	11.07	15.96	14.89	טוב העולם
***	F (10,2090) = 20.43	16.83	15.97	19.03	16.73	15.38	16.10	15.48	15.00	15.08	18.27	17.29	טוב האנשים
***	F (10,2097) = 3.40	11.56	11.39	12.44	12.44	12.20	12.45	11.63	13.11	11.14	13.59	11.81	צדק
***	F (10,2098) = 5.00	12.78	12.15	14.12	13.10	12.41	13.42	12.57	13.94	11.78	14.45	13.54	שליטה על העולם
***	F (10,2051) =24.85	8.58	13.12	7.64	10.72	12.59	10.73	13.13	11.55	12.15	10.48	9.56	אקראיות
**	F 10,2090) =2.63	15.56	14.76	15.57	15.33	14.70	14.74	15.18	15.11	13.87	16.70	15.38	שליטה אישית
**	F (10,2111) = 2.55	18.79	19.18	17.67	18.33	18.57	18.28	18.79	19.64	17.49	17.86	18.31	ערך עצמי
N.S.	F (10,2080) = 1.77	12.66	12.88	12.06	13.13	12.69	12.37	13.07	14.35	12.04	13.54	12.59	מזל
p<.001*** p<.01** p<.05*													

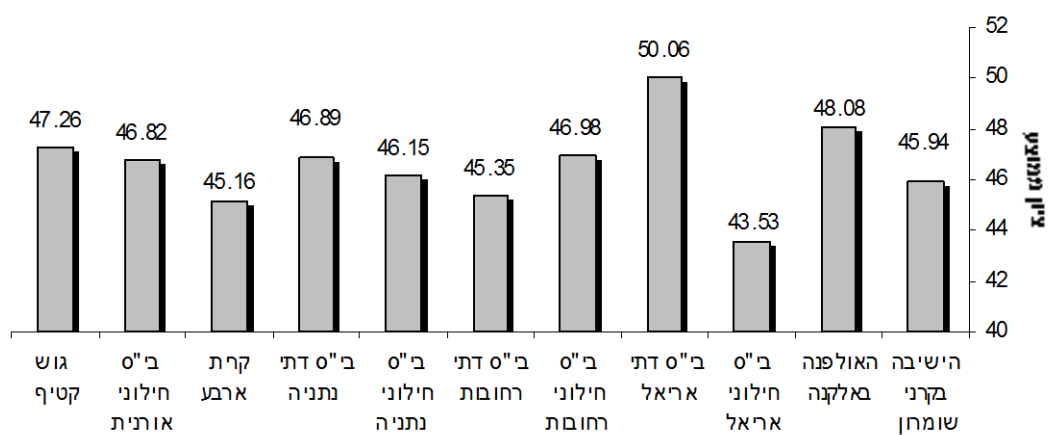
תרשים 1: ממוצע תפיסת טוב העולם בחלוקה לפי בתי ספר

תרשים 2: ממוצע תפיסת העולם כבר משמעות בחלוקה לפי בתי ספר

תרשים 3: ממוצע תפיסת הערכה עצמית בחלוקה לפי בתי ספר

כפי שעולה מלוח 8, ומשלושת התרשימים, בכל המדדים (מלבד מזל) קיים הבדל מובהק בין ילדים מבתי ספר שונים. באופן כללי ניתן לראות, כי ילדים מבתי ספר דתיים בשטחים (בעיקר קריית ארבע, קרני שומרון ואלקנה) הם בעלי תפיסות חיוביות יותר של טוב ומשמעות העולם ואילו ילדים מבתי הספר החילוניים הם בעלי התפיסות השליליות ביותר של מדדים אלו. הדפוס במדד הערכה העצמית היה מורכב ביותר ולא ניתן היה לראות בו כיוון ברור של הבדלים.

4. בדיקת הנחות עולם לפי רמת המגע עם הטרור

בחלק זה יתוארו מדדי הנחות העולם כפי שבאו לידי ביטוי בקרב ילדים שדיווחו על רמות שונות של מגע עם אירועי טרור. משמע, תיבחן הזיקה בין רמת החשיפה ורמת הפחד לבין מדדי הנחות העולם.

א. זיקה בין רמת החשיפה לבין הנחות העולם

בחלק זה יוצגו ההבדלים בין רמות החשיפה השונות במדדי הנחות העולם, כפי שנמצאו בנייתן שונות חד כיווני. כזכור, משתנה החשיפה חולק לחמש רמות, כך ש-0 פירושו שהילד לא נחשף לאף לא אירוע אחד, ו-4 פירושו חשיפה לשישה או יותר מהאירועים ברשימה (פירוט קיים בפרק החשיפה). לוח 9 מציג את ציוני מדדי הנחות העולם בחלוקה לרמות חשיפה.

לוח 9: ממוצעים למדדי הנחות העולם, בחלוקה לפי רמות חשיפה

רמת חשיפה							
F	4	3	2	1	0		
מדדים גלובליים							
***	F (4,2026) = 16.66	32.81	31.56	29.54	29.07	28.76	טוב העולם
		(n=278)	(n=242)	(n= 533)	(n= 391)	(n= 583)	
***	F (4,1967) = 12.93	16.80	13.86	13.27	12.57	12.49	העולם כבר משמעות
		(n=256)	(n=242)	(n=528)	(n=381)	(n=561)	
N.S.	F (4,1999) = 1.28	45.75	45.62	46.50	47.25	46.50	הערכה עצמית
		(n=269)	(n=235)	(n=532)	(n=381)	(n=583)	
מדדים ספציפיים							
***	F (4,2079) = 14.10	15.24	14.74	13.36	13.14	12.87	טוב העולם
***	F (4,2087) = 12.89	17.61	16.76	16.17	15.96	15.87	טוב האנשים
N.S.	F (4,2094) = 1.30	12.48	12.36	12.17	11.99	11.82	צדק
*	F (4,2095) = 2.68	13.55	12.75	13.04	12.97	12.50	שליטה על העולם
***	F (4,2048) = 17.71	9.45	11.20	11.84	12.46	11.86	אקראיות
N.S.	F (4,2087) = 1.77	15.64	14.95	15.12	15.32	14.75	שליטה אישית
***	F (4,2108) = 6.21	17.74	17.95	18.28	18.62	19.03	ערך עצמי
N.S.	F (4,20771) = 1.99	12.34	12.83	13.03	13.19	12.63	מזל

p<.001*** p<.01** p<.05*

מעיון בלוח 9 ניתן לראות כי קיים הבדל בין הקבוצות בתפיסת העולם כטוב וכבר משמעות (מדדים גלובליים) ובמדדים הספציפיים: טוב העולם, טוב האנשים, שליטה על העולם, אקראיות וערך עצמי. ניתוח scheffe לבדיקת מקור ההבדלים העלה כי:

ילדים שנחשפו לשישה אירועים או יותר (קבוצה 4) תופסים את העולם כבר משמעות (מדד גלובלי) וכפחות אקראי (מדד ספציפי) יותר מאשר שאר הילדים. ילדים אלו הם גם בעלי תפיסה חיובית יותר של טוב העולם (הן בממד הגלובלי והן במדדים הספציפיים: טוב העולם וטוב האנשים), בהשוואה לילדים שנחשפו לשלושה אירועים או פחות (קבוצות 0-2). בנוסף, ילדים שעברו שישה אירועים או יותר, מאמינים יותר מילדים שלא נחשפו אף לא אירוע אחד, שהעולם הוא בר שליטה ושהם בעלי ערך עצמי נמוך.

ילדים שנחשפו לארבעה או חמישה אירועים (קבוצה 3) תופסים את העולם כטוב (הן בממד הגלובלי והן בממד הספציפי) יותר מילדים שנחשפו לשלושה אירועים או פחות (קבוצות 0-2). בנוסף, ילדים שנחשפו לארבעה או חמישה אירועים תופסים את העולם כאקראי פחות מילדים שנחשפו לאירוע אחד עד שלושה אירועים (קבוצות 1-2). כמו כן, הם תופסים את האנשים כטובים יותר ואת עצמם כבעלי ערך נמוך יותר, בהשוואה לילדים שלא נחשפו לאף אירוע.

באופן כללי ניתן לראות כי ילדים שנחשפו למספר רב של אירועי טרור הם בעלי תפיסות חיוביות יותר של העולם כטוב וכבעל משמעות אך בעלי תפיסות שליליות יותר בנוגע לעצמם, בהשוואה לילדים שלא חוו אירועי טרור או חוו מספר מועט של אירועי טרור.

ב. זיקה בין רמת הפחד לבין הנחות עולם

בחלק זה תיבחן הזיקה בין רמת הפחד של הילדים בעקבות חשיפה לאירועי טרור לבין המדדים השונים של הנחות העולם. להלן יוצגו ההבדלים בין רמות הפחד השונות במדדי הנחות העולם, כפי שנמצאו בניתוח שונות חד כיווני. כזכור, משתנה הפחד חולק לארבע רמות, כך ש-1 פירושו, שהילד לא פחד כלל בעת החשיפה לאירועי טרור, ו-4 פירושו, שהילד פחד מאוד (פירוט ניתן למצוא בפרק החשיפה). לוח 10 מציג את ציוני מדדי הנחות העולם בחלוקה לרמות פחד.

לוח 10: ממוצעים למדדי הנחות העולם, בחלוקה לפי רמות פחד

F	4 פחד מאוד	3 פחד	2 קצת פחד	1 לא פחד	
מדדים גלובליים					
N.S. F (3,1443) = 2.26	30.25 (n=95)	31.08 (n=313)	30.66 (n=513)	29.71 (n=523)	טוב העולם
N.S. F (3,1406) = 0.63	13.47 (n=88)	14.34 (n=305)	13.88 (n=491)	13.53 (n=523)	העולם כבר משמעות
N.S. F (3,1416) = 0.17	47.12 (n=97)	46.39 (n=315)	46.33 (n=504)	46.38 (n=501)	הערכה עצמית
מדדים ספציפיים					
* F (3,1479) = 3.61	13.77	14.52	14.07	13.37	טוב העולם
N.S. F (3,1484) = 0.54	16.50	16.56	16.61	16.32	טוב האנשים
N.S. F (3,1487) = 2.40	12.07	12.58	12.42	11.82	צדק
N.S. F (3,1497) = 0.22	12.97	13.25	13.03	13.01	שליטה על העולם
N.S. F (3,1458) = 0.42	11.83	11.51	11.51	11.29	אקראיות
* F (3,1481) = 3.30	15.48	15.83	15.30	14.78	שליטה אישית
** F (3,1495) = 4.14	18.37	17.72	18.00	18.69	ערך עצמי
N.S. F (3,1474) = 0.79	13.29	12.90	13.04	12.70	מזל
p<.001*** p<.01** p<.05*					

כפי שעולה מעיון בלוח 10, אין הבדל מובהק בין הקבוצות במדדים הגלובליים. הבדל בין הקבוצות קיים רק במדדים הספציפיים: טוב העולם, תחושת שליטה אישית וערך עצמי. ניתוח scheffe לברור מקור ההבדלים העלה כי ילדים שפחדו (קבוצה 3) הם בעלי תפיסה נמוכה יותר של ערך עצמי וגבוהה יותר של טוב העולם ושליטה אישית בהשוואה לילדים שלא פחדו (קבוצה 1)

5. בחינת הנחות העולם לפי המשתנים המתווכים

בפרק זה תיבחן הזיקה בין המשתנים המתווכים ובין הסימפטומים הפסיכיאטריים. המשתנים המתווכים כוללים את משתני מערכת הערכים: מחויבות אידיאולוגית ומחויבות דתית ואת משתני התמיכה החברתית.

א. זיקה בין מחויבות אידיאולוגית לבין הנחות עולם

בעזרת ניתוח שונות חד כיווני נבחנו ההבדלים בין ילדים בעלי מחויבות אידיאולוגית נמוכה, בינונית וגבוהה. לוח 11 מציג את תוצאות המדדים השונים של הנחות העולם בחלוקה לרמות של מחויבות אידיאולוגית.

לוח 11: ממוצעים למדדי הנחות העולם, בחלוקה לפי רמות מחויבות אידיאולוגית

F		רמת מחויבות אידיאולוגית			
		גבוהה	בינונית	נמוכה	
מדדים גלובליים					
***	F (2,2029) = 27.31	30.66 (n=86)	30.77 (n=1327)	27.95 (n=617)	טוב העולם
***	F (2,1970) = 27.69	16.03 (n=85)	14.24 (n=1287)	11.36 (n=599)	העולם כבר משמעות
***	F (2,2002) = 22.64	47.50 (n=86)	47.43 (n=1300)	44.12 (n=617)	הערכה עצמית
מדדים ספציפיים					
***	F (2,2082) = 28.75	14.28	14.15	12.28	טוב העולם
***	F (2,2090) = 13.39	16.36	16.60	15.68	טוב האנשים
***	F (2,2097) = 19.86	13.19	12.46	11.16	צדק
***	F (2,2098) = 39.06	14.37	13.42	11.59	שליטה על העולם
N.S.	F (2,2051) = 1.16	11.75	11.67	11.32	אקראיות
***	F (2,2090) = 38.81	16.36	15.68	13.67	שליטה אישית
N.S.	F (2,2111) = 1.66	17.70	18.44	18.57	ערך עצמי
***	F (2,2080) = 22.57	13.35	13.26	11.83	מזל
p<.001*** p<.01** p<.05*					

כפי שעולה מלוח 11, בכל המדדים הגלובליים ובמרבית המדדים הספציפיים (מלבד אקראיות וערך עצמי) קיים הבדל מובהק בין הקבוצות. ניתוח scheffe לבדיקת מקור ההבדלים העלה כי ילדים בעלי מחויבות אידיאולוגית נמוכה מדווחים על תפיסה שלילית יותר של העולם כטוב וכבעל משמעות ושל ערכם העצמי וכן על תפיסות שליליות יותר במדדים הספציפיים: טוב העולם, שליטה אישית, צדק ומזל, בהשוואה לילדים בעלי מחויבות בינונית או גבוהה. בנוסף, ילדים בעלי מחויבות אידיאולוגית נמוכה תופסים את האנשים כטובים פחות מילדים בעלי מחויבות בינונית.

באופן כללי ניתן לומר כי ילדים המחזיקים במחויבות אידיאולוגית נמוכה הם בעלי תפיסות שליליות יותר של טוב העולם והשליטה הקיימת בעולם ובעלי ערך עצמי נמוך יותר, בהשוואה לילדים המחזיקים במחויבות אידיאולוגית בינונית או גבוהה.

ב. זיקה בין מחויבות דתית לבין הנחות עולם

באמצעות ניתוח שונות חד כיווני נבחנו ההבדלים בתפיסות העולם של ילדים בעלי מחויבות דתית נמוכה, בינונית וגבוהה. לוח 12 מציג את תוצאות המדדים השונים של הנחות העולם בחלוקה לרמות של מחויבות דתית.

לוח 12: ממוצעים למדדי הנחות העולם, בחלוקה לפי רמות מחויבות דתית

F		רמת מחויבות דתית			
		גבוהה	בינונית	נמוכה	
מדדים גלובליים					
***	F (2,2029) = 14.03	31.67 (n=115)	30.13 (n=1661)	27.63 (n=254)	טוב העולם
***	F (2,1970) = 18.75	16.81 (n=111)	13.58 (n=1610)	11.05 (n=250)	העולם כבר משמעות
*	F (2,2002) = 3.60	45.19 (n=113)	46.70 (n=1635)	45.08 (n=255)	הערכה עצמית
מדדים ספציפיים					
***	F (2,2082) = 19.46	14.73	13.79	11.79	טוב העולם
*	F (2,2090) = 3.36	16.85	16.34	15.84	טוב האנשים
***	F (2,2097) = 7.64	12.79	12.20	11.20	צדק
*	F (2,2098) = 3.28	13.09	13.00	12.21	שליטה על העולם
***	F (2,2051) = 17.62	9.21	11.60	12.41	אקראיות
**	F (2,2090) = 6.10	14.81	15.27	14.13	שליטה אישית
N.S.	F (2,2111) = 0.34	18.18	18.46	18.53	ערך עצמי
*	F (2,2080) = 4.12	12.15	12.96	12.25	מזל
p<.001*** p<.01** p<.05*					

כפי שעולה מלוח 12, בכל המדדים הגלובליים ובמרבית המדדים הספציפיים (מלבד ערך עצמי) קיימים הבדלים מובהקים בין הקבוצות. ניתוח scheffe מצא כי בין כל הקבוצות קיימים הבדלים מובהקים בתפיסת העולם כבר משמעות (מדד גלובלי) ובאקראיות (מדד ספציפי). ככל שהילד בעל מחויבות דתית רבה יותר, כך הוא תופס את העולם כבעל משמעות יותר וכאקראי פחות.

בנוסף, ילדים בעלי מחויבות דתית נמוכה תופסים את העולם כטוב וכצודק פחות, מאשר ילדים בעלי מחויבות דתית בינונית וגבוהה. ילדים בעלי מחויבות דתית נמוכה גם תופסים את השליטה על העולם ואת השליטה האישית כמעטה יותר, בהשוואה לילדים בעלי רמת מחויבות דתית בינונית. ניתוח scheffe לא זיהה בין אלו קבוצות קיימים הבדלים במדדים: הערכה עצמית, טוב האנשים ומזל.

באופן כללי ניתן לראות כי ילדים בעלי מחויבות דתית מעטה, תופסים באופן שלילי יותר את מידת הטוב והמשמעות הקיימת בעולם, בהשוואה לילדים בעלי מחויבות דתית ברמה בינונית או גבוהה.

ג. זיקה בין שיתוף ברגשות לאחר אירועי טרור לבין הנחות עולם

בעזרת מבחן t נבדקו ההבדלים במדדים השונים של הנחות עולם בין ילדים, המדווחים כי יש להם למי לפנות כאשר הם רוצים לדבר על אירועי הטרור ובין ילדים המדווחים כי אין להם אדם כזה. לוח 13 מציג את תוצאות המדדים השונים של הנחות העולם בחלוקה לקבוצות אלו.

לוח 13: ממוצעים למדדי הנחות העולם, בחלוקה למשתתפים ברגשות ושאינם משתתפים ברגשות בעקבות אירועי הטרור

T		שאינם משתתפים	משתתפים	
מדדים גלובליים				
***	t (1892) = -5.46	27.94 (n=335)	30.54 (n=1559)	טוב העולם
N.S.	t (1837) = -1.18	13.11 (n=331)	13.73 (n=1508)	העולם כבר משמעות
***	t (447.05) = -6.50	43.24 (n=327)	47.46 (n=1534)	הערכה עצמית
מדדים ספציפיים				
***	t (468.39) = -3.55	12.75	13.92	טוב העולם
***	t (1946) = -6.51	15.17	16.60	טוב האנשים
*	t (482.10) = -2.47	11.62	12.34	צדק
**	t (1949) = -3.02	12.34	13.17	שליטה על העולם
**	t (1912) = -3.14	10.87	11.79	אקראיות
***	t (464.01) = -5.99	13.71	15.58	שליטה אישית
***	t (467.05) = -4.08	17.59	18.70	ערך עצמי
***	t (475.47) = -4.03	11.97	13.11	מזל
p<.001*** p<.01** p<.05*				

כפי שעולה מלוח 13, ילדים המשתתפים ברגשות בעקבות אירועי טרור, הנם בעלי תפיסות חיוביות יותר של טוב העולם ובעלי הערכה עצמית חיובית יותר, בהשוואה לילדים שאינם משתתפים. במדדים הספציפיים נמצא, כי ילדים המשתתפים ברגשותיהם תופסים את העולם והאנשים כטובים יותר, חושבים שהעולם מתנהל על פי עקרונות של צדק, שליטה אך גם אקראיות, ורואים את עצמם כבעלי מזל, שליטה אישית וערך עצמי רב יותר, מאשר ילדים שאינם משתתפים ברגשותיהם.

שיתוף בני המשפחה ברגשות ביחס לטרור

בחלק זה בחנו באמצעות מבחן t את ההבדלים בתפיסות הקוגניטיביות של ילדים הפונים אל קרובי משפחה כדי לשתף ברגשותיהם ביחס לאירועי טרור, לעומת ילדים שאינם עושים כן.

לוח 14 מציג את ההבדלים במדדי הנחות העולם בין ילדים המשתפים את המשפחה לבין אלו שאינם משתפים.

לוח 14: ממוצעים למדדי הנחות העולם בחלוקה לילדים המשתפים / שאינם משתפים קרובי משפחה ברגשותיהם, לאחר חשיפה לאירוע טרור

מדדים גלובליים	משתפים	שאינם משתפים	T
טוב העולם	30.53 (n=1386)	28.57 (n=644)	*** t (1142.52) = -4.99
העולם כבר משמעות	13.61 (n=1340)	13.09 (n=631)	N.S. t (1969) = -1.25
הערכה עצמית	47.50 (n=1369)	44.05 (n=634)	*** t (1166.20) = -6.91
מדדים ספציפיים			
טוב העולם	13.97	12.70	*** t (1174.41) = -4.62
טוב האנשים	16.54	15.81	*** t (2089) = -4.18
צדק	12.30	11.65	** t (2096) = -2.95
שליטה על העולם	13.01	12.68	N.S. t (2097) = -1.49
אקראיות	11.75	11.18	* t (1220.67) = -2.38
שליטה אישית	15.51	14.19	*** t (2089) = -5.60
ערך עצמי	18.71	17.89	*** t (1125.00) = -3.90
מזל	12.30	11.98	*** t (2079) = -5.84
p<.001*** p<.01** p<.05*			

כפי שעולה מלוח 14 בכל המדדים נמצא הבדל מובהק בין הקבוצות, למעט הממד הגלובלי- העולם כבר משמעות והמדד הספציפי- שליטה על העולם. ילדים המשתפים את משפחתם ברגשותיהם כלפי הטרור, תופסים את העולם כטוב יותר וחשים עצמם כבעלי ערך, יותר מאשר ילדים שאינם משתפים את משפחתם.

שיתוף חברים ברגשות כלפי אירועי הטרור

בחלק זה נבדקו, באמצעות מבחן t, ההבדלים בתפיסות הקוגניטיביות של ילדים המשתפים את חבריהם בנוגע לרגשותיהם כלפי אירועי הטרור לעומת ילדים שאינם משתפים את חבריהם בנוגע לרגשותיהם כלפי אירועי הטרור. לוח 15 מציג את מדדי הנחות העולם בחלוקה לשתי קבוצות אלה.

לוח 15: ממוצעים למדדי הנחות העולם, בחלוקה לילדים המשתפים / שאינם משתפים חברים ברגשותיהם, לאחר חשיפה לאירוע טרור

משתפים	אינם משתפים	T	
מדדים גלובליים			
טוב העולם	30.75 (n=1340)	28.27 (n=690)	*** t (2028) = -6.71
העולם כבר משמעות	13.92 (n=1297)	12.52 (n=674)	** t (1969) = -3.45
הערכה עצמית	47.27 (n=1313)	44.78 (n=690)	*** t (1298.63) = -5.05
מדדים ספציפיים			
טוב העולם	14.04	12.74	*** t (2081) = -5.39
טוב האנשים	16.69	15.56	*** t (2089) = -6.63
צדק	12.41	11.50	*** t (2096) = -4.24
שליטה על העולם	13.18	12.37	*** t (1320.98) = -3.64
אקראיות	11.69	11.34	N.S. t (2050) = -1.54
שליטה אישית	15.50	14.33	*** t (1351.41) = -4.91
ערך עצמי	18.59	18.19	* t (2110) = -2.06
מזל	13.11	12.27	*** t (1374.64) = -3.98
p<.001*** p<.01** p<.05*			

כפי שעולה מלוח 15 ניתן לראות כי בין ילדים המשתפים את חבריהם ברגשותיהם כלפי אירועי הטרור ובין ילדים שאינם עושים כן, קיים הבדל מובהק בכל המדדים מלבד באקראיות. ילדים המשתפים חברים ברגשותיהם תופסים את העולם כטוב וכבר משמעות ואת עצמם כבעלי ערך, יותר מילדים שאינם משתפים את חבריהם.

שיתוף איש מקצוע ברגשות כלפי אירועי טרור

בחלק זה נבדקו, באמצעות מבחן t, ההבדלים בתפיסת העולם של ילדים המשתפים איש מקצוע ברגשותיהם כלפי הטרור לעומת ילדים שאינם עושים כן. לוח 16 מציג את מדדי הנחות העולם בחלוקה לשתי הקבוצות הללו.

לוח 16: ממוצעים למדדי הנחות העולם בחלוקה לילדים המשתפים / שאינם משתפים איש מקצוע ברגשותיהם, לאחר חשיפה לאירוע טרור

משתפים	שאינם משתפים	T	
מדדים גלובליים			
טוב העולם	29.86 (n=243)	29.91 (n=1787)	N.S. t (2028) = 0.09
העולם כבר משמעות	14.56 (n=223)	13.30 (n=1748)	* t (1969) = -2.05
הערכה עצמית	46.09 (n=231)	46.45 (n=1772)	N.S. t (281.03) = 0.47
מדדים ספציפיים			
טוב העולם	13.90	13.55	N.S. t (2081) = -0.97
טוב האנשים	15.95	16.36	N.S. t (2089) = 1.61
צדק	12.59	12.03	N.S. t (287.11) = -1.60
שליטה על העולם	12.86	12.91	N.S. t (2097) = 0.16
אקראיות	11.00	11.64	N.S. t (2050) = 1.90
שליטה אישית	15.06	15.10	N.S. t (290.15) = 0.11
ערך עצמי	18.17	18.49	N.S. t (2110) = 1.12
מזל	12.91	12.81	N.S. t (296.84) = -0.30
p<.001*** p<.01** p<.05*			

כפי שעולה מלוח 16, רק בממד הגלובלי- העולם כבר משמעות, נמצא הבדל בין הקבוצות. ילדים המשתפים איש מקצוע ברגשותיהם כלפי הטרור הם בעלי תחושה רבה יותר של משמעות בעולם, בהשוואה לילדים שאינם משתפים איש מקצוע ברגשותיהם.

ד. זיקה בין תחושת קהילתיות לבין הנחות עולם

בחלק זה בחנו, באמצעות מבחן t את קיומם של הבדלים במדדי הנחות העולם בין ילדים החשים שייכות לקהילה בה חיים לילדים שאינם חשים שייכות לקהילה. לוח 17 מציג הבדלים אלה.

לוח 17: ממוצעים למדדי הנחות העולם, בחלוקה לפי לכידות קהילתיות

T	לא חשים שייכות לשכונה	חשים שייכות לשכונה	
מדדים גלובליים			
*** t (2028) = -9.35	27.72 (n=722)	31.11 (n=1308)	טוב העולם
** t (1385.21) = -2.93	12.67 (n=702)	13.87 (n=1269)	העולם כבר משמעות
*** t (2001) = -7.05	44.24 (n=705)	47.59 (n=1298)	הערכה עצמית
מדדים ספציפיים			
*** t (2081) = -8.66	12.27	14.32	טוב העולם
*** t (2089) = -7.85	15.45	16.78	טוב האנשים
*** t (1439.01) = -3.90	11.5	12.39	צדק
** t (2097) = -2.74	12.52	13.11	שליטה על העולם
N.S. t (2050) = -0.64	11.47	11.62	אקראיות
*** t (2089) = -6.62	14.12	15.63	שליטה אישית
* t (1390.34) = -2.43	18.14	18.62	ערך עצמי
*** t (2079) = -7.05	11.88	13.33	מזל
p<.001*** p<.01** p<.05*			

כפי שעולה מלוח 17, בכל המדדים מלבד אקראיות, קיים הבדל מובהק בין הקבוצות. ילדים החשים שייכות לקהילה תופסים את העולם כטוב וכבעל משמעות ואת עצמם כבעלי ערך, יותר מילדים שאינם חשים שייכות לקהילה.

ה. זיקה בין תמיכה חברתית (כללית) לבין הנחות עולם

בחלק זה בחנו באמצעות ניתוח שונות חד כיווני, את קיומם של הבדלים במדדי הנחות העולם בין ילדים חסרי תמיכה חברתית, ילדים בעלי תמיכה בינונית וילדים בעלי תמיכה רבה. לוח 18 מציג את ההבדלים במדדי הנחות העולם בין ילדים הזוכים לרמות שונות של תמיכה חברתית.

לוח 18: ממוצעים למדדי הנחות העולם, בחלוקה לפי רמת תמיכה חברתית כללית

F		בעלי תמיכה רבה	בעלי תמיכה בינונית	חסרי תמיכה	
					מדדים גלובליים
***	F (2,2029) = 102.21	31.57 (n=1246)	28.85 (n=460)	24.99 (n=324)	טוב העולם
***	F (2,1970) = 22.39	14.19 (n=1201)	13.46 (n=448)	10.62 (n=322)	העולם כבר משמעות
***	F (2,2002) = 193.99	49.36 (n=1228)	44.20 (n=458)	38.19 (n=317)	הערכה עצמית
					מדדים ספציפיים
***	F (2,2082) = 90.82	14.57	13.18	10.45	טוב העולם
***	F (2,2090) = 65.84	16.99	15.66	14.62	טוב האנשים
***	F (2,2097) = 48.87	12.72	11.91	9.98	צדק
***	F (2,2098) = 57.47	13.54	12.84	10.53	שליטה על העולם
***	F (2,2051) = 27.71	12.06	11.49	9.84	אקראיות
***	F (2,2090) = 146.65	16.29	14.47	11.39	שליטה אישית
***	F (2,2111) = 54.48	19.19	17.41	17.09	ערך עצמי
***	F (2,2097) = 114.77	13.81	12.24	9.90	מזל
					p<.001*** p<.01** p<.05*

מעיון בלוח 18 ניתן ללמוד כי בכל המדדים קיימים הבדלים מובהקים בין הקבוצות. ניתוח scheffe העלה כי במדדים הגלובליים: תפיסת טוב העולם והערכה עצמית ובמדדים הספציפיים: טוב העולם, טוב האנשים, צדק, שליטה על העולם, שליטה אישית ומזל, קיים הבדל מובהק בין כל הקבוצות. במדד הגלובלי- משמעות העולם ובמדד הספציפי- אקראיות, קיים הבדל מובהק בין ילדים חסרי תמיכה חברתית ובין ילדים בעלי תמיכה בינונית או גבוהה. בנוסף, במדד הספציפי- ערך עצמי קיים הבדל מובהק בין ילדים חסרי תמיכה חברתית ובין ילדים בעלי תמיכה גבוהה.

באופן כללי ניתן לומר כי ילדים חסרי תמיכה חברתית תופסים באופן שלילי יותר את המידה בה העולם הוא טוב ובעל משמעות ובנוסף הם מדווחים על תפיסות נמוכות יותר של ערך עצמי, בהשוואה לילדים בעלי תמיכה בינונית או רבה.

6. מתאמים ורגרסיות

כדי לעמוד על הקשר בין כל המשתנים השונים שנסקרו ובין הנחות עולם, נערך ניתוח רגרסיה ליניארית בשלבים. הניתוח נערך עבור שלושת המשתנים הגלובליים של הנחות עולם.

בבדיקה מקדימה לרגרסיה, חושבו המתאמים בין כל המשתנים הבלתי תלויים לבין המשתנים הגלובליים של הנחות עולם. לוח 19 מציג את המתאמים הנ"ל.

לוח 19: מתאמי פירסון בין המשתנים הבלתי תלויים והמשתנים המתווכים לבין המשתנים הגלובליים של הנחות עולם

טוב העולם		העולם כבר משמעות		הערכה עצמית	
Sig.	r	Sig.	r	Sig.	r
N.S.	-.023	N.S.	.028	N.S.	-.023
N.S.	-.006	N.S.	.013	N.S.	-.006
N.S.	-.020	***	-.328	N.S.	-.020
N.S.	-.041	N.S.	-.025	N.S.	-.041
**	-.071	N.S.	-.034	**	-.071
**	.053	***	.189	**	.053
N.S.	.016	N.S.	.031	N.S.	.016
N.S.	.032	*	-.093	N.S.	.032
***	.119	***	.198	***	.119
***	.136	***	.154	***	.136
***	.140	***	.208	***	.140
**	.071	***	.269	**	.071
***	-.150	***	-.124	***	-.150
**	.075	***	.251	**	.075
***	.189	N.S.	.041	***	.189
***	.116	**	.074	***	.116
N.S.	.037	**	.076	N.S.	.037
***	.189	***	.109	***	.189
***	.404	***	.122	***	.404
***	.365	***	.124	***	.365
***	.384	***	.114	***	.384

p<.001*** p<.01** p<.05*

מלוח 19 ניתן ללמוד כי מתאמים גבוהים באופן יחסי, נמצאו בין תמיכה חברתית כללית ובעיקר בין תמיכה מהמשפחה ובין הערכה עצמית ($r=.40$) וכן בין רמת הדתיות של הילד ובין תפיסת העולם כטוב או כבר משמעות.

בהמשך למתאמים נערך ניתוח רגרסיה בארבעה צעדים :

1. בצעד הראשון נבדק הקשר בין המשתנים הסוציו-דמוגרפים : מין, כיתה, מספר אירועים קשים במהלך החיים ובשנה החולפת, ובין הנחות העולם.

2. בצעד השני נבדק הקשר בין משתני החשיפה והפחד ובין הנחות העולם. כיוון שנמצא כי בין חשיפה לאירועי טרור לבין דתיות קיימת אינטראקציה חזקה, לא הוכנסו משתנים אלה בנפרד, אלא נבנה משתנה אחד הכולל הכפלה של ציוני התקן של הדתיות בציוני התקן של החשיפה- משתנה זה מהווה אינטראקציה בין רמת דתיות וחשיפה והוא אשר נבדק במודל.

3. בצעד השלישי הוכנסו למודל משתני מערכת הערכים : רמת המחויבות האידיאולוגית (הנחלקת למחויבות מעשית, ביטחון בעמדה הפוליטית וחוסר סובלנות פוליטית) ורמת המחויבות הדתית (הנחלקת לדת כאורח חיים, הדת כמרכיב חברתי והדת כמגדירת זהות).

4. לבסוף נוספו למודל משתני התמיכה : תמיכה לאחר אירועי טרור, תחושת קשר לקהילה ותמיכה חברתית כללית.

ניתוח על פי שלבים אלה נערך, כאמור, לכל אחד מן המדדים הגלובליים של הנחות

העולם. ממצאי הרגרסיה לתפיסת טוב העולם מוצגים בלוח 20.

לוח 20: רגרסיה ליניארית בשלבים לניבוי תפיסת טוב העולם

משתנים			טוב העולם
Adj. Rsq.	Sig.	β	
צעד ראשון			
3.7			מין (0=בנות 1=בנים)
	N.S.	-.072	כיתה (1=ז' עד 3=ט')
	***	.186	מספר אירועי חיים קשים
	N.S.	-.017	מספר אירועים קשים השנה
צעד שני			
2.2			מין (0=בנות 1=בנים)
	**	-.125	כיתה (1=ז' עד 3=ט')
	**	.134	מספר אירועי חיים קשים
	N.S.	-.032	מספר אירועים קשים השנה
	N.S.	-.033	רמת פחד
	N.S.	-.061	אינטראקציה בין רמת חשיפה לדתיות
צעד שלישי			
9.8			מין (0=בנות 1=בנים)
	*	-.082	כיתה (1=ז' עד 3=ט')
	*	.095	מספר אירועי חיים קשים
	N.S.	-.038	מספר אירועים קשים השנה
	N.S.	-.027	רמת פחד
	N.S.	-.068	אינטראקציה בין רמת חשיפה ודתיות
	**	-.123	מחויבות מעשית
	**	.181	ביטחון בעמדה הפוליטית
	*	-.116	חוסר סובלנות פוליטית
	N.S.	-.068	הדת כאורח חיים
	***	.241	הדת כמרכיב חברתי
	**	-.142	הדת כמגדירה זהות
	N.S.	.054	
צעד רביעי			
12.2			מין (0=בנות 1=בנים)
	N.S.	.000	כיתה (1=ז' עד 3=ט')
	N.S.	.043	מספר אירועי חיים קשים
	N.S.	-.043	מספר אירועים קשים השנה
	N.S.	-.017	רמת פחד
	**	-.107	אינטראקציה בין רמת חשיפה ודתיות
	**	-.107	מחויבות מעשית
	**	.138	ביטחון בעמדה הפוליטית
	*	-.120	חוסר סובלנות פוליטית
	N.S.	-.066	הדת כאורח חיים
	***	.199	הדת כמרכיב חברתי
	**	-.127	הדת כמגדירה זהות
	N.S.	.030	שיתוף המשפחה ברגשות כלפי טרור
	N.S.	-.068	שיתוף חברים ברגשות כלפי טרור
	N.S.	.009	שיתוף איש מקצוע ברגשות כלפי טרור
	N.S.	-.057	תחושת קהילתיות
	N.S.	.074	תמיכה מהמשפחה
	**	.189	תמיכה מחברים
	***	.211	תמיכה מאחרים משמעותיים
	N.S.	.034	
סה"כ השונות המוסברות			
27.9			

p<.001*** p<.01** p<.05*

המשתנים הדמוגרפים

למשתנים הדמוגרפים: מין, גיל, מספר אירועים קשים במהלך החיים ובשנה החולפת, לא נמצא קשר עם תפיסת טוב העולם. לגיל הילד נמצא קשר חיובי בצעד הראשון, אך קשר זה נעלם לאחר שהוכנסו משתני התמיכה החברתית. כלומר, ככל שילדים בוגרים נוטים לתפוס העולם כטוב יותר, אולם יתכן וקשר זה נובע מתמיכה חברתית רבה יותר הקיימת לילדים בוגרים.

גיל הילד (בצעד הראשון) הסביר 3.7% מתפיסת טוב העולם.

משתני החשיפה והפחד

רמת הפחד עליה דיווח הילד בעת המפגש עם אירוע טרור נמצאה כבעלת קשר שלילי עם טוב העולם. כלומר, ככל שהילד דיווח על תחושה רבה יותר של פחד כך תפיסתו בנוגע לטוב העולם הנה שלילית יותר. משתנה האינטראקציה בין חשיפה ודתיות נמצא אף הוא כבעל קשר עם תפיסת טיב העולם. לכן נבדק המתאם שבין חשיפה ובין טוב העולם לקבוצות השונות:

תוצאות מתאם פירסון בין חשיפה ובין תפיסת טוב העולם, אצל:

חרדים -0.07 (N.S.)

דתיים -0.19 ($p<0.001$)

מסורתיים -0.00 (N.S.)

חילוניים -0.06 (N.S.)

למעשה, הקבוצה היחידה שבה קיים קשר בין חשיפה לאירועי טרור ובין תפיסת טוב העולם היא הדתיים. באופן מפתיע ילדים דתיים שנחשפו לאירועי טרור מדווחים על תפיסה חיובית יותר של טוב העולם.

משתני החשיפה והפחד הוסיפו עוד 2.2% לשונות המוסברת.

משתני הערכים

חלק מבין משתני האידיאולוגיה ומשתני הדתיות נמצאו כבעלי קשר עם תפיסת טוב העולם. מחויבות אידיאולוגית מעשית נמצאה כקשורה באופן חיובי עם תפיסת טוב העולם ואילו בטחון בעמדה הפוליטית קשורה באופן שלילי עם תפיסת טוב העולם. כלומר, ילדים המוכנים לפעול למען אידיאולוגיה בה הם מאמינים, הם גם בעלי תפיסה חיובית יותר של העולם ואילו

⁹ התוצאות מדווחות על פי השלב האחרון של הרגרסיה. לעיתים קיים הבדל בתוצאות מקדמי המתאם והמובהקות של אותם המשתנים בשלבים השונים. פער זה נובע מהקשרים הקיימים בין המשתנים הבלתי תלויים השונים. בניית התוצאות איננו מתייחסים להבדלים אלו.

ילדים בעלי תפיסה אידיאולוגית נוקשה- הבטוחים בעמדותיהם הפוליטיות, נוטים לתפוס באופן שלילי יותר את העולם והאנשים.

הדת כאורח חיים קשורה באופן חיובי גבוה יחסית ($\beta=.19$) עם תפיסת העולם כטוב העולם ואילו תפיסת הדת כמרכיב חברתי הייתה דווקא בעלת קשר שלילי. כלומר, ילדים עבורם הדת היא אורח חיים, נוטים לתפוס את טוב העולם ואילו ילדים עבורם הדת מהווה מרכיב חברתי נוטים לתפוס את העולם באופן שלילי יותר.

משתני הערכים הוסיפו עוד כמעט 10% לשונות המוסברת.

משתני התמיכה החברתית

מבין כל המשתנים החברתיים, תמיכה כללית הן מהמשפחה והן מחברים נמצאה כבעלת קשר חיובי עם תפיסת טוב העולם. תמיכה מחברים הייתה בעלת קשר גבוה יחסית ($\beta=.21$). כלומר, ילדים בעלי תמיכה ממשפחתם ומחבריהם, תופסים את העולם כחיובי יותר. בסה"כ משתנים אלו הוסיפו עוד כ- 12% לשונות המוסברת.

לסיכום

המודל כולו הצליח להסביר כמעט 28% מתפיסת טוב העולם. את התרומה העיקרית תרמו משתני התמיכה החברתית ומערכת הערכים. ניתן לומר כי ילדים שלא פחדו בעקבות חשיפה לאירוע טרור, ילדים דתיים שנחשפו לאירוע טרור, ילדים המוכנים לפעול למען אידיאולוגיה בה הם מאמינים, ילדים שאינם בעלי נוקשות אידיאולוגית, ילדים עבורם הדת היא אורח חיים ולא מרכיב חברתי וילדים הזוכים לתמיכה מחבריהם ומשפחתם, נוטים לתפוס את העולם והאנשים בו כטובים.

בשלב הבא נערך ניתוח ליניארי בשלבים לתפיסת העולם כבר משמעות. את תוצאות

הרגרסיה ניתן לראות בלוח 21.

לוח 21: רגרסיה ליניארית בשלבים לניבוי תפיסת העולם כבר משמעות

משתנים	β	העולם כבר משמעות אחוז השוונות המוסברת
צעד ראשון		
0.3		
	N.S.	.053
	N.S.	.063
	N.S.	-.046
	N.S.	.019
צעד שני		
0.9		
	N.S.	.032
	N.S.	.029
	N.S.	-.062
	N.S.	.025
	N.S.	.013
	**	-.116
צעד שלישי		
10.7		
	N.S.	.050
	N.S.	-.008
	N.S.	-.052
	N.S.	.046
	N.S.	-.016
	N.S.	-.074
	N.S.	-.038
	N.S.	-.063
	**	.152
	***	.245
	**	-.134
	*	.100
צעד רביעי		
3.4		
	*	.098
	N.S.	-.041
	N.S.	-.050
	N.S.	.057
	N.S.	-.039
	N.S.	-.064
	N.S.	-.044
	N.S.	-.071
	**	.151
	***	.235
	*	-.114
	N.S.	.084
	**	-.139
	N.S.	-.018
	N.S.	-.018
	N.S.	.014
	N.S.	.108
	N.S.	.114
	N.S.	.051
סה"כ השוונות המוסברת		
15.3		

p<.001*** p<.01** p<.05*

התוצאות העיקריות העולות מהמודל

המשתנים הדמוגרפים

למשתנים הדמוגרפים: מין, גיל, מספר אירועים קשים במהלך החיים ובשנה החולפת, לא נמצא קשר עם תפיסת העולם כבר משמעות. כלומר, ראיית העולם כמתנהל על פי עקרונות כלשהם, איננה קשורה למין הילד, גילו או אירועים קשים אותם הוא עבר במהלך חייו או בשנה החולפת. עם זאת, יש לציין כי בצעד הרביעי, כאשר הוספו משתני התמיכה החברתית, נמצא קשר חיובי בין משתנה המין ובין תפיסת העולם כבר משמעות. עובדה זו נובעת ככל הנראה מקשרים בין מין הילד (בנים) ובין חוסר תמיכה מהמשפחה ביחס לאירועי טרור. משתנים אלו הוסיפו תרומה שולית בלבד (0.3%) לשונות המוסברת.

משתני החשיפה והפחד

לרמת הפחד עליה דיווח הילד בעת המפגש עם אירוע טרור לא נמצא קשר עם תפיסת העולם כבר משמעות. למשתנה האינטראקציה- חשיפה ודתיות, נמצא קשר שלילי עם תפיסת העולם כבר משמעו, אולם קשר זה נעלם בצעד הבא בו הוספו משתני מערכת הערכים. למרות זאת, החלטנו לבדוק את הקשר שבין חשיפה ותפיסת העולם כבר משמעות לקבוצות הדתיות השונות.

מתאם פירסון בין חשיפה ובין תפיסת העולם כבעל משמעות, אצל:

חרדים - 0.18 (N.S.)

דתיים - 0.08 ($p < 0.05$)

מסורתיים - 0.06 (N.S.)

חילוניים - 0.03 (N.S.)

כלומר, רק אצל הדתיים נמצא קשר בין חשיפה לאירועי טרור ובין תפיסת העולם כבר משמעות, היא הדתיים. עם זאת, הקשר הוא חלש. כלומר, קיימת נטייה אצל ילדים דתיים שנחשפו לאירועי טרור, לדווח על תפיסה רבה יותר של התנהלות העולם על פי עקרונות. כפי שצוין קודם, קשר זה נעלם כאשר צרפנו את משתני הערכים.

משתני החשיפה והפחד הוסיפו פחות מאחוז לשונות המוסברת.

משתני הערכים

מבין משתני האידיאולוגיה, המשתנה בעל הקשר החיובי אל משמעות העולם היה חוסר סובלנות פוליטית. מתברר כי ילדים שהנם חסרי סובלנות פוליטית (אינם מוכנים להקשיב לעמדות הצד השני) נוטים לדווח על תחושה רבה יותר של משמעות העולם (כלומר, שהעולם מתנהל על פי עקרונות בעלי משמעות).

באופן דומה לנמצא בטוב העולם, גם כאן נמצא כי הדת כאורח חיים היתה קשורה באופן חיובי (ואפילו גבוה – $\beta = .23$) למשמעות העולם ואילו הדת כמרכיב חברתי היתה קשורה באופן שלילי. כלומר, ילדים עבורם הדת היא אורח חיים ולא מרכיב חברתי, נוטים לתפוס את העולם כמתנהל על פי עקרונות ברורים.

משתני הערכים הוסיפו מעל ל- 10% לשונות המוסברת.

משתני התמיכה החברתית

המשתנה היחידי מבין משתני התמיכה החברתית שנמצא כבעל קשר עם תפיסת העולם כבר משמעות היה תמיכה משפחתית ביחס לאירועי טרור. ילדים שפנו אל משפחתם בכדי לשתפם ברגשותיהם כלפי הטרור הם בעלי תפיסה שלילית יותר של העולם כמתנהל לפי משמעות כלשהי. משתנה זה הוסיף עוד כ- 3% לשונות בתפיסת העולם כבר משמעות.

לסיכום

המודל כולו הצליח להסביר 15.3% מהשונות בתפיסת העולם כבר משמעות. התרומה העיקרית להסבר הייתה של משתני מערכת הערכים. באופן כללי ניתן לומר כי ילדים עבורם הדת היא אורח חיים ולא מרכיב חברתי, שהנם חסרי סובלנות פוליטית ושאינם לבני משפחתם לשם קבלת תמיכה ביחס לאירועי טרור, מדווחים על תפיסה חיובית יותר של המשמעותיות בעולם.

בשלב הבא נערך ניתוח ליניארי בשלבים לתפיסת הערכה העצמית. את תוצאות הרגרסיה ניתן לראות בלוח 22.

לוח 22: רגרסיה ליניארית בשלבים לניבוי הערכה עצמית

משתנים	הערכה עצמית β	אחוז השונות המוסברת
צעד ראשון		
-0.5		
מין (0=בנות 1=בנים)	.013	N.S.
כיתה (1=ז' עד 3=ט')	.023	N.S.
מספר אירועי חיים קשים	-.008	N.S.
מספר אירועים קשים השנה	-.023	N.S.
צעד שני		
-0.3		
מין (0=בנות 1=בנים)	.040	N.S.
כיתה (1=ז' עד 3=ט')	.046	N.S.
מספר אירועי חיים קשים	-.001	N.S.
מספר אירועים קשים השנה	-.030	N.S.
רמת פחד	.037	N.S.
אינטראקציה בין רמת חשיפה לדתיות	.077	N.S.
צעד שלישי		
2.4		
מין (0=בנות 1=בנים)	.056	N.S.
כיתה (1=ז' עד 3=ט')	.023	N.S.
מספר אירועי חיים קשים	-.009	N.S.
מספר אירועים קשים השנה	-.019	N.S.
רמת פחד	.025	N.S.
אינטראקציה בין רמת חשיפה ודתיות	.134	**
מחויבות מעשית	.135	*
ביטחון בעמדה הפוליטית	-.022	N.S.
חוסר סובלנות פוליטית	.020	N.S.
הדת כאורח חיים	.093	*
הדת כמרכיב חברתי	-.052	N.S.
הדת כמגדירה זהות	.051	N.S.
צעד רביעי		
24.2		
מין (0=בנות 1=בנים)	.106	*
כיתה (1=ז' עד 3=ט')	-.046	N.S.
מספר אירועי חיים קשים	.000	N.S.
מספר אירועים קשים השנה	-.020	N.S.
רמת פחד	-.037	N.S.
אינטראקציה בין רמת חשיפה ודתיות	.142	**
מחויבות מעשית	.057	N.S.
ביטחון בעמדה הפוליטית	-.010	N.S.
חוסר סובלנות פוליטית	.031	N.S.
הדת כאורח חיים	.005	N.S.
הדת כמרכיב חברתי	-.021	N.S.
הדת כמגדירה זהות	.026	N.S.
שיתוף המשפחה ברגשות כלפי טרור	-.030	N.S.
שיתוף חברים ברגשות כלפי טרור	-.078	N.S.
שיתוף איש מקצוע ברגשות כלפי טרור	.007	N.S.
תחושת קהילתיות	.104	**
תמיכה מהמשפחה	.264	***
תמיכה מחברים	.207	***
תמיכה מאחרים משמעותיים	.127	*
סה"כ השונות המוסברת		
26.6		
p<.05* p<.01** p<.001***		

המשתנים הדמוגרפים

למשתנים הדמוגרפים: מין, גיל, מספר אירועים קשים במהלך החיים ובשנה החולפת, לא נמצא קשר עם הערכה עצמית. כלומר, הערכה עצמית (תפיסת האדם את עצמו כבעל מזל, שליטה וערך עצמי) איננה קשורה למינו, גילו או אירועים קשים אותם הוא חווה בעבר או בשנה החולפת. מין נמצא כבעל קשר להערכה עצמית רק בצעד הרביעי כאשר הוספו משתני התמיכה, ככל הנראה עקב הקשר בין מין הילד ובין תמיכה חברתית.

משתני החשיפה והפחד

לרמת הפחד עליה דיווח הילד בעת המפגש עם אירוע טרור לא נמצא קשר עם הערכה עצמית. למשתנה האינטראקציה- חשיפה ודתיות, לא נמצא קשר עם הערכה עצמית בשלב השני של הרגרסיה, אלא בשלב השלישי, כאשר הוספו משתני הערכים. בדיקת הקשר שבין חשיפה והערכה עצמית לקבוצות הדתיות השונות העלתה כי המתאם איננו מובהק בכל הקבוצות, אך קרוב למובהקות אצל החילוניים.

חרדים -0.33 (N.S.)

דתיים -0.03 (N.S.)

מסורתיים -0.06 (N.S.)

חילוניים -0.07 (N.S.) אם כי המתאם קרוב למובהקות ($\text{sig}=0.057$)

כלומר, אין קשר בין החשיפה לטרור ובין הערכה עצמית (עם זאת, אצל החילוניים הקשר היה קרוב למובהקות- יש בכך בכדי לרמוז כי ילדים חילוניים שנחשפו לטרור עלולים לדווח על הערכה עצמית שלילית).

משתני הערכים

מחויבות מעשית לאידיאולוגיה ותפיסת הדת כאורח חיים נמצאו כבעלי קשר חיובי עם הערכה עצמית בצעד השלישי, אולם קשר זה נעלם כאשר הוספו משתני התמיכה החברתית. משתנים אלו הוסיפו עוד 2.4% לשונות בהערכה עצמית.

משתני התמיכה החברתית

משתני התמיכה הקשורים לטרור לא נמצאו כבעלי קשר עם הערכה עצמית אולם כל שאר משתני התמיכה: לכידות קהילתית, תמיכה כללית ממשפחה, חברים ואדם קרוב אחר, היו בעלי

קשר חיובי עם הערכה עצמית. תמיכה משפחתית הייתה בעלת קשר גבוה במיוחד עם הערכה עצמית ($\beta=.26$).

כלומר, ילדים החשים שיש להם תמיכה ממשפחתם, חבריהם, איש קרוב אחר או מהקהילה, נוטים לדווח על הערכה עצמית גבוהה יותר. משתני התמיכה הוסיפו 24.2% (!) להסברת השוני בהערכה העצמית.

לסיכום

המודל כולו הצליח להסביר 26.6% מהשונות בהערכה העצמית. התרומה העיקרית להסבר הייתה של משתני התמיכה החברתית ובעיקר של התמיכה ממשפחה ומחברים. באופן כללי ניתן לומר כי ילדים המדווחים על תמיכה כללית ממשפחתם, חבריהם, אנשים קרובים אחרים והקהילה בה הם חיים, נוטים לדווח גם על הערכה עצמית גבוהה יותר.

צמיחה פוסט טראומטית

בפרקים הקודמים תוארו ההשפעות השליליות העלולות להיגרם לילדים כתוצאה מחשיפה לאירועי טרור ומלחמה. אולם, אירועים קשים יכולים בצד ההשפעות השליליות גם לפתוח פתח לצמיחה ולהתפתחות אישית. פרק זה מאיר זווית מעט שונה של תוצאות הטרור ומנסה לבדוק האם אירועים קשים, אליהם נחשפו הילדים, הובילו גם לגדילה ולהתפתחות אישית רבה יותר.

כפי שתואר בפרק השיטה, התפתחות אישית כתוצאה מאירועי טרור נבחנה באמצעות שאלון הצמיחה, המעריך את המידה שבה ניצולי אירועים טראומטיים מדווחים על שינויים חיוביים שהתרחשו בתפיסת החיים שלהם ובמערכת היחסים עם הזולת, כתוצאה מתהליך ההתמודדות עם הטראומה.

בפרק זה נציג את משתני הצמיחה ואת הקשר בינם לבין המשתנים הסוציו-דמוגרפיים, משתני החשיפה ומשתנים הערכים והתמיכה החברתית. בסופו של הפרק יבחנו הקשרים בין המשתנים השונים שנסקרו ובין יכולת הצמיחה של הפרט.

1. תוצאות הצמיחה בכל המדגם

כמתואר בפרק השיטה, השאלון המקורי (Tedeschi & Calhoun, 1996) מכיל 21 פריטים המחולקים ל- 5 תת סולמות. כיוון שהשאלון כללי ואין בו התייחסות למתבגרים ולקשר עם המדינה, הוספנו שתי תת סולמות: הראשון בודק תחושה של התבגרות ולקחת אחריות והשני בודק שינויים בתחושת הקשר של הילד לקהילה הרחבה ולארצו. לגבי כל היגד התבקש הנבדק להעריך את המידה שבה חל בו שינוי כתוצאה מפיגוע טרור שנחשף אליו, על סולם שבין 1 ("לא חל שינוי") לבין 4 ("חל שינוי במידה רבה").

לשם תיאור משתנה הצמיחה חושב ציון ממוצע עבור כל אחד מתתי-הסולמות שלעיל וכן חושב ציון ממוצע לשאלון כולו.

בלוח 1 מוצגים הממוצעים וסטיות התקן עבור כל אחד מן המדדים הנ"ל במדגם כולו.

לוח 1: ממוצעים וסטיות תקן למדדי הצמיחה במדגם כולו

שם המדד	ממוצע	סטיית תקן
מדד גלובלי		
ממוצע צמיחה	2.04	0.67
תת סולמות		
יחס לאחרים	1.93	0.73
אפשרויות חדשות	1.67	0.68
כוח אישי	1.98	0.80
שינוי רוחני	1.91	0.98
הערכת החיים	1.99	0.77
תחושת משמעות	2.15	0.88
קשר לכלל	2.33	0.94

כפי שעולה מלוח 1, ברוב המדדים ממוצע הציונים הוא סביב 2, משמע הנבדקים מדווחים, כי חל שינוי, אך במידה מועטה בלבד. המדדים, בהם דווח השינוי הממוצע הגדול ביותר, הם תחושת המשמעות והקשר לכלל (שני תת-הסולמות החדשים).

2. בחינת הצמיחה ביחס למשתנים הסוציו-דמוגרפיים

בפרק זה תתואר הזיקה בין המאפיינים הסוציו-דמוגרפיים של הנבדקים - מין, כיתה, רמת דתיות, עמדה פוליטית, אירועי חיים קשים במהלך השנה החולפת ואירועים קשים במהלך

החיים – לבין מדדי הצמיחה. בכל לוח יוצגו תוצאות המדדים, שתוארו לעיל, עבור הקטגוריות השונות של המשתנים הדמוגרפיים הרלוונטיים¹⁰.

א. זיקה בין מין לבין צמיחה

בחלק זה בחנו באמצעות מבחני t האם קיימים הבדלים בין בנים לבנות במדדי הצמיחה השונים. בלוח 2 מוצגים ציוני מדדי הצמיחה השונים בחלוקה לבנים ולבנות.

לוח 2: ממוצעים למדדי הצמיחה בחלוקה לפי מין

שם הממד	בנים (n=1229)	בנות (n=1694)	t
מדד גלובלי			
ממוצע צמיחה	1.92	2.12	t(2887) = -7.84 ***
תת סולמות			
יחס לאחרים	1.78	2.04	t(2887) = -9.26 ***
אפשרויות חדשות	1.63	1.70	t(2905) = -2.87 **
כוח אישי	1.93	2.03	t(2912) = -3.16 **
שינוי רוחני	1.75	2.03	t(2882) = -7.58 ***
הערכת החיים	1.82	2.12	t(2917) = -10.82 ***
תחושת משמעות	2.05	2.23	t(2871) = -5.19 ***
קשר לכלל	2.24	2.40	t(2866) = -4.36 ***
	p<.001***	p<.01**	p<.05*

כפי שעולה מלוח 2 ניתן לראות כי בכל מדדי הצמיחה ציוני הבנות גבוהים באופן מובהק מציוני הבנים. כלומר, בנות מדווחות על יותר תהליכים של התפתחות אישית בעקבות אירועי טרור, בהשוואה לבנים.

ב. זיקה בין גיל לבין צמיחה

בחלק זה בחנו באמצעות ניתוח שונות חד כיווני האם קיימים הבדלים בצמיחה אצל ילדים בגילאים שונים. בלוח 3 מוצגים ציוני מדדי הצמיחה השונים בחלוקה לפי גיל.

¹⁰ בכל הניתוחים קיימים הבדלים קטנים במספר הנבדקים שהשתתפו בחישובים במדדי הצמיחה השונים. בגלל הפער הקטן וכדי להקל על הקורא, יובאו נתוני הנבדקים כפי שהינם נכונים עבור המשתנה הגלובלי.

לוח 3: ממוצעים למדדי הצמיחה בחלוקה לפי כיתה

שם הממד	ז' (n=1034)	ח' (n= 1068)	ט' (n=783)	F
מדד גלובלי				
ממוצע צמיחה	2.04	2.04	2.02	N.S. F (2,2884) = 0.38
תת סולמות				
יחס לאחרים	1.95	1.92	1.88	N.S. F (2,2849) = 1.86
אפשרויות חדשות	1.67	1.70	1.62	N.S. F (2,2867) = 0.67
כוח אישי	2.02	1.99	1.92	* F (2,2874) = 3.18
שינוי רוחני	1.89	1.88	1.96	N.S. F (2,2844) = 1.42
הערכת החיים	1.97	1.98	2.01	N.S. F (2,2880) = 0.68
תחושת משמעות	2.18	2.17	2.09	N.S. F (2,2835) = 2.81
קשר לכלל	2.24	2.32	2.43	*** F (2,2830) = 8.39

p<.001*** p<.01** p<.05*

כפי שעולה מלוח 3 רק בשני מדדים: כוח אישי וקשר לכלל, נמצא הבדל מובהק בין ילדים בגילאים שונים. בשני המדדים ניתוח scheffe זיהה כי מקור ההבדלים הוא בין ילדים בכיתה ז' לילדים בכיתה ט'. במדד הכוח האישי ילדים בכיתה ז' מדווחים על ציוני צמיחה גבוהים יותר ואילו במדד הקשר לכלל ילדים בכיתה ט' הם שמדווחים על ציוני צמיחה גבוהים יותר. עקב חוסר המובהקות שבמרבית המדדים, הרי שיש בכך בכדי להציע כי לא ניתן ליחס את הצמיחה האישית כתוצאה מטרור, לשינויים בגיל הילד.

ג. זיקה בין רמת המחויבות הדתית לבין צמיחה

בחלק זה בחנו באמצעות ניתוח שונות חד כיווני האם קיימים הבדלים בצמיחה בקרב ילדים חרדים, דתיים, מסורתיים וחילוניים. בלוח 4 מוצגים ציוני מדדי הצמיחה השונים בחלוקה לפי הקבוצות הנ"ל.

לוח 4: ממוצעים למדדי הצמיחה בחלוקה לפי רמת דתיות

שם הממד	חרדי (n= 19)	דתי (n=1140)	מסורתי (n=801)	חילוני (n=961)	F
מדד גלובלי					
ממוצע צמיחה	2.17	2.22	2.05	1.80	*** F (3,2920) = 69.49
תת סולמות					
יחס לאחרים	2.04	2.10	1.94	1.72	*** F (3,2888) = 48.07
אפשרויות חדשות	1.77	1.77	1.69	1.53	*** F (3,2907) = 22.87
כוח אישי	2.02	2.09	2.03	1.82	*** F (3,2912) = 21.07
שינוי רוחני	2.22	2.38	1.85	1.41	*** F (3,2882) = 202.27
הערכת החיים	2.26	2.13	2.02	1.79	*** F (3,2918) = 35.89
תחושת משמעות	2.21	2.32	2.17	1.94	*** F (3,2871) = 31.48
קשר לכלל	2.64	2.61	2.30	2.01	*** F (3,2866) = 72.38

p<.001*** p<.01** p<.05*

כפי שעולה מלוח 4, בכל מדדי הצמיחה קיימים הבדלים מובהקים בין ילדים ברמות שונות של דתיות. מניתוח scheffe עולים מספר ממצאים:

בין ילדים חרדים לחילוניים קיים הבדל מובהק במדדים של שינוי רוחני וקשר לכלל. בשני מדדים אלה ציוני הילדים החרדים גבוהים מציוני הילדים החילוניים. בין ילדים דתיים לילדים חילוניים קיים הבדל מובהק בכל המדדים. בין ילדים דתיים וילדים מסורתיים קיים הבדל מובהק במדדים: ממוצע צמיחה, יחס לאחרים, שינוי רוחני, הערכה לחיים, תחושת משמעות וקשר לכלל. בכל המדדים ילדים דתיים מדווחים על ציוני צמיחה גבוהים יותר מילדים מסורתיים או חילוניים. בין ילדים מסורתיים לילדים חילוניים קיימים הבדלים מובהקים בכל המדדים. ילדים מסורתיים מדווחים על ציוני צמיחה גבוהים יותר בהשוואה לילדים חילוניים. ניתן לומר כי ילדים חילוניים מדווחים על רמה נמוכה יותר של צמיחה כתוצאה מאירוע טרור, בהשוואה לילדים מסורתיים, דתיים וחרדים. ילדים דתיים מדווחים על תחושת הצמיחה הרבה ביותר, בהשוואה לכל שאר הקבוצות, בכל המדדים פרט להערכת החיים והקשר לכלל- בהם ממוצע הציונים הגבוה ביותר שייך לילדים החרדים.

ד. זיקה בין עמדה פוליטית לבין צמיחה

בחלק זה בחנו באמצעות ניתוח שונות חד כיווני האם קיימים הבדלים בתפיסת הצמיחה בין ילדים בעלי עמדות פוליטיות שונות. בלוח 5 מוצגים ציוני מדדי הצמיחה השונים בחלוקה לפי עמדה פוליטית.

לוח 5: ממוצעים למדדי הצמיחה בחלוקה לפי עמדה פוליטית

שם הממד	ימין (n= 1912)	מרכז (n=629)	שמאל (n=192)	F
מדד גלובלי				
ממוצע צמיחה	2.08	1.98	1.86	*** F (2,2732) = 13.28
תת סולמות				
יחס לאחרים	1.96	1.92	1.74	*** F (2,2703) = 7.97
אפשרויות חדשות	1.69	1.68	1.50	** F (2,2721) = 6.33
כוח אישי	2.00	1.97	1.86	N.S. F (2,2726) = 2.85
שינוי רוחני	2.05	1.71	1.44	*** F (2,2700) = 54.43
הערכת החיים	2.02	1.96	1.85	** F (2,2731) = 5.49
תחושת משמעות	2.19	2.11	2.02	* F (2,2688) = 4.36
קשר לכלל	2.44	2.15	2.09	*** F (2,2682) = 30.26
p<.001*** p<.01** p<.05*				

מלוח 5 עולה, כי בכל מדדי הצמיחה (למעט כוח אישי בו יש נטייה למובהקות, $Sig=.058$) קיימים הבדלים מובהקים בין בעלי עמדות פוליטיות שונות. מניתוח scheffe לבירור מקור ההבדלים עולים מספר ממצאים:

בין כל הקבוצות קיימים הבדלים מובהקים במדד שינוי רוחני. בין ילדים, המדווחים על עמדות ימניות, לבין ילדים, המדווחים על עמדות שמאליות, נמצאו הבדלים מובהקים בכל המדדים (מלבד כוח אישי). בין ילדים המחזיקים בעמדות ימניות ובין ילדים בעלי עמדות מרכזיות, קיימים הבדלים מובהקים במדדים הבאים: ממוצע צמיחה, שינוי רוחני וקשר לכלל. בכל המדדים הנ"ל ציוני הילדים, המדווחים על עמדות ימניות גבוהים משל הקבוצות האחרות שצוינו.

בין ילדים, המדווחים על עמדות מרכזיות לבין ילדים המדווחים על עמדות שמאליות קיים הבדל מובהק במדדים: יחס לאחרים, אפשרויות חדשות ושינוי רוחני. במדדים אלה ציוני הילדים, המדווחים על עמדות מרכזיות, גבוהים בהשוואה לציוני הילדים, המדווחים על עמדות שמאליות.

ניתן לראות, כי ילדים בעלי עמדות ימניות מדווחים על תחושת הצמיחה הרבה ביותר בעקבות ארועי טרור, בהשוואה לשאר הילדים.

ה. זיקה בין אירועים קשים במהלך החיים לבין צמיחה

בחלק זה בחנו באמצעות ניתוח שונות חד כיווני האם קיימים הבדלים בתחושת הצמיחה של ילדים שחוו מספר שונה של אירועים קשים במהלך חייהם. לוח 6 מציג את תוצאות הניתוח.

לוח 6: ממוצעים למדדי הצמיחה בחלוקה לפי כמות אירועים קשים במהלך החיים

מספר אירועים קשים	0 (n=684)	1 (n=972)	2 (n=1115)	3 ויותר (n=201)	F
<u>מדד גלובלי</u>					
ממוצע צמיחה	1.91	2.03	2.12	2.04	*** F (3,2971) = 13.58
<u>תת סולמות</u>					
יחס לאחרים	1.78	1.91	2.02	1.98	*** F (3,2934) = 15.49
אפשרויות חדשות	1.57	1.63	1.74	1.78	*** F (3,2953) = 12.37
כוח אישי	1.83	1.98	2.08	2.02	*** F (3,2960) = 13.55
שינוי רוחני	1.87	1.93	1.96	1.70	** F (3,2928) = 4.13
הערכת החיים	1.88	1.96	2.07	2.02	*** F (3,2966) = 8.70
תחושת משמעות	1.99	2.18	2.24	2.10	*** F (3,2919) = 12.12
קשר לכלל	2.24	2.34	2.38	2.25	* F (3,2914) = 3.63

p<.001*** p<.01** p<.05*

מלוח 6 עולה, כי בכל מדדי הצמיחה קיימים הבדלים מובהקים בין ילדים שחוו כמות

שונה של אירועים קשים במהלך חייהם. מניתוח scheffe לבירור מקור ההבדלים עולים מספר ממצאים:

בין ילדים שעברו שלושה אירועים קשים ויותר ובין ילדים שלא עברו אף ארוע קשה, נמצא הבדל מובהק במדדים: יחס לאחרים, אפשרויות חדשות וכוח אישי. בכל המקרים, ילדים שעברו שלושה אירועים קשים מדווחים על צמיחה רבה יותר בהשוואה לילדים שלא עברו אף ארוע. בין ילדים שחוו לשלושה אירועים קשים ויותר ובין ילדים שחוו ארוע קשה אחד או שני אירועים קשים, נמצא הבדל מובהק במדדים: אפשרויות חדשות ושינוי רוחני. ציוני ילדים שעברו שלושה אירועים קשים גבוהים מציוני ילדים שעברו ארוע קשה אחד, באפשרויות חדשות, אך נמוך מזה של ילדים שעברו שני אירועים קשים. במדד השינוי הרוחני, ילדים שעברו שלושה אירועים קשים הם בעלי ממוצע צמיחה נמוך מזה של ילדים שעברו ארוע קשה אחד או שניים.

בין ילדים שעברו שני אירועים קשים ובין ילדים שלא עברו אף ארוע קשה קיים הבדל מובהק בכל המדדים מלבד שינוי רוחני. בין ילדים שחוו שני אירועים קשים ובין ילדים שעברו ארוע קשה אחד קיים הבדל מובהק בממוצע הצמיחה, יחס לאחרים, אפשרויות חדשות והערכת החיים. בכל המקרים, ציוני הצמיחה של ילדים שעברו שני אירועים קשים, גבוהים יותר מהקבוצות שהוזכרו.

בין ילדים שחוו ארוע קשה אחד ובין ילדים שלא עברו אף לא ארוע קשה אחד קיים הבדל מובהק בממוצע הצמיחה, יחס לאחרים, כוח אישי ומשמעות. בכל המקרים, ציוני

הילדים שחוו ארוע קשה אחד גבוהים מאלו של הילדים שלא עברו אף ארוע קשה במהלך חייהם.

באופן כללי, ניתן לומר כי עד רמה של שני אירועים, ילדים שחוו יותר אירועים קשים, נוטים לדווח גם על תחושה רבה יותר של צמיחה.

1. זיקה בין אירועים קשים במהלך השנה החולפת לבין צמיחה

בחלק זה בחנו באמצעות ניתוח שונות חד כיווני האם קיימים הבדלים בתפיסת הצמיחה אצל ילדים שחוו רמות שונות של אירועים קשים במהלך השנה החולפת. לוח 7 מציג את תוצאות הניתוח.

לוח 7: ממוצעים למדדי הצמיחה בחלוקה לפי כמות אירועים קשים במהלך השנה החולפת

מספר אירועים קשים	0 (n=1868)	1 (n=872)	2 (n=200)	3 ויותר (n=32)	F
מדד גלובלי					
ממוצע צמיחה	1.99	2.11	2.10	2.09	*** F (3,2971) = 6.76
תת סולמות					
יחס לאחרים	1.88	2.01	2.00	2.04	*** F (3,2934) = 7.29
אפשרויות חדשות	1.63	1.72	1.80	1.80	*** F (3,2953) = 6.85
כוח אישי	1.93	2.08	2.07	2.17	*** F (3,2960) = 8.78
שינוי רוחני	1.88	1.97	1.90	1.83	N.S. F (3,2928) = 1.56
הערכת החיים	1.95	2.05	2.09	2.02	** F (3,2966) = 4.50
תחושת משמעות	2.10	2.24	2.21	2.12	** F (3,2919) = 5.30
קשר לכלל	2.31	2.37	2.29	2.28	N.S. F (3,2914) = 1.08

p<.001*** p<.01** p<.05*

מלוח 7 עולה, כי בכל מדדי הצמיחה, למעט שינוי רוחני וקשר לכלל, קיימים הבדלים מובהקים בין ילדים, שחוו רמות שונות של אירועי חיים קשים במהלך השנה החולפת. מניתוחי המשך מתברר כי מקור ההבדלים הוא בשוני בכל המדדים בין ציוני ילדים שלא חוו אף ארוע לא אירוע קשה אחד ובין ילדים שחוו ארוע קשה אחד. בנוסף, בין ילדים שחוו שני אירועים קשים ובין ילדים שלא עברו אף לא ארוע קשה אחד קיים הבדל רק במדד האפשרויות החדשות. באופן כללי ניתן לומר כי ילדים שלא חוו אף לא אירוע קשה אחד נוטים לדווח על תחושת הצמיחה המעטה ביותר במרבית המדדים.

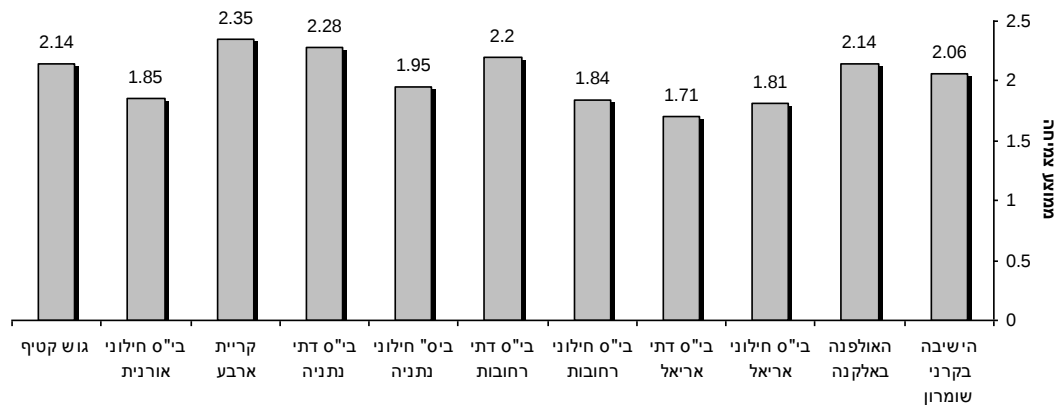
3. בחינת הצמיחה בבתי הספר השונים

בחלק זה בחנו באמצעות ניתוח שונות חד כיווני האם קיימים הבדלים בתפיסת הצמיחה בקרב בתי הספר השונים. בלוח 8 מוצגים ציוני כל מדדי הצמיחה עבור בתי הספר השונים. בהמשך, תרשים 1 מציג את ההבדלים בין בתי הספר השונים בממד של ממוצע הצמיחה.

לוח 8: ממוצעים למדדי הצמיחה בחלוקה לפי בתי ספר

שם הממד	קרני שומרון (n=118)	האולפנה באלקנה (n=175)	חילוני אריאל (n=158)	דתי אריאל (n=31)	חילוני רחובות (n=538)	דתי רחובות (n=285)	חילוני נתניה (n=553)	דתי נתניה (n=481)	קריית ארבע (n=230)	חילוני אורנית (n=348)	גוש קטיף (n=55)	F
מדד גלובלי												
ממוצע צמיחה	2.06	2.14	1.81	1.71	1.84	2.20	1.95	2.28	2.35	1.85	2.14	*** F (10,2971) =26.14
תת סולמות												
יחס לאחרים	1.92	2.08	1.73	1.69	1.76	2.07	1.83	2.16	2.24	1.75	2.08	*** F (10,2934) =19.41
אפשרויות חדשות	1.73	1.68	1.53	1.43	1.57	1.84	1.62	1.82	1.85	1.51	1.86	*** F (10,2953) =11.21
כוח אישי	1.99	1.95	1.80	1.70	1.84	2.17	1.98	2.13	2.18	1.87	2.16	*** F (10,2960) = 8.60
שינוי רוחני	2.10	2.24	1.59	1.48	1.52	2.11	1.70	2.43	2.59	1.51	1.88	*** F (10,2928) =55.08
הערכת החיים	1.81	2.10	1.80	1.67	1.85	2.18	1.89	2.24	2.22	1.86	1.95	*** F (10,2966) = 15.63
תחושת משמעות	2.14	2.19	1.90	1.89	1.95	2.33	2.13	2.42	2.41	1.93	2.23	*** F (10,2919) =14.70
קשר לכלל	2.66	2.51	2.14	1.81	2.06	2.42	2.09	2.59	2.93	2.22	2.49	*** F (10,2914) =27.00
												p<.001*** p<.01** p<.05*

תרשים 1: ממוצע צמיחה בחלוקה לבתי הספר

כפי שעולה מלוח 8 ומתרשים 1, בכל מדדי הצמיחה קיימים הבדלים מובהקים בין ילדים מבתי הספר השונים. ברבים מן המדדים הציונים הנמוכים ביותר דווחו בקרב ילדים מאריאל, בפרט מבית הספר הדתי, וכן בקרב ילדי אורנית וילדים מבי"ס חילוני רחובות. משמע בקרב ילדים אלה חל שינוי במידה הנמוכה ביותר. הציונים הגבוהים ביותר דווחו בדרך כלל על ידי ילדי בתי הספר הדתיים כגון קריית ארבע, בי"ס הדתי נתניה ובי"ס הדתי רחובות וכו'. משמע, ילדים אלה מדווחים על המידה הרבה ביותר של שינוי חיובי כתוצאה מאירועי הטרור.

4. בחינת הצמיחה לפי רמת המגע עם אירועי טרור

בחלק זה יתוארו מדדי הצמיחה השונים כפי שבאו לידי ביטוי בקרב ילדים, שדווחו על רמות שונות של חשיפה לאירועי טרור ושל תחושת פחד בעת החשיפה לאירועי טרור.

א. זיקה בין רמת החשיפה לבין צמיחה

כזכור (פירוט ניתן למצוא בפרק החשיפה), משתנה החשיפה חולק לחמש רמות, כך ש-0 פירושו, שהילד לא נחשף לאף אירוע, ו-4 פירושו חשיפה לשישה או יותר מהאירועים ברשימה. לוח 9 מציג את ציוני מדדי הצמיחה השונים בחלוקה לרמות חשיפה.

לוח 9: ממוצעים למדדי הצמיחה בחלוקה לפי רמות חשיפה

שם המדד	0 (n=886)	1 (n=574)	2 (n=766)	3 (n=341)	4 (n=401)	F
מדד גלובלי ממוצע צמיחה	1.84	1.93	2.05	2.22	2.43	*** F (4,2967) = 66.89
תת סולמות						
יחס לאחרים	1.74	1.85	1.92	2.09	2.32	*** F (4,2930) = 51.71
אפשרויות חדשות	1.53	1.61	1.66	1.78	1.97	*** F (4,2949) = 32.04
כוח אישי	1.83	1.91	1.98	2.14	2.32	*** F (4,2956) = 30.79
שינוי רוחני	1.66	1.69	1.93	2.24	2.45	*** F (4,2924) = 65.48
הערכת החיים	1.79	1.90	2.05	2.20	2.25	*** F (4,2962) = 36.45
תחושת משמעות	1.96	2.04	2.17	2.33	2.53	*** F (4,2915) = 35.21
קשר לכלל	2.05	2.19	2.32	2.54	2.98	*** F (4,2911) = 80.10
	p<.01**	p<.001***				

כפי שעולה מעיון בלוח 9, קיימים הבדלים מובהקים בין ילדים ברמות חשיפה שונות בכל

מדדי הצמיחה. ניתוח scheffe לבדיקת מקור ההבדלים העלה את הממצאים הבאים:

בין ילדים שנחשפו לשישה ארועים ויותר (קבוצה 4) ובין ילדים שנחשפו לשלושה ארועים ופחות (קבוצות 0-2) קיים הבדל מובהק בכל המדדים. בין ילדים שנחשפו לשישה ארועים ויותר ובין ילדים שנחשפו לארבעה או חמישה ארועים (קבוצה 3) קיים הבדל מובהק בממוצע הצמיחה, יחס לאחרים, אפשרויות חדשות, כוח אישי וקשר למקום. בכל המקרים ציוני הצמיחה של ילדים שנחשפו לשישה ארועי טרור ויותר היו גבוהים משל שאר הקבוצות.

בין ילדים שנחשפו לארבעה או חמישה ארועי טרור (קבוצה 3) ובין ילדים שנחשפו לפחות משני ארועים (קבוצות 0 ו-1) קיים הבדל מובהק בכל המדדים. בין ילדים שנחשפו לארבעה או חמישה אירועים ובין ילדים שנחשפו לשניים או שלושה ארועים (קבוצה 2) קיים הבדל מובהק בממוצע הצמיחה, יחס לאחרים, שינוי רוחני, הערכת החיים וקשר לכלל. בכל המדדים שהוזכרו, ילדים שנחשפו לארבעה או חמישה אירועים היו בעלי ציוני צמיחה ממוצעים גבוהים יותר.

בין ילדים שנחשפו לשניים או שלושה ארועים (קבוצה 2) ובין ילדים שלא נחשפו אף לא לארוע טרור יחיד, קיים הבדל מובהק בכל המדדים. בין ילדים שנחשפו לשניים או שלושה אירועים ובין ילדים שנחשפו לארוע טרור יחיד (קבוצה 1) קיים הבדל מובהק בממוצע הצמיחה, שינוי רוחני והערכת החיים. בכל המדדים ילדים שנחשפו לשניים או שלושה ארועים מדווחים על ממוצע גבוה יותר משתי הקבוצות הנ"ל.

בין ילדים שנחשפו לארוע טרור יחיד (קבוצה 1) ובין ילדים שלא נחשפו אף לא לארוע

טרור יחיד, לא נמצא הבדל מובהק באף מדד.

בכל המדדים ניכרת עלייה בציוני הצמיחה ככל שרמת החשיפה עולה, כלומר, ילדים שנחשפו לאירועי טרור רבים יותר מדווחים על צמיחה רבה יותר.

ב. זיקה בין רמת הפחד לבין צמיחה

זכור (פירוט ניתן למצוא בפרק החשיפה), משתנה הפחד חולק לארבע רמות, כך ש- 1 פירושו, שהילד לא פחד כלל בעת החשיפה לאירועי טרור, ו- 4 פירושו, שהילד פחד מאוד. לוח 10 מציג את ההבדלים בין רמות הפחד השונות במדדים השונים של צמיחה, כפי שנמצאו בניתוח שונות חד כיווני.

לוח 10: ממוצעים למדדי הצמיחה בחלוקה לפי רמות פחד

שם המדד	1 (n=734)	2 (n=735)	3 (n=459)	4 (n=154)	F
מדד גלובלי					
ממוצע צמיחה	1.89	2.11	2.39	2.45	*** F (3,2081) = 75.00
תת סולמות					
יחס לאחרים	1.74	2.01	2.30	2.37	*** F (3,2054) = 75.99
אפשרויות חדשות	1.59	1.70	1.90	1.96	*** F (3,2068) = 27.37
כוח אישי	1.87	2.05	2.25	2.33	*** F (3,2072) = 30.08
שינוי רוחני	1.79	1.98	2.29	2.44	*** F (3,2048) = 34.56
הערכת החיים	1.81	2.04	2.38	2.50	*** F (3,2077) = 73.61
תחושת משמעות	1.98	2.21	2.55	2.58	*** F (3,2047) = 52.44
קשר לכלל	2.26	2.45	2.63	2.68	*** F (3,2043) = 21.64
	p<.001***	p<.01**	p<.05*		

כפי שעולה מעיון בלוח 10, ניתן לראות כי קיימים הבדלים מובהקים בין ילדים ברמות פחד שונות בכל מדדי הצמיחה. בכל המדדים ניכרת עלייה בציוני הצמיחה ככל שרמת הפחד עולה, כלומר, ילדים שפחדו יותר בעקבות חשיפה לאירועי טרור מדווחים על צמיחה רבה יותר. מניתוח scheffe לבירור מקור ההבדלים עולים הממצאים הבאים:

ילדים שדיווחו על רמת פחד גבוהה (קבוצה 4) הם באופן מובהק בעלי ציוני צמיחה גבוהים יותר מילדים שלא פחדו (קבוצה 1) בכל המדדים, ומילדים שקצת פחדו (קבוצה 2) בכל המדדים מלבד במדד הקשר לכלל.

ילדים שדיווחו על רמת פחד בינונית (קבוצה 3) הם באופן מובהק בעלי ציוני צמיחה גבוהים יותר בכל המדדים, בהשוואה לילדים שקצת פחדו או לא פחדו (קבוצות 2 ו-1).

ילדים שדיווחו על רמת פחד נמוכה (קבוצה 2) הם באופן מובהק בעלי ציוני צמיחה גבוהים יותר בכל המדדים מילדים שלא פחדו (קבוצה 1).

באופן כללי נראה, כי עם העלייה ברמת הפחד ניכרת עלייה בציוני הצמיחה.

5. בחינת הצמיחה בהתאם למשתנים המתווכים

בפרק זה תיבחן הזיקה בין המשתנים : מחויבות אידיאולוגית, מחויבות דתית, תמיכה לאחר אירועי טרור, לכידות קהילתית ותמיכה חברתית בכלל ובין המדדים השונים של הצמיחה.

א. זיקה בין מחויבות אידיאולוגית לבין צמיחה

כפי שתואר בפרק השיטה, חולק משתנה המחויבות האידיאולוגית לשלוש רמות : מחויבות אידיאולוגית נמוכה, בינונית וגבוהה. לוח 11 מציג תוצאות ניתוח שונות חד כיווני לרמות מחויבות אידיאולוגית.

לוח 11: ממוצעים למדדי הצמיחה בחלוקה לפי רמות מחויבות אידיאולוגית

רמת מחויבות אידיאולוגית				
שם הממד	נמוכה (n=927)	בינונית (n=1924)	גבוהה (n=121)	F
מדד גלובלי				
ממוצע צמיחה	1.72	2.16	2.54	*** F (2,2971) = 185.13
תת סולמות				
יחס לאחרים	1.65	2.03	2.34	*** F (2,2934) = 114.31
אפשרויות חדשות	1.44	1.74	2.22	*** F (2,2953) = 107.63
כוח אישי	1.74	2.08	2.31	*** F (2,2960) = 67.67
שינוי רוחני	1.50	2.07	2.53	*** F (2,2928) = 139.49
הערכת החיים	1.74	2.08	2.42	*** F (2,2966) = 87.04
תחושת משמעות	1.83	2.28	2.60	*** F (2,2919) = 100.15
קשר לכלל	1.80	2.52	3.17	*** F (2,2914) = 271.81
	p<.001***	p<.01**	p<.05*	

כפי שעולה מלוח 11, בכל מדדי הצמיחה קיימים הבדלים מובהקים בין ילדים ברמות השונות של מחויבות אידיאולוגית. מבדיקת מקור ההבדלים (ניתוח scheffe) עולה כי הם קיימים בכל הקבוצות ובכל המדדים. אי לכך ניתן לומר כי ילדים בעלי רמת מחויבות אידיאולוגית גבוהה נוטים לדווח גם על תחושה רבה יותר של צמיחה, בכל המדדים.

ב. זיקה בין מחויבות דתית לבין צמיחה

כפי שתואר בפרק השיטה, מדד המחויבות הדתית חולק לשלוש רמות: מחויבות דתית נמוכה, בינונית וגבוהה. לוח 12 מציג את תוצאות ניתוח שונות חד כיווני לבחינת המדדים השונים של צמיחה בחלוקה לרמות של מחויבות דתית.

לוח 12: ממוצעים למדדי הצמיחה בחלוקה לפי רמות מחויבות דתית

רמת מחויבות דתית				
שם הממד	נמוכה (n=319)	בינונית (n=2505)	גבוהה (n=148)	F
מדד גלובלי				
ממוצע צמיחה	1.77	2.04	2.51	*** F (2,2971) = 64.27
תת סולמות				
יחס לאחרים	1.69	1.93	2.33	*** F (2,2934) = 39.39
אפשרויות חדשות	1.52	1.67	1.98	*** F (2,2953) = 24.01
כוח אישי	1.78	1.99	2.40	*** F (2,2960) = 30.35
שינוי רוחני	1.39	1.92	2.90	*** F (2,2928) = 129.53
הערכת החיים	1.77	1.99	2.37	*** F (2,2966) = 31.51
תחושת משמעות	1.87	2.15	2.66	*** F (2,2919) = 41.65
קשר לכלל	1.98	2.34	2.88	*** F (2,2914) = 47.49
	p<.001***	p<.01**	p<.05*	

כפי שעולה מלוח 12, בכל מדדי הצמיחה קיימים הבדלים מובהקים בין ילדים ברמות השונות של מחויבות דתית. מבדיקת מקור ההבדלים עולה כי הם קיימים בין כל הקבוצות, בכל המדדים. אי לכך ניתן לומר כי ילדים בעלי רמת מחויבות דתית גבוהה, נוטים לדווח על תחושה רבה יותר של צמיחה, בכל המדדים.

ג. זיקה בין שיתוף ברגשות אירועי טרור לבין צמיחה

בעזרת מבחני t נבדקו ההבדלים במדדי הצמיחה של ילדים המדווחים כי יש להם למי לפנות בכדי לשתף ברגשותיהם בעקבות ארוע טרור לעומת ילדים המדווחים כי אין להם למי לפנות, כאשר הם רוצים לחלוק ברגשותיהם בנוגע לאירועי הטרור. לוח 13 מציג את תוצאות המדדים השונים של צמיחה בחלוקה לקבוצות אלו.

לוח 13: ממוצעים למדדי הצמיחה בחלוקה למשתפים ולשאינם משתפים ברגשות

שם הממד	משתפים (n=2196)	שאינם משתפים (n=475)	T
מדד גלובלי ממוצע צמיחה	2.06	1.93	*** t (734.18) = -3.77
תת סולמות			
יחס לאחרים	1.95	1.80	*** t (719.13) = -4.28
אפשרויות חדשות	1.67	1.63	N.S. t (2657) = -1.20
כוח אישי	2.00	1.89	* t (2663) = -2.55
שינוי רוחני	1.94	1.82	* t (724.56) = -2.52
הערכת החיים	2.01	1.91	* t (2666) = -2.56
תחושת משמעות	2.17	2.05	** t (715.04) = -2.77
קשר לכלל	2.35	2.24	* t (2648) = -2.43
	p<.001***	p<.01**	p<.05*

כפי שעולה מלוח 13, ילדים שאינם משתפים ברגשותיהם בעקבות אירועי טרור מדווחים על רמות נמוכות יותר של צמיחה מאשר ילדים המשתפים ברגשותיהם. ההבדל קיים בכל הממדים מלבד בממד אפשרויות חדשות בו לא נמצא הבדל מובהק בין הקבוצות.

שיתוף בני המשפחה ברגשות ביחס לטרור

בחלק זה בחנו באמצעות מבחן t את ההבדלים בין ילדים, הפונים אל קרובי משפחתם כדי לשתפם ברגשותיהם ביחס לאירועי טרור, ובין ילדים שאינם עושים כן. לוח 14 מציג את ההבדלים במדדי הצמיחה בין הקבוצות.

לוח 14: מדדי הצמיחה בחלוקה לילדים המשתפים / שאינם משתפים קרובי משפחה ברגשותיהם, לאחר חשיפה לאירוע טרור

שם הממד	משתפים (n=2036)	שאינם משתפים (n=936)	T
מדד גלובלי ממוצע צמיחה	2.10	1.91	*** t (2033.18) = -7.48
תת סולמות			
יחס לאחרים	1.99	1.79	*** t (1981.55) = -7.28
אפשרויות חדשות	1.71	1.57	*** t (1948.83) = -5.54
כוח אישי	2.05	1.85	*** t (1958.91) = -6.53
שינוי רוחני	1.94	1.84	** t (2927) = -2.62
הערכת החיים	2.04	1.88	*** t (2965) = -5.27
תחושת משמעות	2.23	1.97	*** t (1926.62) = -7.70
קשר לכלל	2.37	2.23	*** t (1782.42) = -3.82
	p<.001***	p<.01**	p<.05*

כפי שעולה מלוח 14, בכל מדדי הצמיחה, קיימים הבדלים מובהקים בין שתי הקבוצות. ילדים אשר משתפים את המשפחה מדווחים על רמות גבוהות יותר של צמיחה מאשר ילדים שאינם משתפים את המשפחה ברגשותיהם לאחר אירועי טרור.

שיתוף חברים ברגשות כלפי ארוע טרור

בחלק זה נבדקו, באמצעות מבחן t , ההבדלים בין ילדים המשתפים את חבריהם ברגשותיהם בעקבות ארוע טרור, לבין ילדים שאינם עושים זאת. לוח 15 מציג את מדדי הצמיחה לקבוצות אלו.

לוח 15: ממוצעים למדדי הצמיחה בחלוקה לילדים המשתפים / שאינם משתפים חברים ברגשותיהם, לאחר חשיפה לאירוע טרור

שם הממד	משתפים (n=1933)	שאינם משתפים (n=1039)	T
מדד גלובלי			
ממוצע צמיחה	2.10	1.92	*** $t(2271.91) = -6.99$
תת סולמות			
יחס לאחרים	2.00	1.78	*** $t(2286.14) = -8.44$
אפשרויות חדשות	1.71	1.59	*** $t(2247.87) = -4.74$
כוח אישי	2.03	1.90	*** $t(2959) = -3.92$
שינוי רוחני	1.96	1.81	*** $t(2183.00) = -4.15$
הערכת החיים	2.03	1.90	*** $t(2965) = -4.45$
תחושת משמעות	2.21	2.03	*** $t(2144.43) = -5.43$
קשר לכלל	2.41	2.15	*** $t(2128.81) = -7.19$
p<.001*** p<.01** p<.05*			

כפי שעולה מלוח 15, בכל מדדי הצמיחה, קיימים הבדלים מובהקים בין שתי הקבוצות. ילדים המשתפים ברגשותיהם הם בעלי שעורי צמיחה מובהקים גבוהים יותר בכל הממדים, בהשוואה לילדים שאינם משתפים חברים ברגשותיהם כלפי אירועי הטרור.

שיתוף איש מקצוע ברגשות כלפי ארוע טרור

בחלק זה נבדקו באמצעות מבחן t , ההבדלים בין ילדים המשתפים איש מקצוע ברגשותיהם כלפי ארוע טרור ובין ילדים שאינם עושים זאת. לוח 16 מציג את מדדי הצמיחה בחלוקה לשתי קבוצות אלו.

לוח 16: ממוצעים למדדי הצמיחה בחלוקה לילדים המשתפים / שאינם משתפים איש מקצוע ברגשותיהם לאחר חשיפה לאירוע טרור

שם הממד	משתפים (n=368)	שאינם משתפים (n=2604)	T
מדד גלובלי			
ממוצע צמיחה	2.20	2.01	*** t(446.39) = -4.45
תת סולמות			
יחס לאחרים	2.08	1.90	*** t(445.84) = -3.88
אפשרויות חדשות	1.85	1.64	*** t(448.66) = -5.10
כוח אישי	2.14	1.96	*** t(451.46) = -3.68
שינוי רוחני	2.10	1.88	*** t(2927) = -4.07
הערכת החיים	2.12	1.97	** t(449.57) = -3.18
תחושת משמעות	2.35	2.12	*** t(451.05) = -4.23
קשר לכלל	2.43	2.31	* t(456.22) = -2.11
	p<.001***	p<.01**	p<.05*

כפי שעולה מלוח 16 בכל מדדי צמיחה, קיימים הבדלים מובהקים בין שתי הקבוצות. ילדים המשתפים איש מקצוע ברגשותיהם מדווחים על רמות גבוהות יותר של צמיחה מאשר ילדים שאינם משתפים איש מקצוע ברגשותיהם כלפי ארוע טרור.

לסיכום: ניתן לראות כי ילדים המשתפים ברגשותיהם בעקבות ארועי טרור חברי משפחה, חברים או איש מקצוע, מדווחים על רמות צמיחה גבוהות יותר מילדים שאינם עושים כן.

ד. זיקה בין תחושת קהילתיות לבין צמיחה

באמצעות מבחן t בדקנו את קיומם של הבדלים במדדי הצמיחה בין ילדים החשים שייכות לשכונה לילדים שאינם חשים שייכות לשכונה. לוח 17 מציג הבדלים אלה.

לוח 17: ממוצעים למדדי הצמיחה בחלוקה לפי תחושת שייכות קהילתית

שם הממד	לא חשים שייכות לשכונה (n=1920)	חשים שייכות לשכונה (n=1052)	T
מדד גלובלי			
ממוצע צמיחה	1.90	2.11	*** t(2327.10) = -8.39
תת סולמות			
יחס לאחרים	1.78	2.01	*** t(2318.12) = -8.43
אפשרויות חדשות	1.56	1.73	*** t(2231.98) = -6.53
כוח אישי	1.86	2.05	*** t(2295.58) = -6.31
שינוי רוחני	1.81	1.96	*** t(2927) = -4.06
הערכת החיים	1.93	2.02	** t(2965) = -3.20
תחושת משמעות	1.99	2.24	*** t(2227.64) = -7.61
קשר לכלל	2.13	2.43	*** t(2220.91) = -8.36
	p<.001***	p<.01**	p<.05*

כפי שעולה מלוח 17, בכל מדדי הצמיחה קיימים הבדלים מובהקים בין שתי הקבוצות. ילדים החשים שייכות לשכונה מדווחים על ציוני צמיחה גבוהים יותר בהשוואה לילדים שאינם חשים שייכות לשכונה.

ה. זיקה בין תמיכה חברתית (כללית) לבין צמיחה

באמצעות ניתוח שונות חד כיווני נבחנו מדדי הצמיחה לפי קבוצות תמיכה: חסרי תמיכה, בעלי תמיכה בינונית ובעלי תמיכה רבה. לוח 18 מציג את ההבדלים במדדי הצמיחה השונים בין קבוצות אלו.

לוח 18: ממוצעים למדדי הצמיחה בחלוקה לפי רמת תמיכה חברתית כללית

שם הממד	חסרי תמיכה (n=428)	בעלי תמיכה בינונית (n=954)	בעלי תמיכה רבה (n=1590)	F
מדד גלובלי				
ממוצע צמיחה	1.80	2.02	2.11	*** F(2,2971)=36.22
תת סולמות				
יחס לאחרים	1.68	1.89	2.01	*** F(2,2934)=35.54
אפשרויות חדשות	1.55	1.70	1.68	*** F(2,2953)=8.27
כוח אישי	1.86	1.96	2.03	*** F(2,2960)=8.09
שינוי רוחני	1.76	1.87	1.97	*** F(2,2928)=9.33
הערכת החיים	1.78	1.96	2.06	*** F(2,2966)=23.68
תחושת משמעות	1.81	2.14	2.25	*** F(2,2919)=41.77
קשר לכלל	2.06	2.29	2.42	*** F(2,2914)=24.74
	p<.001***	p<.01**	p<.05*	

ניתן לראות כי קיימים הבדלים מובהקים ברמת הצמיחה המדווחת על ידי ילדים בעלי רמת תמיכה חברתית שונה. מניתוח scheffe לבדיקת מקור ההבדלים עולה, כי בין כל הקבוצות קיים הבדל מובהק בממוצע הצמיחה, יחס לאחרים, הערכת החיים, תחושת משמעות וקשר לכלל. בין חסרי התמיכה ובין שתי הקבוצות האחרות קיים הבדל מובהק בראיית אפשרויות חדשות. בנוסף, בין חסרי תמיכה ובין ילדים הזוכים לתמיכה רבה, קיים הבדל מובהק בתחושת הכוח האישי והשינוי הרוחני.

ניתן לכן לומר כי ילדים בעלי תמיכה חברתית ברמה בינונית או גבוהה, מדווחים על תחושה רבה יותר של התפתחות וצמיחה בהשוואה לילדים שאינם זוכים לתמיכה חברתית.

6. מתאמים ורגרסיות

בחלק האחרון נערך ניתוח רגרסיה ליניארית בשלבים על מנת לעמוד על הקשר שבין המשתנים השונים שנסקרו ובין ממוצע הצמיחה.

לפני הצגת מודל הרגרסיה הלינארית, יוצגו המתאמים בין המשתנים שהוכנסו למודל ובין ממוצע הצמיחה. מתאמים אלה מוצגים בלוח 19.

לוח 19: מתאמים בין המשתנים הבלתי תלויים והמשתנים המתווכים לבין ממוצע הצמיחה

ממוצע הצמיחה		
Sig.	r	
***	-.144	מין (0=בנות 1=בנים)
N.S.	-.003	כיתה
***	-.255	דתיות (1=חרדי עד 4=חילוני)
***	.099	מספר אירועים קשים במהלך החיים
***	.071	מספר אירועים קשים במהלך השנה
***	.287	רמת חשיפה לטרור
***	.315	רמת פחד
***	-.249	אינטראקציה בין חשיפה ודתיות
***	.380	מחויבות מעשית
***	.375	ביטחון בעמדה הפוליטית
***	.306	חוסר סובלנות פוליטית
***	.340	הדת כאורח חיים
**	.066	הדת כמרכיב חברתי
***	.112	הדת כמגדירה זהות
***	.152	שיתוף המשפחה ברגשות כלפי טרור
***	.156	שיתוף חברים ברגשות כלפי טרור
***	.189	שיתוף איש מקצוע ברגשות כלפי טרור
***	.163	תחושת קהילתיות
***	.151	תמיכה מהמשפחה
***	.159	תמיכה מחברים
***	.160	תמיכה מאחרים משמעותיים

p<.001*** p<.01** p<.05*

המתאמים מצביעים על קשרים מובהקים בין כל המשתנים (מלבד גיל הילד) ובין צמיחה. חלק ניכר מהמשתנים, כגון: דתיות, חשיפה לטרור, פחד כתוצאה מארוע טרור, שלושת משתני האדאולוגיה והדת כאורח חיים, היו בעלי מקדמי מתאם גבוהים יחסית.

בהמשך למתאמים נערך ניתוח רגרסיה בארבעה שלבים :

1. בשלב הראשון נבדק הקשר בין המשתנים הסוציו-דמוגרפים: מין, כיתה, מספר אירועים קשים במהלך החיים ומספר אירועים קשים בשנה החולפת ובין ממוצע הצמיחה.
2. בשלב השני נבדק הקשר בין משתני החשיפה והפחד ובין ממוצע הצמיחה. כיוון שנמצא כי בין חשיפה לדתיות קיימת אינטראקציה חזקה, לא הוכנסו משתנים אלה בנפרד, אלא נבנה משתנה אחד הכולל הכפלה של ציוני התקן של הדתיות בציוני התקן של החשיפה- משתנה זה מהווה אינטראקציה בין רמת דתיות וחשיפה והוא אשר נבדק במודל.
3. בשלב השלישי הוכנסו למודל "משתני מערכת הערכים": רמת המחויבות האידיאולוגית (הנחלקת למחויבות מעשית, ביטחון בעמדה הפוליטית וחוסר סובלנות פוליטית) ורמת המחויבות הדתית (הנחלקת לדת כאורח חיים, הדת כמרכיב חברתי והדת כמגדירת זהות) ונבדק הקשר בינם ובין הצמיחה.
4. לבסוף נוספו למודל משתני התמיכה: תמיכה לאחר אירועי טרור, תחושת קשר לקהילה ותמיכה חברתית כללית ונבדק הקשר בינם ובין הצמיחה.

בלוח 20 מוצגים תוצאות ניתוח הרגרסיה הלינארית.

לוח 20: רגרסיה לינארית בשלבים לניבוי הצמיחה

משתנים			ממוצע הצמיחה
Adj. Rsq.	Sig.	β	
צעד ראשון			
5.4			מין
	***	-.171	כיתה
	N.S.	.029	מספר אירועים קשים במהלך החיים
	***	.163	מספר אירועים קשים במהלך השנה
צעד שני			
15.1			מין
	**	-.112	כיתה
	N.S.	-.013	מספר אירועים קשים במהלך החיים
	**	.115	מספר אירועים קשים במהלך השנה
	N.S.	.044	רמת פחד
	***	.332	אינטראקציה בין רמת חשיפה לדתיות
	***	-.220	
צעד שלישי			
7.6			מין
	**	-.108	כיתה
	N.S.	-.028	מספר אירועים קשים במהלך החיים
	**	.094	מספר אירועים קשים במהלך השנה
	N.S.	.058	רמת פחד
	***	.292	אינטראקציה בין רמת פחד ודתיות
	***	-.161	מחויבות מעשית
	*	.113	ביטחון בעמדה הפוליטית
	N.S.	.053	חוסר סובלנות פוליטית
	N.S.	.004	הדת כאורח חיים
	***	.211	הדת כמרכיב חברתי
	N.S.	.034	הדת כמגדירה זהות
	N.S.	-.022	
צעד רביעי			
0.4			מין
	**	-.117	כיתה
	N.S.	-.035	מספר אירועים קשים במהלך החיים
	**	.091	מספר אירועים קשים במהלך השנה
	N.S.	.047	רמת פחד
	***	.284	אינטראקציה בין רמת חשיפה ודתיות
	***	-.160	מחויבות מעשית
	*	.099	ביטחון בעמדה הפוליטית
	N.S.	.049	חוסר סובלנות פוליטית
	N.S.	.011	הדת כאורח חיים
	***	.187	הדת כמרכיב חברתי
	N.S.	.035	הדת כמגדירה זהות
	N.S.	-.020	שיתוף המשפחה ברגשות כלפי טרור
	N.S.	.013	שיתוף חברים ברגשות כלפי טרור
	N.S.	.005	שיתוף איש מקצוע ברגשות כלפי טרור
	N.S.	.062	תחושת קהילתיות
	N.S.	.040	תמיכה מהמשפחה
	N.S.	.038	תמיכה מחברים
	N.S.	.018	תמיכה מאחרים משמעותיים
	N.S.	-.013	
סה"כ השונות המוסברת			
28.5			

p<.001*** p<.01** p<.05*

¹¹ התוצאות העיקריות העולות מהמודל :

המשתנים הדמוגרפים וארועי החיים : המשתנים הדמוגרפים שנמצאו כבעלי קשר עם צמיחה היו מין וארועים קשים במהלך החיים. בנות מדווחות על תחושה רבה יותר של צמיחה אישית, בהשוואה לבנים. בנוסף, ילדים שעברו מספר ארועים קשים במהלך חייהם, נוטים לדווח על תחושה רבה יותר של צמיחה.

לגיל הילד ולארועים קשים אשר הוא חווה במהלך השנה החולפת, לא נמצא קשר מובהק עם תחושה של צמיחה אישית.

בסה"כ תרמו משתנים אלו 5.4% לשונות המוסברת של הצמיחה.

חשיפה לארועי טרור : גם לחשיפה וגם לפחד יש קשר מובהק עם צמיחה. ילדים שדיווחו כי פחדו בעת ארוע טרור, נטו לדווח על רמה גבוהה יותר של צמיחה. ביחס לחשיפה, הרי שנמצאה אינטראקציה בינה ובין רמת דתיות. לכן נבדק הקשר בין חשיפה וצמיחה בחלוקה לקבוצות הדתיות השונות. להלן יובאו נתוני רמת הקשר שבין חשיפה ובין ממוצע הצמיחה בקרב :

חרדים- 0.17 (N.S.)

דתיים- 0.24 ($p<0.001$)

מסורתיים- 0.18 ($p<0.001$)

חילוניים- 0.22 ($p<0.001$)

ניתן לראות כי הקשר החזק ביותר בין חשיפה לארועי טרור ובין צמיחה קיים אצל הדתיים והקשר הנמוך ביותר הוא אצל חרדים ומסורתיים.

משתני החשיפה והפחד הוסיפו עוד כ- 15% לשונות המוסברת של הצמיחה.

מערכת הערכים : מבין משתני הערכים נמצאו שני מדדים כמשפיעים : הדת כאורח חיים ופעילות מעשית למען אדאולוגיה. ילדים אשר הדת מהווה מרכיב מרכזי הקובע את אורח חייהם, נוטים לדווח על צמיחה רבה יותר. באופן דומה, ילדים הפעילים בצורה אקטיבית למען אדאולוגיה בה הם מאמינים, נוטים גם כן לדווח על תחושה רבה יותר של צמיחה. משתנים אלו הוסיפו 7.6% לצמיחה.

תמיכה חברתית : לא נמצא אף משתנה אחד של תמיכה חברתית הקשור לצמיחה.

¹¹ התוצאות מדווחות על פי השלב האחרון של הרגרסיה. לעיתים קיים הבדל בתוצאות מקדמי המתאם והמובהקות של אותם המשתנים בשלבים השונים. פער זה נובע מהקשרים הקיימים בין המשתנים הבלתי תלויים השונים. בניית התוצאות איננו מתיחסים להבדלים אלו.

לסיכום: ניתן לומר כי בנות נוטות לדווח על תחושה רבה יותר של צמיחה בעקבות חשיפה לאירועי טרור, בהשוואה לבנים.

בנוסף, ילדים שחווי ארועים קשים במהלך חייהם (אך לא בשנה האחרונה), ילדים שעברו ארוע טרור וחוו פחד, ילדים שפועלים למען אדאולוגיה בה הם מאמינים וילדים שהדת היא המנחה את חייהם היום יומיים, נוטים גם כן לדווח על תחושה רבה יותר של צמיחה בעקבות ארוע טרור.

דיון

המציאות הקשה עמה מתמודדים הילדים החיים באזורינו, הולידה את הצורך לבחון באיזו מידה חשופים מתבגרים לאירועי טרור ולתחושות של פחד ומהו המחיר הנפשי שמשלמים מתבגרים הגדלים בצל אלימות פוליטית. בנוסף, ניסינו לזהות ולהעריך תרומתם של משתנים היכולים למתן את ההשפעות השליליות של אירועים אלו.

הדיון נבנה בהתאם לשתי המטרות שתוארו. ראשית, נדון ברמת החשיפה לטרור של מתבגרים באזורים שונים בארץ ובהשפעות הפתוגניות והסלוטוגניות של חשיפה זו. לאחר מכן תיבחן יכולתה של המערכת הערכית או החברתית למתן את הקשרים שבין חשיפה לאירועי טרור ובין תוצאות פתוגניות וסלוטוגניות.

א. אירועי טרור- חשיפה ותחושת פחד

בתקופה בה נערך המחקר, אירועי הטרור היו תכופים ביותר ורמת החשיפה של המתבגרים הייתה גבוהה. ואכן, כ- 70% מהצעירים במחקר ציינו כי לאירועי טרור הייתה השפעה כלשהי על חייהם. המגע השכיח ביותר של המתבגרים עם אירועי טרור היה באופן עקיף- דרך ויתור על פעילות כתוצאה מהחשש מפני פיגוע טרור. קיים דמיון רב בין אחוז המתבגרים הגרים באזורים שונים בארץ אשר דיווחו כי ויתרו על פעילות עקב החשש מפיגועים.

כאשר בדקנו מהם אירועי הטרור להם נחשפו הצעירים, מצאנו כי שליש מהמתבגרים- כלומר מעל לאלף צעירים במדגם, מכירים אדם שנפגע בפיגוע טרור. אחד מכל חמישה דיווח שקרוב משפחתו היה מעורב באירועי טרור וכ- 11% כלומר, מעל לשלוש מאות נערים ונערות במדגם, איבדו אדם קרוב בפיגוע.

הטרור פוגע גם במתבגרים עצמם. 4% מהצעירים, כלומר 118 נערים ונערות במדגם, דיווחו כי ירו עליהם, 73 צעירים (המהווים 2.5% מהמדגם) ראו אדם קרוב נהרג למול עיניהם, ו- 46 (1.6% מהמדגם) נפצעו. נתונים אלו מדאיגים ללא ספק.

אבל לא כל המתבגרים נמצאים באותה רמת סיכון. בעוד שנערים מגוש קטיף חשופים בממוצע לכעשרה אירועי טרור שונים, הרי שצעירים מרחובות חשופים לכשניים. מכיוון שבדקנו רק את החשיפה לאירועים שונים, אך לא את מספר האירועים הכולל, ניתן לשער כי בשקלול מספר הפעמים בהם היה הצעיר מעורב בכל אירוע, הפער בין גוש קטיף ורחובות יהיה אף גדול יותר.

השוני בין האזורים מתבטא גם בדיווח על האירוע השכיח. 80% מהנערים בגוש קטיף, קריית ארבע וקרני שומרון, דיווחו כי הם מכירים אדם שנפצע באירוע טרור ואחוז דומה מכירים אדם שנהרג. באלקנה, אורנית ואריאל האירוע השכיח ביותר היה זריקת אבנים על מכונית של מכר ואילו בנתניה ורחובות הטרור פגע בעיקר בשגרת החיים של הצעירים.

רמת החשיפה של הצעירים היא משתנה חשוב בבדיקת תוצאות פתוגניות, כיוון שמקובל להניח כי ככל שרמת החשיפה גבוהה יותר, כך עולה רמת המצוקה המדווחת. אולם, מחקרים מהעת האחרונה מצאו כי קשר זה איננו בהכרח קשר ליניארי פשוט. כך למשל, בעקבות הפיגוע במגדלי התאומים נמצאו שיעורי מצוקה גבוהים גם אצל אנשים שאינם חיים בניו-יורק או סביבותיה. לכן, מסיקים החוקרים כי ההשפעות הפסיכולוגיות של טראומה לאומית אינן מוגבלות לאלו שנחשפו בה באופן ישיר ולא ניתן לנבא את רמת התגובה האישית אך ורק על פי ממדים אובייקטיביים של רמת חשיפה לאירוע (Cohen-Silver, Holman, McIntosh, Poulin & Gil-Rivas, 2002; Schlenger, Caddell, Ebert, Jourdan & Batts, 2002). ממצאים אלו העלו את הצורך בהתייחסות לא רק לרמת החשיפה האובייקטיבית אלא גם לרמת החשיפה הסובייקטיבית. כמימד סובייקטיבי של החשיפה, נבדקה תחושת הפחד עליה דיווח הילד, בעקבות החשיפה לאירועי טרור.

מאפיינים סובייקטיביים של החשיפה לטרור

הצורך בקבלת מידע על התחושה הסובייקטיבית של המתבגר מעוגן בספרות הנוגעת לאירועי דחק. לזרוס ועמיתיו (Lazarus et al., 1985) גורסים כי בבואנו לבחון אירועי דחק יש להתייחס לא רק למאפייני האירוע אלא גם למשמעותו עבור האדם. בהתאם לכך, שאלון החשיפה הורכב לא רק מרשימה של אירועי טרור אפשריים, אלא כלל גם דיווח של תחושת הפחד של הצעירים כאשר הם היו חשופים לאירוע כלשהו. נערים אשר נחשפו לאירוע טרור התבקשו לציין באיזו מידה הם פחדו בעת האירוע.

תמיכה להשערתנו כי הפחד מהווה ממד סובייקטיבי הנפרד מהממד האובייקטיבי של קיום האירוע, עולה מהעובדה שלא נמצא קשר בין רמת החשיפה ובין רמת הפחד. כלומר, מספר האירועים אותם חווה הצעיר איננו גורם המשפיע על תחושת הפחד - איננו מגביר את הפחד בעקבות הצטברות אירועים ולחלופין, לא גורם להסתגלות ולהקטנת תחושת הפחד.

בניגוד למספר האירועים, הרי שסוג האירוע היה קשור לתחושת הפחד. בעוד שתחושת הפחד הממוצעת הנמוכה ביותר נמצאה ביחס לזריקת אבנים על מכונית של מכר, תחושת הפחד

הממוצעת הגבוהה ביותר הייתה ביחס לקרוב שנהרג ולירי על קרוב. למעשה, החשש לחיי קרוב משפחה היה גבוה מהחשש לשלומם של הצעיר עצמו. תחושת הפחד הממוצעת של הנערים שדיווחו כי ירו עליהם, הייתה נמוכה מתחושת הפחד הנוגעת לשלומם או לחייהם של אנשים קרובים.

השאלה בה דווחה תחושת הפחד הממוצעת הגבוהה ביותר הייתה שאלה פתוחה בה התבקשו הצעירים לציין אירועים אחרים הקשורים לטרור שקרו להם ולא הופיעו ברשימת האירועים. אירועים אותם ציינו המתבגרים היו: "הייתי בדרך לקניון בעת שאירע בו הפיגוע", "פספסתי פיגוע בחצי שעה", "ראיתי תמונות מזעזעות בטלוויזיה", "אחותי גרה ליד מקום שיש בו פיגועים", "אני וחברה שלי חיפשנו את ההורים בזמן שהיה פיגוע ולא הצלחנו לתפוס אותם בפלאפון", "חשבתי שסבא שלי היה בפיגוע בשוק", "ברחתי ממישהו שחשדתי שהוא מחבל", "פעם התפוצץ גלגל באוטובוס וכולנו חשבנו שזה פיגוע" ועוד אירועים דומים. בדיקת האירועים אותם ציינו הצעירים הצביעה על כך שמרביתם התייחסו לצפייה בפיגועים דרך אמצעי התקשורת ולחשש לשלומם של בני משפחתם או עצמם.

גם ממצאים אלו מצביעים על כך שתחושת הפחד איננה קשורה בהכרח לרמת החשיפה לטרור, אלא מבטאת לעיתים קרובות חוסר בטחון כללי בנוגע למציאות הביטחונית. ממצא זה משיק לעובדה ש- 70% מהצעירים, אף אלו הגרים באזורים ללא פיגועים, ויתרו על פעילות כתוצאה מהחשש מפני פיגוע.

התפלגות תחושות הפחד לפי אזורים הצביעה על כך שתלמידי בתי הספר הדתיים בנתניה, קריית ארבע ורחובות דיווחו על תחושת הפחד הרבה ביותר, זאת למרות השוני ברמת החשיפה האזורית לטרור. כ- 35% מהילדים שהיו חשופים לאירועי טרור במקומות אלו, דיווחו על תחושת פחד רבה או רבה מאוד.

ממצא זה מעלה שתי תהיות. ראשית, מדוע ילדים ברחובות מדווחים על תחושת פחד רבה יותר מילדים בגוש קטיף וקרני שומרון? בנוסף, מדוע ילדים דתיים החיים בנתניה וברחובות מדווחים על תחושת פחד רבה יותר מילדים חילוניים המתגוררים בישובים אלו?

הסבר אפשרי לכך שאחוז גבוה יותר של מתבגרים דתיים החיים ברחובות דיווחו על תחושה של פחד, בהשוואה למתבגרים דתיים באזורים מוכי טרור, נובע מכך שפחד הוא ממד סובייקטיבי אשר איננו קשור לרמת החשיפה האובייקטיבית וישנן עדויות כי דווקא בעקבות חשיפה דרך אמצעי התקשורת תחושת הפחד היא רבה יותר. במחקר שנערך על צעירים פלשתינאים בתקופת האינתיפאדה. מתברר שדווקא ילדים שנחשפו לאירועי האינתיפאדה דרך אמצעי התקשורת או באמצעות תגובות המבוגרים, הביעו רמה גבוהה יותר של חרדה ודאגה

בהשוואה לרמות החרדה של ילדים פלשתינאים שהיו חשופים באופן ישיר לאירועים ביטחוניים (Thabet et al., 2002). כיום, מהווים אמצעי התקשורת גורם משמעותי בחשיפת ילדים לאירועים טראומטיים. כך למשל בנוגע לאסון מעבורת החלל צ'לנג'ר (Terr, Bloch, Michel, Shi, 1999), הפיגוע במגדלי התאומים (Schuster Stein, Jaycox, Collins, 2001), וכיבוש כווית (Marshall, Elliott et al., 1993). כיוון שלא ניתן להתעלם מתפקידה המשמעותי של התקשורת בחשיפתם של ילדים לאירועים טראומטיים בכלל ולאירועי טרור במדינת ישראל בפרט, הרי שיש צורך לבחון את מושג החשיפה ולכלול בו גם חשיפה ישירה דרך אמצעי התקשורת. יתכן שחשיפה דרך אמצעי התקשורת יכולה להוות גורם המעלה את תחושת הפחד בעיקר אצל ילדים שאינם מתגוררים באזורים מוכי טרור.

התשובה לתהייה השניה הנוגעת להבדל הבולט ברמת הפחד של צעירים דתיים וחילוניים הגרים באותו ישוב הנה מורכבת יותר. כדי לנסות ולהבין את הגורמים לתחושת הפחד של הצעירים, בדקנו מהו אירוע הטרור אותו ציינו הנבדקים כאירוע שהשפיע עליהם ביותר. מתברר שקיים הבדל בין האירוע אותו ציינו ילדים חילוניים וילדים דתיים החיים ברחובות. צעירים חילוניים, הגרים ברחובות, הרבו לציין את הפיגוע בדולפינריום. הפיגוע בדולפינריום אירע כשנה לפני שהעברנו את המחקר, מאז התרחשו פיגועים רבים וקשים, אך למרות היותו של הפיגוע מרוחק הן בזמן והן באזור הגיאוגרפי, עוצמתו של הפיגוע הזה הייתה בדמיון שבין הנפגעים ובין הנערים המשיבים על השאלון. בפיגוע נהרגו ונפצעו נערים ונערות חילוניים שבאו לבילוי סוף שבוע בדיסקוטק, בדיוק כפי שהמשיבים על השאלון נוהגים לבלות. התחושה "שזה עלול היה לקרות גם ליי" היא ככל הנראה שיצרה את האפקט החזק של האירוע בזיכרון התלמידים.

מנגד, צעירים דתיים מרחובות, כמו נערים חילוניים ודתיים מנתניה, הרבו לציין את הפיגוע במלון פארק בליל הסדר כפיגוע שהשאיר עליהם את הרושם הקשה ביותר. הפיגוע במלון פארק התרחש תקופה קצרה לפני המחקר הנוכחי. ככל הנראה, תחושת הקרבה הרגשית לחוגגי ליל הסדר, היא שהשפיע יותר מכל על הילדים הדתיים מרחובות, הרי גם הם חגגו את ליל הסדר, ויתכן שאף עשו זאת בבית מלון. בנוסף, יתכן כי לעובדה שהפיגוע התרחש בעת קיום מצווה, הייתה השפעה קשה עליהם.

אם כך, ניתן להניח כי האירועים המשפיעים על הצעירים הם אירועים הקרובים אליהם לא רק מבחינה גיאוגרפית אלא גם מבחינה רגשית והמעוררים תחושה של חשיפה פוטנציאלית לפיגוע טרור דומה. הבדלים אלו מצביעים על האפשרות שהשוני בפיגוע המשפיע על צעירים

דתיים וחילוניים ברחובות הוא הגורם לתחושת הפחד השונה של שתי קבוצות אלו. הצעירים הדתיים מרחובות הושפעו מאירוע קרוב בזמן לעריכת המחקר ורישומם היה טרי בזיכרונם ולעומתם, הצעירים החילוניים מרחובות הושפעו מאירוע מרוחק בזמן אשר יתכן והשפעתו התעמעמה. יתכן כי העובדה שהפיגוע ממנו הושפעו הצעירים הדתיים היה זמין יותר בזכרון היא אשר אחראית לתחושת הפחד הרבה יותר של קבוצה זו.

לסיכום פרק זה נוכל לומר כי **ילדים הגרים באזורים שונים בארץ חשופים לרמות שונות של אירועי טרור. ילדים החיים במרכז חשופים לאירועים מעטים יותר מילדים החיים ביישובי גוש קטיף, יהודה ושומרון. אולם, תחושת הפחד של הילדים איננה תלויה ברמת החשיפה. ילדים דתיים הגרים במרכז נוטים לדווח על תחושה רבה של פחד, הן בהשוואה לילדים חילוניים והן בהשוואה לילדים דתיים הגרים ביישובי יהודה ושומרון וחבל עזה. תחושת הפחד של הילד מבטאת בעיקר חשש לשלומם של אנשים קרובים והרגשה ש"זה יכול לקרות גם לי".** כיוון שלא נמצא קשר בין רמת החשיפה ובין תחושת הפחד של המתבגר, יש מקום לבחון מהו הקשר שבין כל אחד ממשתנים אלו ובין תוצאות פתוגניות וסלוטוגניות שונות.

ב. קשרים בין רמות חשיפה ותחושת פחד ובין משתנים פתוגניים וסלוטוגניים

תסמונת פוסט טראומטית

תסמונת פוסט טראומטית היא ללא ספק תגובת הדחק החמורה ביותר הנבדקת באופן עקבי בספרות הפסיכיאטרית. העובדה כי תסמונת פוסט טראומטית היא בעלת הגדרה ברורה על ידי ה- DSM IV (APA, 1994) מאפשרת להשוות בין תוצאות מחקרים שונים, זאת למרות הצורך בהסתייגות מסוימת הנובעת מהבדלים בין כלי המחקר והמדגמים.

במחקר הנוכחי נמצא כי 42% מהילדים דיווחו על רמה קלה עד חמורה מאוד של סימפטומים פוסט טראומטיים, ו- 15% דיווחו על סימפטומים ברמה בינונית עד חמורה מאוד. בנוסף, 9% מהילדים דיווחו על סימפטומים המתאימים לקריטריונים הקליניים של ה- DSM IV. שיעורים אלו דומים למחקרן של לביא ועמיתותיה (בדפוס) על מתבגרים יהודים החשופים לאירועי טרור רבים. במחקרן דיווחו 54.1% מהצעירים כי הם סובלים מרמה קלה עד חמורה מאוד של סימפטומים פוסט טראומטיים ו- 20% דיווחו על סימפטומים המתאימים לקריטריונים הקליניים. את השיעור הגבוה יותר במחקרן ניתן ליחס לעובדה שהמדגם שלהן כלל צעירים מאזורים מרובי פיגועים ולא נכללו בו צעירים החיים בישובים שאינם חשופים לפיגועי טרור.

על פי המגדיר הפסיכיאטרי-ה-DSM VI יש לצפות לשיעורים גבוהים יותר של תסמונות פוסט טראומטית, ככל שהחשיפה לאירוע גבוהה יותר. בהתאם לכך צפינו למצוא שיעורים גבוהים יותר של סימפטומים אצל מתבגרים החיים באזורים שידעו אירועי טרור רבים כגון גוש קטיף, קריית ארבע וקרני שומרון. השערה זו אומתה בחלקה. התוצאות מצביעות על כך שחמשת בתי הספר בהם דווח ממוצע הסימפטומים הפוסט טראומטיים הגבוה ביותר היה (לפי הסדר מהגבוה לנמוך): גוש קטיף, בית הספר הדתי באריאל, בית הספר הדתי ברחובות, בית הספר הדתי בנתניה וקריית ארבע. גם בדיקה לפי קריטריוני DSM VI הראתה תמונה דומה. אחוז הצעירים המתאימים להגדרת DSM VI כסובלים מתסמינים פוסט טראומטיים, היה הגבוה ביותר בגוש קטיף, ביה"ס הדתי באריאל, ביה"ס הדתי ברחובות, ביה"ס הדתי בנתניה וקרני שומרון (בהתאמה מהגבוה לנמוך). אם כן, ניתן לראות כי לא בהכרח רמת החשיפה לאירועי טרור קובעת את רמת הסימפטומים של ילדים המתגוררים באזורים שונים בארץ. בין בתי הספר בהם זוהתה רמה גבוהה של סימפטומים פוסט טראומטיים נכללו גם בתי ספר שתלמידיהם דיווחו על רמת חשיפה נמוכה לטרור.

יש להאיר במיוחד את מצבם של הצעירים בגוש קטיף. בבית הספר בגוש קטיף נמצא השיעור הגבוה ביותר של תלמידים הסובלים מרמות חמורות של סימפטומים פוסט טראומטיים. יש לזכור כי אלו הילדים החשופים למספר הרב ביותר של אירועי טרור. עם זאת, השוואה שערכנו עם ממצאי המחקר של לביא ועמיתותיה (בדפוס) מצביעה כי מצבם חמור משחשבונו. מחקרה של לביא נערך בתחילת האינתיפאדה, כשנה לפני המחקר הנוכחי ואפשרות ההשוואה בין המחקרים נובעת הן מהיכולת להשוות את אותו מדגם (נערים מכיתות ז'-ח' בגוש קטיף) והן מהשימוש באותו כלי להגדרת פוסט טראומה. מתברר כי למרות שרמת האירועים במהלך השנה החולפת נשארה קבועה (ממוצע של כעשרה אירועי טרור מדווחים על ידי ילדי גוש קטיף, הן במחקר של לביא והן במחקר הנוכחי), הרי שרמת הסימפטומים הפוסט טראומטיים אצל ילדים אלו הכפילה את עצמה. יתכן שממצא זה מצביע על השפעתה המזיקה של חשיפה חוזרת ונשנית.

בניגוד לילדים בגוש קטיף החשופים למספר רב של אירועי טרור, הילדים בבית הספר הדתי ברחובות דיווחו על רמה גבוהה של סימפטומים פוסט טראומטיים למרות היותם גרים באזורים מועטי חשיפה, ממצא זה בולט במיוחד על רקע רמת הסימפטומים הנמוכה שנמצאה אצל הילדים בבית הספר החילוני ברחובות. ההסבר לממצא זה נובע ככל הנראה מרמת הפחד הגבוהה עליה דיווחו הילדים בבית הספר הדתי ברחובות. כזכור, רמת הפחד של צעירים אלו

הייתה גבוהה הן מרמת הפחד של ילדים דתיים החיים באזורים מוכי טרור והן מרמת הפחד של צעירים חילוניים באותו ישוב.

הספרות מורה כי תסמונת פוסט טראומטית יכולה להיווצר לא רק בעקבות חשיפה ישירה לאירועים קשים אלא גם כתוצאה מתחושה של פחד ואיום. כך למשל במחקר על ילדים בישראל (ויסמן ועמיתיו, 1992), ילדים שנחשפו למלחמת האזרחים ברואנדה (Dyregrov, 2000) (Gupta, Gjestad & Mukanoheli, 2002) וסטודנטים ביגוסלביה (Gavrilovic, et al., 2002) נמצא כי תחושת הפחד או האיום הנתפס הייתה הגורם המרכזי הקשור לסימפטומים פוסט טראומטיים.

ניתוח רגרסיה ליניארית אישש את הנחתנו והצביע על כך שקיים קשר מובהק לא רק בין רמת החשיפה ובין רמת הסימפטומים הפוסט טראומטיים, אלא אף בין רמת הפחד ובין רמת הסימפטומים. למעשה, הקשר בין רמת הפחד ובין רמת הסימפטומים היה הקשר החזק ביותר מבין כל המשתנים שנבדקו. מתברר כי תחושת הפחד מכפילה את סיכוייו של הילד לפתח תסמינים פוסט טראומטיים בהתאם לקריטריוני DSM VI. כלומר, פחד קשור באופן חזק יותר לרמת התסמינים הפוסט טראומטיים, מאשר החשיפה האובייקטיבית.

סיכום תמונת המחקר מצביעה על כך שרמת הפחד הסובייקטיבית, היא המרכיב המרכזי הקשור לרמת הסימפטומים הפוסט טראומטיים. רמת הפחד הסובייקטיבית איננה קשורה לרמת החשיפה לאירועי טרור ונובעת ככל הנראה מתפיסה אישית של רמת הסכנה הנשקפת לפרט ולאנשים קרובים אליו. עם זאת, גם רמת החשיפה של הצעיר מהווה ממד חשוב הקשור באופן מובהק לרמת הסימפטומים הפוסט טראומטיים. **צעירים בעלי תחושת פחד גבוהה או צעירים בעלי חשיפה מרובה לטרור, הנם ברמת סיכון גבוהה לדווח על סימפטומים פוסט טראומטיים.**

סימפטומים פסיכיאטרים

דרך נוספת ללמוד על מצבם הכללי של המתבגרים, הייתה באמצעות בדיקת הסימפטומים הפסיכיאטרים עליהם הם מדווחים. מדד הסימפטומים הפסיכיאטרים מאפשר לנו לאמוד מהי מצוקתם הנפשית של הצעירים במגוון נרחב של תחומים, כגון: חרדה, דיכאון, פוביות, רגישות חברתית, עוינות, סומטיזציה ועוד. יתרונו של המדד, מעבר לטווח ההסתכלות הנרחב המתאפשר בו, הוא השימוש הרב הנעשה בו במחקרים שונים, המאפשר השוואה בין אוכלוסיות שונות.

השוואת ממצאי המחקר הנוכחי למדגם של בני נוער מארה"ב או בני נוער ישראלים בשנות התשעים, מלמדת כי למרות שהצעירים מתנסים בלחץ בטחוני רב, מצבם הכללי הינו טוב מהצפוי. הצעירים במדגם שלנו מדווחים על רמות נמוכות יותר של סימפטומים פסיכיאטרים בכל המדדים מלבד שניים: מדד הפוביה ומדד כללי של עוצמת הסימפטומים. מדד הפוביה כלל שאלות שבדקו את תחושת הפחד במקומות פתוחים, הפחד לנסוע באוטובוס או רכבת וכד'. לכן, באופן טבעי, עקב אירועי הטרור, יש לצפות לעליה בו. ביחס למדד עוצמת הסימפטומים המציקים, הרי שהשיעור הגבוה בו יכול ללמד כי למרות שבאופן כללי מצבה הנפשי של אוכלוסיית בני הנוער הוא טוב, הרי שבקרב קבוצה קטנה שסובלת מסימפטומים פסיכיאטרים, עוצמתם היחסית היא גבוהה. כלומר, ככל הנראה מרבית בני הנוער הישראלים אינם מדווחים על רמה גבוהה של מצוקה נפשית, אך מיעוט של בני נוער מדווחים על רמות גבוהות במיוחד של מצוקה.

בהתאם לצפוי, נמצא קשר מובהק בין רמת החשיפה לטרור ובין סימפטומים פסיכיאטרים. כלומר, בני נוער שהיו חשופים למספר רב יותר של אירועי טרור דיווחו על סימפטומים פסיכיאטרים רבים יותר. בנוסף, נמצא קשר בין תחושת הפחד של המתבגרים ובין רמת הסימפטומים. הקשר בין תחושת הפחד ובין מספר הסימפטומים הפסיכיאטרים היה חזק במיוחד עבור ילדים דתיים.

לסיכום ניתן לראות כי בניגוד לצפוי המתבגרים הישראלים דיווחו על רמת סימפטומים פסיכיאטרים נמוכה מהצפוי, אולם מתבגרים החשופים לאירועי טרור רבים ומתבגרים המדווחים על תחושה רבה של פחד, נטו לדווח גם על סימפטומים פסיכיאטרים רבים יותר.

תפיסות קוגניטיביות

מחקרים רבים מצאו קשר בין תפיסות חיוביות בנוגע לטוב ומשמעות העולם ובין אינדיקטורים שונים של רווחה נפשית (Bullman & Wortman, 1977; Lipkus, Dalbert & Sieglar, 1996; Ritter, Benson & Snyder, 1990; Dalbert, Lipkus, Sallay, & Goch, 2001; Taylor & Brown, 1988). אמונה בעולם צודק משמשת הן כמשאב המעודד את האדם להשקיע בעתיד והן כמשאב הבולם את ההשפעות השליליות של אירוע דחק (Tomaka & Blascovich, 1994). בעקבות אירועים טראומטיים נמצא ערעור של תפיסות קוגניטיביות בסיסיות הנוגעות לטובו של העולם, המידה בה העולם מתנהל על פי כללים ברי משמעות וכן ביחס להערכה עצמית של הקורבן (Janoff-Bulman, 1989).

בהתאם להשערותנו, אכן מצאנו כי נערים שחוו מספר רב של אירועי טרור היו בעלי הערכה עצמית שלילית יותר בהשוואה לצעירים שחוו מספר מועט של אירועי טרור. אולם באופן מפתיע, דווקא ילדים שנחשפו למספר רב של אירועי טרור, דיווחו גם על תפיסה רבה יותר של העולם כטוב וכבר משמעות. בדיקה מעמיקה יותר גילתה כי ממצאים אלו נכונים רק עבור צעירים דתיים. כלומר, מתבגרים דתיים שנחשפו לאירועי טרור רבים, נטו לתפוס את העולם כטוב ובעל משמעות יותר ממתבגרים חילוניים ומסורתיים שנחשפו לאירועי טרור רבים. חשוב לציין כי באופן כללי צעירים דתיים הינם בעלי תפיסה חיובית יותר של העולם כטוב ובעל משמעות, בהשוואה לחילוניים ולמסורתיים וככל הנראה נטייה זו לא משתנה גם לאחר חשיפה לאירועי טרור.

העובדה שדתיים נוטים לתפוס את העולם כמתנהל על פי עקרונות של צדק נמצאה כבר במחקרים על מבוגרים (Furnham & Schmitt, 1987; Dalbert et al., 2001). למעשה, אנשים המאמינים בעולם צודק אינם רוצים לשנותו והם בעלי עמדות שמרניות יותר (Furnham & Procter, 1989). קימות עדויות על כך שאנשים שחוו אירוע טראומטי מדווחים דווקא על שיפור בתפיסת העולם (Collins, Taylor & Skokan, 1990). יתכן שנערים דתיים חשים צורך רב יותר להצדיק את המציאות הקיימת וצורך זה אף מתחזק בעת אירועים קשים. אולי, דווקא חשיפה לטרור מעלה את הצורך בחיזוק האמונה בדבר גורם משגיח המנהל את העולם ודואג כי הסדר ייושב על כנו. הסבר אפשרי אחר הוא שבעקבות אירועי הטרור היו הצעירים הדתיים עדים לעזרה הדדית רבה יותר מבני קהילתם ולכן התחזקה אמונתם בדבר טוב העולם, הכולל גם את הממד של טוב האנשים. איננו יודעים את התשובה, אבל יתכן שאם נקבל תשובה לשאלות אלו נוכל גם להבין מדוע דווקא צעירים דתיים החשופים לאירועי טרור רבים, היו בעלי סימפטומים פוסט טראומטיים מעטים יותר בהשוואה לחילוניים ומסורתיים שנחשפו לאירועי טרור רבים. ככל הנראה פירוש תרבותי למציאות הנו בעל משמעות רבה בפיתוח מצוקה או הפגנת יכולת עמידות ויש צורך לחקור אותו בצורה מעמיקה יותר.

בניגוד לחשיפה לאירועי טרור שלא נמצאה כבעלת השפעה שלילית על תפיסת העולם של המתבגרים, הרי שנמצא קשר שלילי בין תחושת הפחד של הצעיר ובין תפיסת טוב העולם. מתבגרים שדיווחו כי הם חשו פחד בעקבות אירועי הטרור, תפסו את העולם כטוב פחות מצעירים שלא פחדו. עם זאת, לא נמצא קשר בין תחושת הפחד ובין הערכה עצמית נמוכה או תפיסת העולם כבר משמעות. ממצאים אלו תואמים את הצפיות העולות מהנחותיה של גינף-בולמן

(Janoff-Bulman, 1989). סביר להניח כי צעירים החוששים לשלומם או לשלום הקרובים להם יתפסו את העולם כמקום טוב פחות.

ממצאי המחקר מצביעים על כך שחשיפה לטרור ופחד בעקבות הטרור הנם משתנים נפרדים הקשורים באופן שונה לתפיסות הקוגניטיביות של הילד. **חשיפה לאירועי טרור רבים הייתה קשורה לתחושת ערך עצמי נמוכה יותר במדגם כולו** (ככל הנראה כתוצאה מתחושת הפגיעות והקורבנות החוזרת) **ולתפיסת העולם כטוב ובר משמעות בקרב הצעירים הדתיים**. **תחושת הפחד הייתה קשורה לתפיסת העולם כטוב פחות ולא הייתה קשורה לא לתפיסת משמעות העולם ולא לתפיסת ערך עצמי**.

צמיחה פוסט טראומטית

קיים קושי רגשי ורתיעה טבעית להניח כי אירועים קשים בכלל ואירועי טרור ומלחמה בפרט, יכולים להוביל להתפתחות נפשית חיובית. אולם, לא ניתן להתעלם מכך שמחקרי טראומה רבים מצאו עדויות להתפתחויות חיוביות אשר התרחשו אצל אנשים שהתמודדו עם אירועים קשים ואף עם אירועי מלחמה (סקירה על מחקרים שמצאו התפתחויות חיוביות אצל ילדים בעקבות חשיפה למלחמה ניתן למצוא בתוך (Aptekar & Stocklin, 1997).

ממצאים אלו הובילו את החוקרים טדשי וקלהון להתייחס למימד הצמיחה הפוסט טראומטית כממד פסיכולוגי נפרד. במחקר הנוכחי נבדקה התחושה הסובייקטיבית של התפתחות חיובית בשבעה ממדים אפשריים. חמישה ממדים נלקחו מהשאלון של טדשי וקלהון והם: חיזוק הקשר עם אחרים משמעותיים, מציאת אפשרויות חדשות בחיים, תחושה רבה יותר של כוח אישי, התחזקות רוחנית והערכה מחודשת וחיובית יותר לחיים בכלל (Tedeschi & Calhoun, 1996) ושניים נבנו במיוחד עבור המחקר: תחושת משמעות- כלומר, המידה בה הפרט חש שהמבוגרים סומכים עליו ויש לו בשביל מה להתאמץ והקשר למקום- אשר בדקה את המידה בה הילד חש קשור למקום בו הוא חי ואת מוכנותו לתרום למען הכלל עד כדי סיכון עצמי.

במדגם כולו, נמצאו שינויים חיוביים קלים בכל המדדים. אולם, המדדים בהם חל השינוי החיובי החזק ביותר בעקבות אירועי הטרור היו הקשר למקום המגורים ולתחושת המשמעות. מכיוון שאנו עוסקים בגיל ההתבגרות ביקשנו לוודא כי השינויים שמצאנו אינם תוצאה של התבגרות הילד. ואכן, בדיקה שערכנו הראתה כי אין קשר בין גיל הילד ובין תחושת הצמיחה. עם זאת, יש לזכור כי המדגם הנוכחי כלל טווח גילאים מצומצם ביותר ועל כן לא ניתן להסיק מתוצאות אלו לגבי תקופת ההתבגרות כולה.

בניגוד לגיל הילד, לחשיפה לאירועי טרור נמצא קשר חיובי עם צמיחה. ילדים שנחשפו לאירועי טרור רבים נטו לדווח על תחושה רבה יותר של צמיחה. הקשר בין חשיפה לטרור ובין צמיחה איננו קשר פשוט. כמו בסימפטומים פוסט טראומטיים, גם ביחס לצמיחה נמצא כי קיימת אינטראקציה בין חשיפה ובין רמת הדתיות של הילד. ילדים דתיים שנחשפו לאירועי טרור רבים, נטו לדווח על רמה נמוכה יותר של סימפטומים פוסט טראומטיים ועל תחושה רבה יותר של צמיחה, בהשוואה לילדים מסורתיים וחילוניים שנחשפו למספר רב של אירועי טרור.

הדמיון בין הקורלטים של סימפטומים פוסט טראומטיים וצמיחה קיים גם בכל הנוגע לתחושת הפחד של הילד. בשני המקרים, תחושת הפחד היא המשתנה העיקרי הקשור באופן החזק ביותר הן לסימפטומים פוסט טראומטיים והן לצמיחה. כלומר, ילדים שפחדו בעקבות אירועי הטרור נוטים לדווח הן על רמה רבה יותר של סימפטומים פוסט טראומטיים והן על תחושה רבה יותר של צמיחה. בדיקת הקשר בין סימפטומים פוסט טראומטיים ובין צמיחה הראתה כי קיים בין שני משתנים אלו קשר חזק ביותר- $r=.40$.

הדמיון בין הגורמים הקשורים לתסמונת הפוסט טראומטית ובין הגורמים הקשורים לצמיחה, יכול להצביע על כך שצמיחה מתפתחת, ככל הנראה, לצד הסימפטומים הפוסט טראומטיים ולא במקומם. במחקר שערכו טדשי וקלהון (Tedeschi & Calhun, 1996) דיווחו כל הנבדקים על תוצאות שליליות בעקבות אירוע קשה, אולם 60% מהנבדקים גם ציינו כי לאירוע הקשה היו צדדים חיוביים. כלומר, התחושות החיוביות אינן מוחקות את רישומי השליליים של האירוע הטראומטי וצמיחה מתרחשת לצד המצוקה.

ממצאי המחקר מצביעים על כך שצעירים החשופים לאירועי טרור רבים וצעירים המדווחים על תחושה של פחד, נוטים לדווח גם על תחושה רבה יותר של צמיחה. הקשר בין תחושת הפחד ובין צמיחה היה חזק מהקשר שבין רמת החשיפה והצמיחה.

ג. קשרים בין חשיפה לאירועי טרור ובין מחויבות ערכית ותמיכה חברתית

כדי להבין את משמעותה של מחויבות ערכית ותמיכה חברתית להתמודדות הפרט עם אירועים קשים בדקנו את הקשר שבין משתנים אלו ובין רמת החשיפה ותחושת הפחד. רצינו לדעת האם צעירים החשופים לאירועי טרור יפנו יותר משאר הצעירים לקבלת תמיכה ממערכת הערכים או מהמערכת החברתית. באופן זה נבחנו המשתנים המתווכים כאילו הם מהווים משתני תוצאה. בהמשך נבדקו הקשרים בינם ובין התוצאות הפתוגניות והסלוטוגניות.

האם בזמן מצוקה פונים הילדים אל מערכת הערכים?

אחת התיאוריות החדשות והמעניינות ביותר היא תיאורית בקרת האימה (Terror Management Theory) המניחה כי האדם משתמש באידיאולוגיה ככלי תרבותי לשם התגברות על הפחד המשתק של המוות (Greenberg et al., 1998). בהתאם לתיאוריה זו, דווקא בזמן עליה בעוררות כלפי המוות, כמו למשל בתקופה ביטחונית מאיימת, צפויה הצמדות רבה יותר של הפרט אל מערכת ערכים, כגון מערכת אידיאולוגית או מערכת דתית. אם התיאוריה צודקת, הרי שצפוי שנמצא כי ילדים החשופים לאירועי טרור רבים יהיו בעלי מחויבות אידיאולוגית או מחויבות דתית גבוהה יותר, מילדים החשופים לאירועי טרור מועטים.

ממצאי המחקר אכן מצביעים על קשר חיובי בין חשיפה לטרור ובין שלושת מדדי האידיאולוגיה שנבדקו (מחויבות מעשית, חוסר סובלנות פוליטי ובטחון בעמדה הפוליטית). מתבגרים שהיו חשופים לאירועי טרור רבים אכן הפגינו רמה גבוהה יותר של מחויבות אידיאולוגית המתבטאת הן בפעילות אקטיבית למען האידיאולוגיה, והן במידה רבה יותר של חוסר סובלנות כלפי עמדות מנוגדות והפגנת בטחון רב בעמדתם הפוליטית.

בדומה, נמצא קשר חיובי חלש בין חשיפה לאירועי טרור ובין תפיסת הזהות הדתית של הצעיר כזהות העיקרית, אך לא נמצא קשר בין חשיפה ובין שני הממדים הנוספים של הדת: מחויבות לדת כאורח חיים ומחויבות לדת כמערכת חברתית. כלומר, צעירים שנחשפו למספר רב של אירועי טרור נטו לראות בזהותם הדתית את הזהות העיקרית, אך לא היו בעלי מחויבות רבה יותר לדת כאורח חיים או כמערכת חברתית, בהשוואה לצעירים שנחשפו למספר מועט של אירועי טרור.

השוואת הקשרים מובילה אותנו להנחה כי חשיפה רבה לאירועי טרור קשורה לתפיסה

אידיאולוגית חזקה יותר, אך לא בהכרח למחויבות דתית.

תמונה שונה עלתה כאשר בדקנו את הקשרים שבין תחושת הפחד של הצעיר ובין מחויבות אידיאולוגית ומחויבות דתית. מתבגרים שדיווחו על תחושה רבה של פחד, נטו להיות בעלי מחויבות אידיאולוגית רבה יותר. ממצא זה היה נכון בכל ממדי המחויבות האידיאולוגית שנבדקו (מחויבות מעשית, חוסר סובלנות פוליטי ובטחון בעמדה הפוליטית), אך קשר זה היה חלש ביותר ונפל ברמתו מהקשרים שבין חשיפה ובין שלושת ממדי האידיאולוגיה.

לעומת הקשר החלש שנמצא בין פחד ובין מחויבות אידיאולוגית, הקשר בין פחד ובין מחויבות לאורח חיים דתי היה חזק יותר. בנוסף, נמצא קשר חלש יותר בין פחד ובין מחויבות

חברתית לדת. כלומר, בעוד שחשיפה לטרור הייתה קשורה למחויבות אידיאולוגית גבוהה יותר,

פחד בעקבות טרור היה קשור למחויבות לאורח חיים דתי ולדת כמערכת חברתית.

העובדה כי קיימות עדויות היכולות לרמוז על התחזקות אמונות אידיאולוגיות ודתיות כתוצאה מעוררות כלפי המוות (דרך חשיפה לטרור או תחושת פחד) בהחלט תואמת את ההנחות העולות מתיאורית בקרת האימה. עם זאת, יתכן שההבדל בין פניה לאידיאולוגיה ובין פניה לאמונה דתית, תלוי במידת השליטה הנתפסת של האירוע. יתכן שאדם בעל אידיאולוגיה פוליטית מאמין כי הוא יכול על ידי פעילות מעשית להשפיע על האחראים למצב ולשנות את המצב. לכן בעקבות חשיפה לטרור יש מקום להניח כי תתגבר אצלו הנכונות לפעול לשינוי המצב. אולם בפחד תחושת השליטה הנתפסת הנה נמוכה יותר (כפי שתואר בפרקים הקודמים החשש העתידי להיפגע הנו המרכיב המרכזי בפחד), יתכן שהדרך היעילה יותר להתמודד עם הפחד היא באמצעות פניה אל הדת ואל גורמים אל-טבעיים לסיוע. ואכן קיימים ממצאים המצביעים על קשר בין התמודדות עם אירוע קשה בלתי נשלט ובין חיזוק האמונה הדתית (Overcash et al., 1996).

האם חשיפה לאירועי טרור יכולה להוביל לעליה בתמיכה החברתית של המתבגר?

בהתאם להנחות מודל ה"חיפוש וברירה" (search and selection) של סרסון ועמיתיו (Sarason, Sarason & Pierce, 1995), ניתן לצפות כי בעת לחץ יפנה האדם לקבלת תמיכה מאנשים הנמצאים בסביבתו הקרובה אשר עזרו לו בעבר במצבים דומים. במידה ומעגל תמיכה זה איננו מספק, יפנה האדם לאנשים רחוקים יותר ברשת החברתית. לכן, בדקנו האם צעירים החשופים לאירועי טרור פונים לקבלת תמיכה הן מאנשים הקרובים אליהם ברשת החברתית-הורים וחברים והן מאנשים רחוקים יותר- אנשי מקצוע. נבדק גם ההבדל שבין קבלת תמיכה ישירה בעקבות אירועי הטרור ובין תמיכה עקיפה וכללית.

מתברר כי ל- 82% מהצעירים קיים אדם עמו הם יכולים לשוחח על רגשותיהם ביחס לטרור. כלומר, מרבית הנוער חש כי הוא זוכה לתמיכה ישירה בעקבות אירועי הטרור. הצעירים נטו לפנות בעיקר לחברים ולבני משפחתם ופחות לאנשי מקצוע. תחושת הפחד של הילד היתה המשתנה הקשור באופן החזק ביותר עם שיתוף בני משפחה ואנשי מקצוע ברגשות בעקבות אירועי הטרור.

אם כן, גם בגיל ההתבגרות בני המשפחה מהווים מקור מרכזי לקבלת תמיכה ישירה. כאשר הצעיר חש פחד הוא נוטה לשוחח על רגשותיו בעיקר עם בני משפחתו ופונה גם לאנשי

מקצוע. כיוון שמרבית אנשי המקצוע בהם נתקל הצעיר הם במסגרת בית הספר, חשוב לבדוק מהי מידת התמיכה הישירה לה זוכים תלמידים בבתי הספר השונים.

מתברר כי דווקא בתי הספר בהם אחוז גבוה מהילדים דיווח על חשיפה לטרור, פחד או רמת מצוקה גבוהה, היו בעלי שעורי התמיכה הנמוכים ביותר: בית הספר הדתי באריאל, בית הספר הדתי ברחובות ובית הספר בגוש קטיף. בבתי ספר אלו כ- 25% מהצעירים ציינו כי אין להם אף אדם אליו הם יכולים לפנות בכדי לשוחח על רגשותיהם בעקבות אירועי הטרור. ממצא זה מעיד על הצורך בחיזוק הקשר שבין התלמיד ומערכת בית הספר כמקור חשוב לקבלת תמיכה בעקבות אירועי טרור.

מעל ומעבר למידה בה יכול התלמיד לשוחח על רגשותיו ביחס לטרור (תמיכה ישירה), נבדקה גם תחושת התמיכה החברתית הכללית של התלמיד. מתברר כי קיים קשר בין חשיפה לאירועי טרור ובין תחושת לכידות קהילתית (הרגשת שייכות למקום המגורים). כלומר, צעירים שהיו חשופים לאירועי טרור רבים, חשו תחושה רבה יותר של הזדהות וקירבה עם מקום מגוריהם.

אין בכך בכדי להפתיע, שהרי נמצא כבר כי דווקא ילדים הגרים באזורים בעלי סכנה ביטחונית, חשים תחושה רבה יותר של שייכות למקום מגוריהם (Ziv, Krulanski & Shulman, 1974). אדם החשוף לתקריות ביטחוניות משלם מחיר כבד ביותר עבור המשך המגורים בביתו ויתכן כי הוא פותר את תחושת הדיסוננס הקוגניטיבי (Festinger, 1957) דרך תפיסת מקום המגורים כאטרקטיבי יותר. בנוסף, חשיפה לאירועי טרור יכולה לבנות תחושה רבה יותר של הזדהות עם האנשים במקום המגורים, בעקבות הצורך להתמודד יחד עם קשיים.

בניגוד לחשיפה, תחושת הפחד של הנער לא הייתה קשורה לתחושת הזדהות רבה יותר עם מקום המגורים, אבל הייתה קשורה לתחושת תמיכה רבה יותר מהורים ומאנשי מקצוע. ככל הנראה, ילדים החשים פחד בעקבות אירועי טרור פונים יותר להורים ולאנשי מקצוע וזוכים מהם לקבלת תמיכה ישירה ביחס לאירועי הטרור (כפי שתואר קודם), אך גם לתמיכה כללית.

אם כן, ניתן לראות הבדל ברור בין חשיפה לטרור ובין תחושת הפחד. **בעוד שחשיפה לטרור קשורה להזדהות עם מקום המגורים, תחושת הפחד קשורה לתמיכה רבה יותר (ישירה ועקיפה) מבני משפחה ואנשי מקצוע ולתמיכה ישירה מחברים.**

להערכתנו, חשיפה מרובה לאירועי טרור איננה מובילה את הצעיר לחפש תמיכה חברתית רבה יותר אלא מובילה אותו להזדהות עם קבוצת הפנים. כלומר, צעירים שנחשפו לטרור חשים

הזדהות רבה יותר עם קבוצת הפנים הבאה לידי ביטוי בתפיסת השייכות הקהילתית ומחויבות האידאולוגית (כפי שנמצא בפרק הקודם).

אולם פחד פועל כנראה בדרכים אחרות. פחד מוביל לרגשות פנימים של מצוקה המצריכים מענה. כפי שכבר דיווחו מילגרם וטוביאנה (Milgram & Toubiana, 1996), ילדים במצוקה פונים לחפש תמיכה הן ממקורות קרובים והן ממקורות מרוחקים. לכן, מתבגרים החשים מצוקה בעקבות הפחד יפנו לחפש תמיכה הן מבני משפחתם המהווים מקור קרוב והן מאנשי מקצוע המהווים מקור תמיכה רחוק יותר. אם פחד דוחף את הצעיר לחפש מקורות תמיכה שונים, ניתן להבין מדוע נמצא קשר בין פחד ובין מחויבות דתית חזקה יותר. הדת מהווה גם היא מקור תמיכה משמעותי.

הממצאים שנסקרו בפרק זה מצביעים על כך שילדים החשופים לטרור או פחדים בעקבות פיגועים, פונים אל מסגרות חברתיות וערכיות. כיוון שכך ביקשנו לבדוק האם פניה למשאבים ערכיים או חברתיים יכולה להקל על סימפטומים של מצוקה או לעודד התפתחות צמיחה.

ד. קשרים בין מערכת הערכים והתמיכה החברתית ובין התוצאות הפתוגניות והסלוטוגניות

תפקידה של מערכת הערכים בהתמודדות עם קשיים

יכולתה של מחויבות אידאולוגית למתן סימפטומים של מצוקה בעקבות חשיפה לאירועי מלחמה איננו ברור. מספר מחקרים (למשל: Punamaki, 1996; Kostelny & Garbarino, 1994) מצאו כי ילדים בעלי מחויבות אידאולוגית גבוהה, פחדו פחות והתמודדו טוב יותר עם מצבי איום ביטחוניים ואילו מחקרים אחרים (Slone et al., 1999) לא מצאו קשר בין אידאולוגיה ובין התמודדות.

במחקר הנוכחי התברר כי לא ניתן להתייחס לאידאולוגיה או לדת כאל מקשה אחת. כל אחד ממושגים אלו מורכב ממספר ממדים הקשורים באופן שונה לתוצאות הפתוגניות והסלוטוגניות.

כך למשל נוקשות אידאולוגית- המאופיינת בחוסר סובלנות פוליטית ובביטחון בעמדה הפוליטית, הייתה קשורה באופן חיובי הן עם ממוצע הסימפטומים הפוסט טראומטיים והן עם ממוצע הסימפטומים הפסיכיאטרים. צעירים שמפגינים רמה גבוהה של חוסר סובלנות לעמדות

פוליטיות מנוגדות והנם בעלי בטחון בעמדתם הפוליטית, נוטים לדווח על רמה גבוהה יותר של סימפטומים פוסט טראומטיים ופסיכיאטרים. מנגד, מחויבות מעשית כלפי אידיאולוגיה- כלומר, נכונותו של האדם לפעול למען אידיאולוגיה בה הוא מאמין, הייתה קשורה באופן חיובי עם צמיחה ותפיסת העולם כטוב ובאופן שלילי עם מספר הסימפטומים הפסיכיאטרים. כלומר, צעירים הפעילים באופן אקטיבי למען אידיאולוגיה בה הם מאמינים חשים תחושה רבה יותר של צמיחה, תופסים את העולם כטוב יותר ומדווחים על מספר מועט של סימפטומים פסיכיאטרים מציקים.

ההבדל בין ממדים שונים של מחויבות ערכית נמצא גם ביחס לדת. תפיסת הדת כמרכיב חברתי, הייתה קשורה באופן חיובי לסימפטומים פוסט טראומטיים ולסימפטומים פסיכיאטרים ובאופן שלילי לתפיסת העולם כטוב וכבר משמעות. כלומר, צעירים שמחויבותם לדת נובעת מסיבות חברתיות נטו לדווח על רמה גבוהה יותר של מצוקה המתבטאת בסימפטומים פוסט טראומטיים ובסימפטומים פסיכיאטרים. צעירים אלו אף תפסו את העולם כטוב פחות וכמתנהל ללא סדר ומשמעות. מנגד, מחויבות לדת כאורח חיים נמצאה כקשורה באופן חיובי לצמיחה ולתפיסת העולם כטוב וכבעל משמעות. כלומר, צעירים אשר מחויבותם הדתית נבעה מתוך אמונה באורח החיים הדתי, דיווחו על תחושה רבה יותר של צמיחה ושל תפיסת העולם כטוב וכבר משמעות.

ממצאים אלו מצביעים על כך שממדים מסוימים במערכת הערכים, ובמקרה שלנו נוקשות אידיאולוגיות ותפיסת הדת כמחויבות חברתית, קשורים לסממני התמודדות לא יעילים ואילו ממדים אחרים- קרי, פעילות אקטיבית למען אידיאולוגיה ומחויבות לאורח חיים דתי, קשורים לממצאים המצביעים על התמודדות יעילה יותר. יתכן כי ההבדל בין הממדים השונים של המחויבות הערכית נובע מהיותם אקטיביים או פסיביים. קיימות עדויות המצביעות על כך שדפוס התמודדות אקטיבי יעיל יותר מדפוס התמודדות פסיבי (e.g. Punamaki & Puhakka, 1997). מחויבות מעשית למען אידיאולוגיה ובאופן דומה מחויבות לדת כאורח חיים, מהווים התמודדות אקטיבית המתבטאת בעיקר בעשייה למען אמונה כלשהי.

לעומת זאת, מחויבות פסיבית- כפי שהיא מתבטאת בנוקשות אידיאולוגיות, מהווה ככל הנראה ממד הקשור למצוקה. שטיין (2000) טוענת כי תפקידה של האידיאולוגיה בהתמודדות הילד תלוי באינטראקציה שבין הנחות האידיאולוגיה ובין המציאות בשטח. יתכן, כי מתבגרים המאמינים בתפיסה אידיאולוגית ברורה ונוקשה, אך רואים כי היא איננה מתבצעת בפועל, חשים

מצוקה רבה יותר כאשר הם חשופים לאירועי טרור. הפער בין האמונה האידיאולוגית ובין המציאות, מגביר את המצוקה ואיננו תורם להתמודדות.

גורם נוסף העלול להגביר את תחושת המצוקה של הילד הנו תפיסת המחויבות הדתית כנובעת מגורמים חברתיים. מחקרים מצאו באופן עקבי כי מחויבות דתית פנימית משרתת את האדם וקשורה לממדים חיוביים של הסתגלות (למשל: Frankel & Hewitt, 1994; Park, Cohen, 1990; Pargament et al., 1991; Payne et al., 1992; & Herb, 1990) וכן מאפשרת לפרט ליצוק משמעות למשברים וקשיים (Park & Cohen, 1993; Park et al., 1990). אולם, דתיות הנובעת ממניעים חיצוניים איננה נותנת את אותה מסגרת בעלת משמעות להתמודדות עם קשיים ונמצאה כקשורה לדפוסי התמודדות יעילים פחות (Pargament et al., 1992). מחויבות דתית מסיבות חיצוניות- חברתיות, לא רק שאיננה נותנת משמעות לאירועים קשים עמם מתמודד האדם הדתי, אלא עלולה להיות בעצמה גורם לחץ. יתכן שאם הצעיר ממשיך באורח חייו הדתי לא מתוך אמונה פנימית אלא בגלל לחצים חברתיים, הדת יכולה להוסיף קושי על קשייו ולהגביר את תחושת המצוקה שלו.

לסיכום ממצאינו ניתן לומר כי הם יכולים להצביע על כך שפעילות אקטיבית למען אידיאולוגיה או אמונה דתית, יכולה להקל על הפרט המתמודד עם טראומה. אולם, אם המחויבות הערכית מתבטאת בתפיסות נוקשות, שאינן בהכרח תואמות את המציאות, או לחילופין נובעת ממניעים חיצוניים, היא עלולה להגביר מצוקה.

האם תמיכה חברתית יכולה לסייע להתמודדות עם אירועים ביטחוניים?

אחת הטענות העקביות בספרות המחקרית היא שתמיכה חברתית מהווה משאב הממתן את השפעת הלחץ ומסייעת להתמודדות האדם (Sarson et al., 1995). אם הדבר הוא אכן כך, הרי שנצפה למצוא הסתגלות טובה יותר אצל מתבגרים המדווחים על תמיכה חברתית גבוהה. ממצאי המחקר מצביעים על כך שלא נמצא קשר בין תמיכה חברתית ובין הסתגלות הצעיר, כפי שזו באה לידי ביטוי בסימפטומים פוסט טראומטיים או בצמיחה. אולם, נמצא קשר בין תמיכה חברתית ובין סימפטומים פסיכיאטרים ותפיסות עולם קוגניטיביות. חוסר הקשר בין תמיכה ממשפחה ומחברים ובין סימפטומים פוסט טראומטיים יכול לרמז על כך שבעת משבר קשה- כפי שקורה באירוע טראומטי, מקורות תמיכה שהיו יעילים בעבר, אינם יעילים יותר. אירוע טראומטי הנו בעל אופי שונה מאירועים קודמים בהם נעזר

המתבגר בתמיכה ממשפחה וחברים. זהו אירוע קשה המנפץ את שיגרת חייו וככל הנראה, אין ביכולתה של תמיכה ממשפחה וחברים להיות לעזר. גם מחקר על ילדים שנחשפו לאירועים קשים במלחמת האזרחים בסלודור לא הצליח למצוא קשר בין תמיכה חברתית ובין סימפטומים פוסט טראומטיים (Walton, Nuttall & Nuttall, 1997).

עם זאת, נמצא קשר חיובי בין סימפטומים פוסט טראומטיים ובין תמיכה מאיש מקצוע. יתכן שקשר זה מעיד על כך שצעירים החשים מצוקה פונים לקבלת תמיכה מאנשים מרוחקים יותר במעגל החברתי שלהם- אנשי מקצוע. השערה זו תואמת את ההנחות העולות ממודל ה"חיפוש ברירה" של סרסון ועמיתיו (Sarson et al., 1995) המניח כי כאשר תמיכה ממקורות קרובים בהם נעזר האדם בעבר איננה מספקת, הוא יפנה לקבלת תמיכה ממקורות מרוחקים יותר. לכן, יתכן וצעירים שלא הצליחו לקבל תמיכה חברתית ממקורות קרובים כמו משפחה וחברים, יפנו יותר אל אנשי מקצוע. אולם לא ניתן לשלול את האפשרות שהקשר החיובי בין פניה לאיש מקצוע ובין סימפטומים פוסט טראומטיים מקורו בעליה ברמת הסימפטומים הפוסט טראומטיים, או במודעות להם, של צעירים הנעזרים באיש מקצוע. עדויות על החמרה בסימפטומים של מצוקה בעקבות פניה לטיפול ומוכנות לדווח על הסימפטומים, נמצאו אצל חיילים ישראלים הסובלים מהלם קרב אשר פנו לטיפול נפשי (Bleich, Shalev, Shoham,) Solomon & Kotler, 1992; Solomon, Shalev, Spiro, Dolev, Bleich, Waysman & Cooper, 1992).

קשר שלילי ברור בין תמיכה חברתית ובין סימפטומים פתוגניים נמצאה בבדיקת סימפטומים פסיכיאטריים. צעירים שזכו לתמיכה חברתית ממשפחתם וחבריהם, נטו לדווח על מספר מועט יותר של סימפטומים פסיכיאטריים. מדד הסימפטומטולוגיה הפסיכיאטרית הוא מדד כללי לבדיקת מצוקה, ובניגוד למדד המצוקה הפוסט טראומטית הוא איננו מושפע בהכרח מגורם יחיד. כיוון שכך, סביר להניח כי קיימים גורמים רבים הקשורים למצוקה הפסיכיאטרית של הצעיר. מחקרים קודמים על בני נוער ישראלים אכן מצאו עדויות לכך שתחושת המצוקה הפסיכיאטרית איננה נובעת מגורמים אובייקטיביים בלבד כגון אובדן הורה, אלא היא תלויה תרבות ומושפעת ממשמעות האובדן בהקשר חברתי (Canetti et al., 2000; Bachar et al.,) 1997). לכן יש מקום להניח כי תמיכה חברתית יכולה להקל על מצוקה כללית כפי שהיא מתבטאת בסימפטומים פסיכיאטריים, גם אם היא איננה יעילה בהקשר של התמודדות עם אירועי טראומטי יחיד.

ביחס לצמיחה, הרי שלא נמצא כל קשר בין תמיכה חברתית ובין צמיחה. חוסר הקשר שבין כל ממדי התמיכה החברתית שנבדקו ובין צמיחה יש בו בכדי לרמז על האפשרות שצמיחה הנה תהליך הנובע מגורמים פנימיים (כגון תחושה של פחד ואמונה במערכת ערכים), אך איננה מושפעת מגורמים חברתיים. במחקרים המעטים שנערכו על צמיחה פוסט טראומטית לא נעשתה אבחנה ברורה בין תמיכה חברתית כמעודדת צמיחה ובין חיזוק הקשר עם אחרים כאחד הגורמים לצמיחה (Tedeschi, 1999) על כן יש קושי לבחון באיזו מידה תמיכה חברתית אכן מעודדת תחושה של צמיחה.

מבין כל משתני התוצאה שנבדקו במחקר זה, תמיכה חברתית נמצאה כבעלת יכולת ההסבר הטובה ביותר לשונות של התפיסות הקוגניטיביות- טוב העולם והערכה עצמית. צעירים הזוכים לתמיכה חברתית נטו להיות בעלי תפיסות חיוביות יותר הן לגבי עצמם והן לגבי העולם בו הם חיים. גם ממצא זה מחזק את הנחתנו כי תמיכה חברתית ממשפחה ומחברים מגנה על הפרט ויכולה לסייע לו בעת התמודדות עם קשיים מגוונים שהם חלק משגרת חיי האדם. תמיכה זו מעלה, ככל הנראה, את דימויו הפנימי של הצעיר ומאפשרת לו הסתכלות חיובית יותר על העולם בו הוא חי ומשפרת את איכות חייו.

אם כן, תמיכה חברתית קשורה בעיקר לתפיסות חיוביות יותר של טוב העולם ומשמעות העולם ולערך עצמי חיובי יותר. כמו כן נמצא קשר בין תמיכה חברתית ובין רוחה נפשית כפי שזו נמדדת על ידי מיעוט סימפטומים פסיכיאטריים. אולם לא נמצא כי תמיכה חברתית יכולה להפחית סימפטומים פוסט טראומטיים או לעודד צמיחה פוסט טראומטית.

ו. סיכום הממצאים והצעות לעתיד

סקירת ממצאי המחקר מלמדת על המורכבות שבהבנת השפעותיו של המצב הביטחוני על רוחותם הנפשית של ילדנו. המציאות הביטחונית הקשה עימם עליהם להתמודד עלולה לפגוע בהתפתחותם אך יש בה גם בכדי ליצור תחושה של צמיחה. אין ביכולתנו לדעת מדוע אירוע טראומטי יגרום למצוקה קשה אצל אדם אחד, אך לא אצל חברו. במחקר זה ניסינו לבחון גורמים ערכיים וחברתיים היכולים להסביר זאת, אך מורכבות נפש האדם היא רבה מכפי יכולתו של מחקר זה להסבירה.

עם זאת, למרות הקושי שבהכללת הממצאים, הרי שקיימות עדויות מהן לא ניתן להתעלם. ראשית, למרות החשיבות הרבה הקיימת לרמת החשיפה של המתבגרים לאירועי טרור, הרי שהתפקיד המרכזי בקשר שבין טרור ובין תוצאות פסיכולוגיות וקוגניטיביות שונות, מקורו

בתחושת הפחד. פחד מהווה את הפירוש הסובייקטיבי של האדם למצב עמו עליו להתמודד. צעירים שחשו פחד, היו באופן עקבי בעלי סימני מצוקה רבים המתבטאים בסימפטומים פוסט טראומטיים, סימפטומים פסיכיאטרים, ותפיסת עולם שלילית. אומנם צעירים אלו נטו להפגין גם רמות גבוהות של צמיחה, אך הקשר החזק בין סימפטומים פוסט טראומטיים ובין צמיחה מעורר תהיה באיזו מידה צמיחה היא אכן תופעה חיובית כפי שטדשי וקלהון (Tedeschi, & Calhoun, 1996) מניחים.

תהיה זו מתחזקת כאשר אנו מודעים לכך שממד הצמיחה העיקרי עליו דיווחו מתבגרים במדגם שלנו היה נכונותם לתרום לכלל עד כדי סיכון חייהם ותחושתם כי המבוגרים סומכים עליהם ומטילים עליהם אחריות רבה יותר. עלינו לשאול עצמנו האם אותה צמיחה איננה מהווה הסתגלות למציאות בה צעירים מסכנים את חייהם כחלק משגרת יומם, אף ללא יכולת בחירה. אם כך הדבר, הרי שסיכון חיים והגברת האחריות מהווים ממדים של צמיחה בהתאם לאמונה הערכית בה מחזיק הקורא.

גם אם נתייחס לצמיחה כאל תוצאה חיובית- שהרי קיימים בה גם ממדים של הערכת החיים, חיזוק הכוח האישי וכד', הרי שלא נוכל להתעלם מהעובדה שצמיחה כמו סימפטומים פוסט טראומטיים, מופיעה כאשר נוצר שבר בשגרת חייו של המתבגר. שבר זה דורש ממנו משאבי התמודדות רבים, אך ממצאי המחקר מצביעים על כך שיכולתה של מערכת הערכים ושל התמיכה החברתית לסייע בהתמודדות הנער, הנה מוגבלת. לא מצאנו הוכחות לכך שתמיכה חברתית מכל סוג שהוא- הן מהמעגל הקרוב והן מהמעגל המרוחק, הן באופן ישיר כלפי אירועי הטרור והן באופן כללי, מסייעת להתמודדות הצעיר כפי שזו נמדדה בעזרת צמיחה או סימפטומים פוסט טראומטיים.

ביחס ליכולתה של מערכת הערכים לסייע להתמודדות הצעיר, הרי שהתוצאות אינן חד ערכיות. בעוד שממדים אקטיביים היו קשורים להתמודדות חיובית יותר, ממדים נוספים במחויבות הערכית היו קשורים להסתגלות יעילה פחות. ממצא זה מלמד על הזהירות שבה עלינו לנקוט כאשר ברצוננו לחקור את תפקידה של מערכת הערכים של הפרט.

כאשר אנו סוקרים את המדדים השונים שנבדקו במחקר, ברצוננו לומר כי למרות הכאב שבהבנת הסיטואציות הקשות עמן מתמודדים חלק מהמתבגרים, הרי שמצבם הנפשי של מרבית בני הנוער הנו טוב מהצפוי ומרביתם מצליחים להתמודד באופן יעיל עם המציאות הביטחונית שנפתה עליהם, הדבר מצביע על חוסן. אומנם 15% מבני הנוער סובלים מרמה בינונית עד חמורה מאוד של סימפטומים פוסט טראומטיים ויש לדאוג כי צעירים אלו יזכו לטיפול הולם, אבל,

למרות שנתיים של מציאות ביטחונית קשה, מרבית הנוער מדווח על רמת סימפטומים פוסט טראומטיים נמוכה מהצפוי. גם מדד הסימפטומטולוגיה הפסיכיאטרית הצביע על כך שמרבית הנוער מתמודד היטב עם שיגרת חייו.

אין בכך בכדי לציין שעלינו להיות שאננים. יש מקום לחשוש כי במידה והמצב הביטחוני הקשה ימשך, נראה עליה בשיעור הצעירים הסובלים מסימפטומים פוסט טראומטיים חמורים. קובעי המדיניות צריכים לתת על כך את הדעת. הרגעת המצב הביטחוני תהיה התרומה המשמעותית ביותר לרווחתם של הצעירים החיים באזורינו.

כל עוד אין הדבר בידינו יש ראשית לכל להיות מודעים לכך שהילדים בסכנה לפגיעה נפשית גם אם הם אינם חשופים לטרור באופן ישיר. פחד יכול להיווצר לא רק דרך חשיפה ישירה אלא אף דרך צפייה באמצעי התקשורת. לכן, יש להיות ערניים לסימני מצוקה בקרב ילדים החיים באזורים הנחשבים כאזורים בטוחים.

אחת הדרכים להתמודדות עם מצוקה היא בעזרת פעילות אקטיבית. ואכן, העובדה כי פעילות אקטיבית למען אידיאולוגיה בה הצעיר מאמין מהווה גורם חיובי בתהליך הצמיחה, מובילה אותנו למסקנה כי יש מקום לבנות דרכים למעורבות פעילה של הילדים למען הקהילה או למען מטרות חברתיות שונות. פעילות אקטיבית, המתייחסת לבני הנוער כאל בוגרים התורמים לחברה בה הם חיים, יכולה ליצור עבורם תחושה של משמעות ולהקל על מצוקות הנובעות מהמצב הקשה עמו מתמודדת המדינה. אצל צעירים דתיים, חיזוק האמונה הדתית (ובלבד שאינו נעשה בכפיה ונובע מלחצים חברתיים), יכולה אף היא לסייע להתמודדות.

למרות רצוננו לבנות עבור הנוער מציאות חיובית, עלינו לזכור כי המתבגרים הם חלק מהקהילה. כיוון שכך, גורמים הרסניים הפוגעים בקהילה- כגון מצב בטחוני קשה, מצוקה כלכלית וכד', משפיעים גם עליהם. כאשר בני נוער נפגעים לא תמיד ניתן לזהות זאת ברגע הפגיעה, לעיתים התוצאות יראו רק בעתיד לאחר שאותם בני נוער יהפכו למבוגרים. באיזו מידה החוויות הקשות אותם עוברים רבים מבני הנוער משנות את תהליך התבגרותם איננו יודעים. אולם אין בלבנו ספק כי רישומה של המציאות הביטחונית הנוכחית נחרט אצל הילדים והצעירים החיים באזור ויתכן כי את התוצאות נראה רק כאשר הם יהפכו לבוגרים שותפים מלאים בחברה.

ביבליוגרפיה

- איצקוביץ, ר. זיידנר, מ., וקלינגמן, א. (1994). תגובות רגשיות של ילדים על מלחמת המפרץ. פסיכולוגיה ד', 170-181.
- גוטמן, ע. (1992). תפקוד ועמדות של ילדים בשומרון בהקשר לרמת החשיפה לאלימות. אצל ז. ח. ארליך וי. אשל (עורכים). מחקרי יהודה ושומרון, הכנס השני (עמ' 377-387). מכללת יהודה ושומרון: אריאל.
- גולן, ע. (2001). הקשר בין דתיות וערכים ובין התמודדות עם לחץ קיצוני בקרב מתנדבים בצוותי הצלה, שפעלו באירועים מרובי נפגעים. עבודת מ.א. רמת גן: המחלקה לפסיכולוגיה, אוניברסיטת בר-אילן.
- דקל, ר. (1999). תפקוד בשדה הקרב והסתגלות ארוכת טווח תרומתם של עוצמת החשיפה, סגנון ההתקשרות והחוסן האישי. עבודה לשם קבלת תואר דוקטורט. אוני-תל-אביב.
- חן-גל, ש. (2001). תמיכה חברתית כגורם ממתן בין חשיפה ללחץ פוליטי ומצוקה פסיכולוגית. מחקר לקבלת תואר מוסמך. אוניברסיטת תל-אביב.
- סורוצקי, ח. (1996). הקשר בין ערכים להסתגלות במצבי לחץ בקרב דתיים וחילוניים. עבודת מ.א. רמת גן: המחלקה לפסיכולוגיה, אוניברסיטת בר-אילן.
- סולומון, ז. , נריה, י., עורי, א. (1994). פדויי שבי ממלחמת יום הכיפורים: מעקב אחרי הסתגלותם 18 שנה לאחר המלחמה. דו"ח מחקר, משרד הבטחון ואוניברסיטת תל אביב.
- רזניקוב, ר. (1992). השפעת התנסות במלחמה על תפיסות קוגניטיביות. עבודת גמר המוגשת כמילוי חלק מהדרישות לקבלת התואר מוסמך. אוניברסיטת חיפה, הפקולטה למדעי החברה והמתמטיקה, החוג לפסיכולוגיה.
- שטיין, ע. (2001). תגובות ילדים למצב הלחץ בשלבי הביניים של תהליך השלום. חיבור לשם קבלת התואר "דוקטור לפילוסופיה". רמת גן: אוניברסיטת בר-אילן.
- שטרן, ה. (1993). משתנים פסיכולוגיים המשפיעים על פניה לחילוניות. עבודת מ.א. רמת גן: החוג לפסיכולוגיה, אוניברסיטת בר-אילן.
- Allport, G. W., & Ross, J. M. (1967). Personal religious orientation and prejudice. Journal of Personality and Social Psychology, 5, 432-443.
- Andrews, G., Tennant, C., Hewson, D., & Schonell, M. (1978). The relation of social factors in physical and psychiatric illness. American Journal of Epidemiology, 108, 7-35.
- American Psychiatric Association. (1994). Diagnostic and statistical manual of mental disorders (DSM IV.). Washington, DC: Author.
- Al- Krenawi, A., Slonim- Nevo, V., Maymon, Y. & Al- Krenawi, S. (2001). Psychological responses to blood vengeance among Arab adolescents. Child Abuse and Neglect, 25(4), 457- 472.
- Aptker, L., & Stoecklin, D. (1997). Children in particularly difficult circumstances. Pp. 377-412. in J. W. Berry, P. R. Dasen, et al (Eds.), Handbook of Cross-

Cultural Psychology, Vol 2: Basic Processes and Human Development (2nd ed.)
Allyn & Bacon: Boston.

- Aziz, A., Thabet, M., & Vostanis, P. (1999). Posttraumatic stress reactions in children of war. Journal of Child Psychology and Psychiatry, 40, 385-391.
- Bachar, E., Canetti, L., Bonne, O., Denour, A. K., & Shalev, A. Y. (1997). Psychological well-being and ratings of psychiatric symptoms in bereaved Israeli adolescents: Differential effect of war vs. accidents related bereavement. The Journal of Nervous and Mental Disease, 185, 402-406.
- Becker, E. (1971). The Birth and Death of Meaning. New York: Free Press.
- Becker, E. (1973). The Denial of Death. New York: Free Press.
- Becker, E. (1975). Escape From Evil. New York: Free Press.
- Bergin, A. E. (1983). Religiosity and mental health: A critical reevaluation and meta-analysis. Professional Psychology: Research and practice, 14, 170-184.
- Bergin, A. E., Master, K. S. & Richards, P. S. (1987). Religiousness and mental health reconsidered: A study of an intrinsically religious sample. Journal of Counseling Psychology, 34, 197-204.
- Bettelheim, B. (1961). Informed Heart. New York: Free Press.
- Bleich, A., Shalev, A., Shoham, S., Solomon, Z., & Kotler, M. (1992). PTSD: Theoretical and practical considerations as reflected through Koach-An innovative treatment project. Journal of Traumatic Stress, 5: 265-272.
- Bronfenbrenner, U. (1979). The Ecology of Human Development. Cambridge: Harvard University Press.
- Bulman, R. J., & Wortman, C. B. (1977). Attributions of blame and coping in the "real world": severe accident victims react to their lot. Journal of Personality and Social Psychology, 35, 351-363.
- Canetti, L., Bachar, E., Bonne, O., Agid, O., Lerer, B., Kaplan De-Nour, A., & Shalev, A. Y. (2000). The impact of parental death versus separation from parents on the mental health of Israeli adolescents. Comprehensive Psychiatry, 41, 360-368.
- Cohen-Silver, R., Holman, E. A., McIntosh, D. N., Poulin, M., & Gil-Rivas, V., (2002). Nationwide longitudinal study of psychological responses to September 11. Journal of the American Medical Association, 288, 1235-1244.

- Collins, R., Taylor, S., & Skokan, L. (1990). A better world or a shattered vision? Changes in life perspectives following victimization. Social Cognition, 8, 263-285.
- Dalbert, C., Lipkus, I. M., Sallay, H., & Goch, I. (2001). A just and an unjust world: Structure and validity of different world beliefs." Personality and Individual Differences 30:561-577.
- Davis, L., & Siegel, L. J. (2000). Posttraumatic stress disorder in children and adolescents: A review and analysis. Clinical Child and Family Psychology Review, 3, 135-154.
- Derogatis, L.R. & Melisaratos, N. (1983). The Brief Symptom Inventory: an introductory report. Psychological Medicine, 13(3), 595-605.
- Derogatis, L.R. & Spencer, P. M. (1982). The Brief Symptom Inventory. Administration, scoring and procedures, manual Baltimore, MD: Clinical Psychometrics Research.
- Dyregrov, A., Gupta, L., Gjestad, R., & Mukanoheli, E. (2000). Trauma exposure and psychological reactions to genocide among Rwandan children. Journal of Traumatic Stress, 13, 3-21.
- Erikson, E. H. (1950). Childhood and Society. New York: Norton.
- Erikson, E. H. (1968). Identity: Youth and Crisis. New York: Norton.
- Festinger, L. (1957). A Theory of Cognitive Dissonance. Evanston Ill.: Row, Peterson.
- Frankel, B. G. & Hewitt, W. E. (1994). Religion and well-being among Canadian university students: The role of faith group on campus. Journal for the Scientific Study of Religion. 33, 62-73.
- Fraser, R. M. (1971). The cost of commotion: An analysis of the psychiatric sequel of the 1969 Belfast riots. British Journal of Psychiatry, 118, 257-264.
- Fredrick, C., & Pynoos, R. S. (1988). Child Post-Traumatic Stress Reaction Index. La: University of California, Los Angeles Neuropsychiatric Institute and Hospital.
- Furnham, A., & Procter, E. (1989). Belief in a just world: review and critique of the individual difference literature. British Journal of Social Psychology, 28, 365-384.
- Garbarino, J. (1995). Raising Children in a Socially Toxic Environment. San Francisco: Jossey-Bass.
- Garbarino, J. & Kostelny, K. (1996). The effects of political violence on Palestinian children's behavior problems: A risk accumulation model. Child Development, 67(1), 33-45.

- Gibbons, J. L. (2000). Adolescence in international and cross-cultural perspective: An introduction. International Journal of Group Tensions, 29,3-16.
- Gibbs, H. W. & Achterberg- Lawlis, J. (1978). Spiritual values and death anxiety: Implications for counseling with terminal cancer patients. Journal of Counseling Psychology, 25, 563-569.
- Glennon, F., Joseph, S. & Hunter, J. A. (1993). Just world beliefs in unjust societies: Northern Ireland. Journal of social psychology, 133(4), 591-592.
- Gorsuch, R. L. (1988). Psychology of religion. Annual Review of Psychology, 39, 201-221.
- Gorsuch, R. L. & McPherson, S. E. (1989). Intrinsic/extrinsic measurement: I/E – Revised and single-item scales. Journal for the Scientific Study of Religion, 28(3), 348-354.
- Greenberg, J., Solomon, S., Veeder, M., Pyszczynski, T., Rosenblatt, A., Kirkland, S. & Lyon, D. (1990). Evidence for terror management theory II: The effects of mortality salience on reaction to those who threaten or bolster the cultural worldview. Journal of Personality and Social Psychology, 58, 308-318.
- Janoff-Bulman, R. (1989). Assumptive worlds and the stress of traumatic events: Applications of the schema construct. Social Cognition, 7, 113-136.
- Janoff-Bulman, R. & Frieze, I. H. (1983). A theoretical perspective for understanding reactions to victimization. Journal of Social Issues, 39 (2), 1-17.
- Jenkins, R. A. (1995). Religion and HIV: Implications for research and intervention. Journal of Social Issues, 51, 131-144.
- Joseph, S. & Stringer, M. (1998). Just world beliefs in Northern Ireland. Journal of Social Psychology, 138(2), 263-264.
- Koenig, H. G. (1995). Religion as cognitive schema. The International Journal for the Psychology of Religion, 5, 31-37.
- Kostelny, K. & Garbarino, J. (1994). Coping with the consequences of living in danger: The case of Palestinian children and youth. International Journal of Behavioral Development, 17, 595-611.
- Laor, A., Wolmer, L., Mayes, L., Gershon, A., Weitzman, R., & Cohen, D. (1997). Israeli preschool children under scuds. A 30-month follow-up. Journal of the American Academy of Child and Adolescence Psychiatry, 36, 349-355.
- Lazarus, R. S., DeLongis, A., Folkman, S. et al., (1985). Stress and adaptational outcomes: The problem of confounded measures. American Psychologist, 40, 770-779.

- Lehman, D., Davis, C., DeLongis, A., Wortman, C., Bluck, S., Mandel, D., & Elard, J. (1993). Positive and negative life changes following bereavement and their relations to adjustment. Journal of Social and Clinical Psychology, 12, 90-112.
- Levin, S. J. & Vanderpool, H. Y. (1991). Religious factors in physical health and the prevention of illness. In R. E. Hess (Ed.), Religion and Prevention in Mental Health. Prevention in Human Services (pp. 41-64). New York: Haworth Press.
- Lipkus, I. M., Dalbert, C., & Siegler, I. C. (1996). The importance of distinguishing the belief in a just world for self vs. others. Personality and Social Psychology Bulletin, 22, 666-677.
- Llabre, M. & Hadi, F. (1994). Health related aspects of the Gulf crisis experience of Kuwaiti boys and girls. Anxiety, Stress and Coping: An International Journal, 7(3), 217- 228.
- Lyons, A. (1979). Civil violence - the psychological aspects. Journal of Psychosomatic Research, 23, 373-393.
- Macksoud, M. S. & Aber, J. L. (1996). The war experience and psychosocial development of children in Lebanon. Child Development, 67, 70-88.
- McIntosh, D. M., Silver, R. C. & Wortman, C. B. (1993). Religion's role in adjustment to negative life events: Coping with the loss of a child. Journal of Personality and Social Psychology, 65, 812-821.
- Milgram, A. N. (1982). War relates stress in Israeli children and youth. In L. Goldberger and S. Breznitz. (Eds.), Handbook of Stress. Theoretical and Clinical Aspects. (pp 656-676). New York: Free Press.
- Milgran, N. & Toubiana, Y. H. (1996). Children's selective coping after a bus disaster: Confronting behavior and perceived support. Journal of Traumatic Stress. 9(4), 687-702.
- Muldoon, O. T. & Trew, K. (2000). Children's experience and adjustment to political conflict in Northern Ireland. Peace and Conflict: Journal of Peace Psychology. 6(2), 157-176.
- Nader, K. O., Pynoos, R. S., Fairbanks, L. A., Al-Ajeel, M., & Al-Asfour, A. (1993). A preliminary study of PTSD and grief among the children of Kuwait following the Gulf crisis. Journal of Clinical Psychology, 32, 407-416.
- Overcash, W. S., Calhoun, L. G., Cann, A., & Tedeschi, R. G. (1996). Coping with crises: An examination of the impact of traumatic events on religious beliefs. The Journal of Genetic Psychology, 157, 455-464.
- Pargament, K. I. (1990). God help me: Toward a theoretical framework of coping for the psychology of religion.. In .M. L. Lynn & D. O. Moberg (Eds.), Research in the Social Scientific Study of Religion (pp. 195-224). Greenwich: JAI Press.

- Pargament, K. I., Olsen, H., Reilly, B., Falgout, K., Ending, D. S. & Van Haitsma, K. (1992). God help me (II): The relationship of religious orientations to religious coping with negative life events. Journal for the Scientific Study of Religion, 31 (4), 504-513.
- Park, C., & Cohen, L. H. (1993). Religious and nonreligious coping with the death of a friend. Cognitive Therapy and Research, 17, 561-577.
- Park, C., Cohen, L. H. & Herb, L. (1990). Intrinsic religiousness and religious coping as life stress moderators for catholics versus protestants. Journal of Personality and Social Psychology, 59, 562-574
- Park, C., Cohen, L. H. & Murch, R. L. (1996). Assessment and prediction of stress-related growth. Journal of Personality, 64, 1-35.
- Payne, R. P., Bergin, A. E., Bielema, K. A. & Jenkins, P. H. (1991). Review of religion and mental health: Prevention and the enhancement of psychological functioning. In R. E. Hess (Ed.), Religion and Prevention in Mental Health. Prevention in Human Services (pp. 11-40), New York: Haworth Press.
- Pines, A. M. (1994). The Palestinian intifada and Israelis' burnout. Journal of Cross-Cultural Psychology, 25, 451-438.
- Punamaeki, R.L. (1996). Can ideological commitment protect children's psychosocial well-being in situations of political violence. Child Development, 67, 55-69
- Punamaeki, R. L., Quota, S., & El-Sarraj, E. (2001). Resiliency factors psychological adjustment after political violence among Palestinian children. International Journal of Behavioral Development, 25, 256-267.
- Punamaeki, R. L., Quota, S., & El-Sarraj, E. (1997). Models of traumatic experiences and children's psychological adjustment: The role of perceived parenting, children's resources and activity. Child Development, 68, 718-728.
- Punamaeki, R. L., & Puhakka, T. (1997). Determinants and effectiveness of children's coping with traumatic experiences. International Journal of Developmental Behaviour, 21, 349-370.
- Pynoos, R. S. & Eth, S. (1985). "Developmental perspective on psychic trauma in children." In C. R. Fiegley (Ed.), Trauma and its Wake. (Pp. 36-52). New York: Brunner/Mazel.
- Pyszczynski, T., Greenberg, J., Solomon, S. & Hamilton, J. (1990). A terror management analysis of self-awareness and anxiety: The hierarchy of terror. Anxiety Research, 2, 177-195.
- Quarantelli, E. L., & Dynes, R. (1977). Response to social crisis and disaster. Annual Review of Sociology, 3, 323-349.

- Qouta, S. Punamaki, R.L. & El-Sarraj, E. (1995). The Impact of the Peace treaty on psychological well-being: A follow-up study of Palestinian children. Child Abuse and Neglect, 19, 1197- 1208.
- Ritter, C., Benson, D. E., & Synder, C. (1990). Belief in a just world and depression. Sociological Perspectives, 33, 235-252.
- Rosenblatt, A., Greenberg, J., Solomon, S., Pyszczynski, T. & Lyon, D. (1989). Evidence for terror management I: The effects of mortality salience on reaction on those who violate and uphold cultural values. Journal of Personality and Social Psychology, 57, 681-690.
- Sarason, I. G., Sarason, B. & Pierce, G. R. (1995). Stress and social support. In S. E. Hobfoll & M. W. de Vries (Eds.). Extreme Stress and Communities: Impact and Intervention (pp. 179-197). Dordrecht: Kluwer Academic Publishers.
- Schlenger, W. E., Caddell, J. M., Ebert, L., Jordan, B. K., Batts, K. R. (2002). Psychological reactions to terrorist attacks. Findings from the Hationa Study of Americans' reactions to September 11. Journal of the American Medical Association, 288: 2684-2685.
- Schuster, M. A., Stein, B. D., Jaycox, L. H., Collins, R. L., Marshall, G. N., Elliott, M.N., Zhou, A. J., Kanouse, D. E., Morrison, J. L., & Berry, S. H. (2001). A national survey of stress reactions after the September 11, 2001, terrorist attacks. New England Journal of Medicine, 345, 1507-1512.
- Schwartzwald, J., Weisenberg, M., Solomon, Z., & Waysman, M. (1994). Stress reactions of school-age children to the bombardment by Scud missiles. A 1 year follow-up. Journal of Traumatic Stress, 7, 657-667.
- Schwartzwald, J., Weisenberg, M., Waysman, M. Solomon, Z. & Klingman, A.. (1993). Stress reactions of school-age children to the bombardment by Scud missiles. Journal of Abnormal Psychology, 102, 404-410.
- Seidman, E., LaRue, A., Aber, J. L., Mitchell, C., Feinman, J., Yoshikawa, H., Comtois, K. A., Golz, J., Miller, R. L., Ortiz – Torres, B. & Roper, G. C. (1995). Development and Validation of Adolescent-Perceived Microsystem Scales: Social Support, Daily Hassles and Involvement. American Journal of Community Psychology, 23, 355- 388.
- Slone, M., Lobel, T. & Gilat, I. (1999). Dimensions of the Political Environment Affecting Children's Mental Health. Journal of Conflict Resolution, 43, 78-91.
- Solomon, S., Greenberg, J. & Pyszczynski, T. (1991). A terror management theory of social behavior: The psychological functions of self-esteem and cultural worldviews. Advances in Experimental Psychology, 24, 93-159.
- Solomon, Z., & Lavi, T. (1987). Children in war: Soldiers against their will.

- Solomon, Z., Shalev, A., Spiro, S. E., Dolev, A., Bleich, A., Waysman, M., & Cooper, S. (1992). Negative psychometric outcomes: Self-report measures and a follow-up telephone survey. Journal of Traumatic Stress, 5: 225-246.
- Sowards, B.A., Moniz, A. J. & Harris, M. J. (1991). Self esteem and bolstering: Testing major assumptions of terror management theory. Representative Research in Social Psychology. 19, 95-106.
- Taylor, S. E. (1983). Adjustment to threatening events: A theory of adaptation. American Psychologist, 38, 1161-1173.
- Taylor, S. E., & Brown, G. (1988). Illusion and well-being: a social psychological perspective on mental health. Psychological Bulletin, 103, 193-210.
- Taylor, S., Wood, J., & Lichtman, R. (1983). It could be worse: Selective evaluation as a response to victimization. Journal of Social Issues. 39, 19-40.
- Terr, L. C., Bloch, D. A., Michel, B. A., Shi, H., Reinhardt, J. A., & Metayer, S. (1999). Children's symptoms in the wake of challenger: A field study of distant-traumatic effects and an outline of related conditions. American Journal of Psychiatry, 156: 1536-1544.
- Thabet, A. A. M., Abed, Y., & Vostanis, P. (2002). Emotional problems in Palestinian children living in a war zone: A cross-sectional study. Lancet, 359, 1801-1804.
- Tedeschi, R. G. & Calhoun, L. G. (1996). The Posttraumatic Growth Inventory: Measuring the Positive Legacy of Trauma. Journal of Traumatic Stress, 9(3), 455-471.
- Tomaka, J., & Blascovich, J. (1994). Effects of justice beliefs on cognitive appraisals of and subjective, physiological, and behavioral responses to potential stress. Journal of Personality and Social Psychology, 67, 732-740.
- Wallerstein, J. (1986). Women after divorce: Preliminary report a ten-year follow-up. American Journal of Orthopsychiatry, 56, 65-77.
- Walton, J. R., Nuttall, R. L., & Nuttall, E. V. (1997). The impact of war on the mental health of children: A Salvadoran study. Child Abuse and Neglect, 21, 737-749.
- Wickstrom, D. L. & Fleck, J. R. (1983). Missionary children: Correlates of self-esteem and dependency. Journal of Psychology and Theology, 11(3), 226-235.
- Zeidner, M. (1993). Coping with disaster: The case of Israeli adolescents under threat of missile attack. Journal of Youth and Adolescence, 22, 89-108.

- Zimet, G .D., Dahlem, N. W., Zimet, S. G. & Farely, G. K. (1988). The Multidimensional Scale of Perceived Social Support. Journal of Personality Assessment, 52(1), 30-41.
- Ziv, A. & Israeli, R. (1973). Effects of bombardment on the manifest anxiety levels of children living in the kibbutz. Journal of Consulting and Clinical Psychology, 40, 287-291.
- Ziv, A., Krulanski, A. & Shulman, S. (1974). Children's psychological reactions to wartime stress. Journal of Personal and Social Psychology, 30, 24-30.

נספח 1: התפלגות המדגם על פי בתי ספר

שם היישוב	N	% במדגם
הישיבה בקרני שומרון	121	4
האולפנה באלקנה	175	5.8
בי"ס חילוני אריאל	158	5.3
בי"ס דתי אריאל	33	1.1
בי"ס חילוני רחובות	540	18
בי"ס דתי רחובות	292	9.7
בי"ס חילוני נתניה	562	18.7
בי"ס דתי נתניה	483	16.1
קריית ארבע	232	7.7
בי"ס חילוני אורנית	348	11.6
גוש קטיף	55	1.8
סה"כ	2999	100

נספח 2: שאלון אירועי חיים שליליים בעבר ובמהלך השנה האחרונה

לילדים קורים לפעמים אירועים שונים. קראו את האירועים הבאים וסמנו האם קרה לכם אחד האירועים הבאים אי פעם בחייכם?

1. גירושין של ההורים	1. קרה	2. לא קרה
2. מוות של אדם קרוב אליך	1. קרה	2. לא קרה
3. מחלה קשה שלך	1. קרה	2. לא קרה
4. מחלה קשה לאדם קרוב אליך	1. קרה	2. לא קרה
5. אירוע אחר שהשאיר עליך רושם קשה? רשום מהו: _____		

האם קרה לכם אחד האירועים הבאים במהלך השנה האחרונה?

6. תאונת דרכים שאתה עברת	1. קרה	2. לא קרה
7. תאונת דרכים שעבר אדם הקרוב לך	1. קרה	2. לא קרה
8. בעיות עם חברים (כמו חרם חברתי)	1. קרה	2. לא קרה
9. בעיות בלמודים	1. קרה	2. לא קרה
10. מעבר של ארץ	1. קרה	2. לא קרה
11. מעבר בית ספר	1. קרה	2. לא קרה
12. מעבר דירה	1. קרה	2. לא קרה
13. אבטלה של אחד ההורים	1. קרה	2. לא קרה
14. אירוע אחר שהשאיר עליך רושם קשה? כתוב מהו: _____		

נספח 3: שאלון חשיפה

לפניך רשימה של אירועים הקשורים למצב הביטחוני. לגבי כל אירוע סמן בעיגול אם הוא קרה לך בשנה האחרונה או לא.

אם לא קרה לך הקף/פי בעיגול 0 ועבור/י לשאלה הבאה.

אם כן קרה לך סמן/ני בעיגול 1-4 עד כמה מפחיד היה האירוע.

כן קרה לי				לא קרה לי	
4 קרה ופחדתי מאוד	3 קרה ופחדתי	2 קרה וקצת פחדתי	1 קרה ולא פחדתי	0 לא קרה לי	
4	3	2	1	0	1. נאלצתי לוותר על פעילות כלשהי בגלל המצב הביטחוני.
4	3	2	1	0	2. חדרו לאזור בו אני גר והשחיתו רכוש.
4	3	2	1	0	3. לא הגעתי לבית הספר בגלל המצב הביטחוני.
4	3	2	1	0	4. הייתי צריך לעבור בית ספר בגלל המצב הביטחוני.
4	3	2	1	0	5. המשפחה שלי הייתה צריכה לעזוב את הבית שלנו בגלל אירועי הטרור.
4	3	2	1	0	6. בגלל המצב הביטחוני, הייתי צריך לנסוע בכבישים אחרים מאלו שבהם נסעתי בעבר.
4	3	2	1	0	7. זרקו אבנים על מכונית שנסעתי בה.
4	3	2	1	0	8. זרקו אבנים על מכונית שנסע בה אדם קרוב אלי.
4	3	2	1	0	9. זרקו אבנים על מכונית שנסע בה אדם שאני מכיר (אבל הוא לא קרוב אלי).
4	3	2	1	0	10. ישבתי בבית כדי להסתתר מהפגזות ויריות.
4	3	2	1	0	11. הבית שלי נפגע מירי.
4	3	2	1	0	12. ירו על בית הספר שלי בזמן הלימודים.
4	3	2	1	0	13. ירו עלי.
4	3	2	1	0	14. ירו על מישהו קרוב אלי.
4	3	2	1	0	15. ירו על משהו שאני מכיר (אבל הוא לא קרוב אלי).
4	3	2	1	0	16. נפצעתי כתוצאה מאירוע טרור.
4	3	2	1	0	17. מישהו קרוב אלי נפצע כתוצאה מטרור.

כן קרה לי				לא קרה לי	
4 קרה ופחדתי מאוד	3 קרה ופחדתי	2 קרה וקצת פחדתי	1 קרה ולא פחדתי	0 לא קרה לי	
4	3	2	1	0	18. משהו שאני מכיר (אבל הוא לא קרוב אלי) נפצע כתוצאה מטרור.
4	3	2	1	0	19. מישהו קרוב אלי נהרג באירוע טרור.
4	3	2	1	0	20. מישהו שאני מכיר (אבל הוא לא קרוב אלי) נהרג באירוע טרור.
4	3	2	1	0	21. ראיתי מישהו קרוב אלי נהרג בגלל אירוע טרור.
4	3	2	1	0	22. ראיתי מישהו (שלא קרוב אלי) שנהרג בגלל אירוע טרור.
4	3	2	1	0	23. עברת חוויה הקשורה לטרור שלא רשומה כאן? מהי? _____

נספח 4: PTSD Inventory + Children's Post Traumatic Reaction Index

אנחנו מבקשים ממך להיזכר באירוע טרור או מלחמה שהשפיע עליך ביותר.

אנא רשום בקצרה מהו האירוע ומתי הוא קרה :

בקשר לאותו אירוע, אנא סמן עד כמה הטענות הבאות מתאימות לך.

4	3	2	1	0	
הרבה מאוד	הרבה	במידה בינונית	קצת	בכלל לא	
4	3	2	1	0	1. אני חושב שאירוע כמו שעברתי, זה דבר שמפחיד כמעט את כל הילדים.
4	3	2	1	0	2. כשאני חושב על אותו אירוע, אני נבהל.
4	3	2	1	0	3. אני חושב שוב ושוב על האירוע שקרה לי. אני רואה בדמיון את התמונות ושומע את הקולות.
4	3	2	1	0	4. אני נזכר באירוע ובמה שקרה אפילו כשאני לא רוצה.
4	3	2	1	0	5. מאז שקרה לי האירוע יש לי חלומות רעים על מה שקרה. או חלומות מפחידים אחרים.
4	3	2	1	0	6. יש דברים שמזכירים לי את האירוע שקרה לי, וגורמים לי לחשוב שהוא יכול לקרות שוב.
4	3	2	1	0	7. מאז שקרה לי האירוע, אני נהנה פחות לעשות את הדברים שאהבתי לעשות לפניכן (למשל ספורט ומשחקים).
4	3	2	1	0	8. מאז שקרה לי האירוע אני מרגיש בודד וקשה לי לדבר עם אנשים.
4	3	2	1	0	9. מאז שקרה לי האירוע אני כל כך עצוב או פוחד שאני לא רוצה לדעת מה אני באמת מרגיש.
4	3	2	1	0	10. מאז שקרה לי האירוע אני כל כך עצוב או

4	3	2	1	0	
הרבה מאוד	הרבה	במידה בינונית	קצת	בכלל לא	
					פוחד שקשה לי אפילו לדבר על זה או לבכות.
4	3	2	1	0	11. מאז שקרה לי האירוע אני יותר עצבני ונבהל אפילו מרעשים קטנים.
4	3	2	1	0	12. מאז שקרה לי האירוע, קשה לי להירדם או לישון בלילה.
4	3	2	1	0	13. אני מרגיש שלא עשיתי מה שהייתי צריך לעשות בזמן שקרה לי האירוע.
4	3	2	1	0	14. מחשבות על האירוע שקרה לי מפריעות לי לזכור דברים וללמוד.
4	3	2	1	0	15. מאז שקרה לי האירוע, קשה לי יותר להקשיב ולהתרכז בשיעורים.
4	3	2	1	0	16. אני רוצה להתרחק מדברים, מקומות או אנשים שמזכירים לי את האירוע שקרה לי.
4	3	2	1	0	17. כשיש דברים שמזכירים לי את האירוע שקרה לי אני מרגיש פחד ומתח.
4	3	2	1	0	18. מאז שקרה לי האירוע, אני עושה דברים שעשיתי כשהייתי קטן יותר אבל כבר הפסקתי (למשל מוצץ אצבע או ישן עם דובי).
4	3	2	1	0	19. יש לי יותר כאבי ראש, כאבי בטן או כאבים אחרים מאז שקרה לי האירוע.
4	3	2	1	0	20. מאז שקרה לי האירוע, קשה לי יותר להתאפק. למשל, אני רב יותר עם אחרים ומקלל.
4	3	2	1	0	21. המשחקים שאני משחק השתנו מאז האירוע. למשל אני משחק משחקים חדשים או לא משחק מחוץ לבית.
4	3	2	1	0	22. מאז שקרה לי האירוע יש לי יותר פחדים.

4	3	2	1	0	
הרבה מאוד	הרבה	במידה בינונית	קצת	בכלל לא	
4	3	2	1	0	23. מאז שקרה לי האירוע, אני מרגיש שדברים רעים יכולים לקרות לי.
4	3	2	1	0	24. מאז האירוע קשה לי יותר להסתדר עם חברים ובני משפחה.
4	3	2	1	0	25. אני מרגיש רע בגלל שאחרים סבלו מאירועים שקשורים לטרור או למלחמה ואני לא.
4	3	2	1	0	26. מאז שקרה לי האירוע אני כבר לא כל כך בטוח שהעתיד יהיה טוב.
4	3	2	1	0	27. אני מרגיש כאילו האירוע קורה שוב אפילו שזה לא באמת קורה.
4	3	2	1	0	28. יש דברים חשובים שקרו במהלך האירוע, שאני לא יכול לזכור.
4	3	2	1	0	29. אני כל הזמן מתוח ומחכה לשמוע סירנות או יריות.
4	3	2	1	0	30. הלב שלי נורא דופק ואני מתרגש מכל דבר שמזכיר לי את האירוע שקרה לי.
4	3	2	1	0	31. בזמן שקרה לי האירוע, הרגשתי פחד גדול.
4	3	2	1	0	32. בזמן שקרה לי האירוע, הרגשתי חוסר אונים (שאני לא יכול להשפיע על כלום).
4	3	2	1	0	33. בזמן שקרה לי האירוע הייתי לחוץ מאוד.
4	3	2	1	0	34. מאז שקרה לי האירוע אני משחק במשחקים שבהם אני חוזר בדמיון אל האירוע.
4	3	2	1	0	35. אני מנסה לא לחשוב, לדבר או להרגיש כל מה שקשור לאירוע שקרה לי.

נספח 5: Brief Symptom Inventory

לפניך מוצגת רשימה של בעיות ותלונות שיש לפעמים לאנשים. קרא/י כל פריט בעיון וסמן/ני באיזו מידה סבלת או שעדיין אתה סובל מן הבעיה בחודש האחרון.

4 במידה רבה מאוד	3 במידה רבה	2 במידה בינונית	1 במקצת	0 בכלל לא	
4	3	2	1	0	1. עצבנות.
4	3	2	1	0	2. הרגשת עילפון או סחרחורת.
4	3	2	1	0	3. מחשבה שמהו אחר יכול/ה לשלוט על מחשבותיך.
4	3	2	1	0	4. הרגשה שאחרים אשמים.
4	3	2	1	0	5. קשיים בזיכרון.
4	3	2	1	0	6. מתרגז או מתעצבן בקלות.
4	3	2	1	0	7. כאבים בלב או בחזה.
4	3	2	1	0	8. פחד במקומות פתוחים.
4	3	2	1	0	9. מחשבות לשים קץ לחיים.
4	3	2	1	0	10. הרגשה שאי אפשר לסמוך על רב האנשים.
4	3	2	1	0	11. חוסר תיאבון.
4	3	2	1	0	12. הרגשה של פחד פתאומי ללא סיבה.
4	3	2	1	0	13. התפרצויות זעם שלא יכולת לשלוט בהן.
4	3	2	1	0	14. הרגשת בדידות גם כשהיית בחברת אנשים.
4	3	2	1	0	15. הרגשת שמהו מפריע לך לבצע דברים.
	3	2	1	0	16. הרגשת בדידות.
4	3	2	1	0	17. מצוברח.

4 במידה רבה מאוד	3 במידה רבה	2 במידה בינונית	1 במקצת	0 בכלל לא	
4	3	2	1	0	18. חוסר עניין בדברים.
4	3	2	1	0	19. הרגשה של פחד.
4	3	2	1	0	20. אתה נפגע בקלות.
4	3	2	1	0	21. הרגשה שאנשים אינם ידידותיים, או שאינם מחבבים אותך.
4	3	2	1	0	22. הרגשה שאתה פחות טוב מאחרים.
4	3	2	1	0	23. בחילה או אי שקט בבטן.
4	3	2	1	0	24. הרגשה שאנשים מסתכלים או מדברים עליך.
4	3	2	1	0	25. קושי להירדם.
4	3	2	1	0	26. צורך לחזור ולבדוק שוב מה שעשית.
4	3	2	1	0	27. קושי לקבל החלטות.
4	3	2	1	0	28. פחד לנסוע באוטובוס או ברכבת.
4	3	2	1	0	29. קושי בנשימה.
4	3	2	1	0	30. גלי קור או חום.
4	3	2	1	0	31. צורך להימנע ממקומות או פעולות המפחידים אותך.
4	3	2	1	0	32. תחושה שהראש נעשה ריק.
4	3	2	1	0	33. שהגפיים (ידיים ורגליים) כאילו מאובנות ואי אפשר להזיז אותן או דקירות בחלקים שונים של הגוף.
4	3	2	1	0	34. מחשבה שמגיע לך עונש על חטאידך.
4	3	2	1	0	35. חוסר תקווה לגבי העתיד.
4	3	2	1	0	36. קושי להתרכז.
4	3	2	1	0	37. הרגשת חולשה בגוף.

4 במידה רבה מאוד	3 במידה רבה	2 במידה בינונית	1 במקצת	0 בכלל לא	
4	3	2	1	0	38. הרגשת מתח.
4	3	2	1	0	39. מחשבות על מוות.
4	3	2	1	0	40. דחף להכות, לפגוע או להזיק למישהו.
4	3	2	1	0	41. דחף לשבור ולהפוך דברים.
4	3	2	1	0	42. הרגשת מבוכה בחברה.
4	3	2	1	0	43. הרגשת אי נוחות פנימית.
4	3	2	1	0	44. הרגשה של חוסר קרבה לאנשים.
4	3	2	1	0	45. התקפי פחד או פאניקה.
4	3	2	1	0	46. מתווכח עם אנשים לעיתים קרובות.
4	3	2	1	0	47. הרגשת עצבנות כשאתה נשאר לבד.
4	3	2	1	0	48. תחושה שאחרים לא מעריכים את ההישגים שלך ואת מה שאתה עושה.
4	3	2	1	0	49. חוסר שקט ותחושה שאינך יכול לשבת במקום אחד.
4	3	2	1	0	50. הרגשה של חוסר ערך עצמי.
4	3	2	1	0	51. הרגשה שאנשים ינצלו אותך אם רק תיתן להם.
4	3	2	1	0	52. תחושת אשמה.
4	3	2	1	0	53. הרגשה שמהוו לא בסדר בראש שלך.

נספח 6: שאלון צמיחה

הקף/פי בעיגול את המידה בה חל שינוי בחייד כתוצאה מפיגוע טרור שקרה לך או ששמעת עליו.
אם לא חל שינוי סמך/ני 1, ואם חל שינוי במידה רבה סמך/ני 4.

4 חל שינוי במידה רבה	3 חל שינוי במידה בינונית	2 חל שינוי במידה מועטה	1 לא חל שינוי	
4	3	2	1	1. השתנו העדיפויות שלי בנוגע למה שחשוב בחיים.
4	3	2	1	2. אני נוטה יותר לנסות דברים הדורשים שינוי.
4	3	2	1	3. אני מעריך יותר את החיים.
4	3	2	1	4. אני סומך יותר על עצמי.
4	3	2	1	5. יש לי הבנה טובה יותר של עניינים רוחניים.
4	3	2	1	6. אני יודע שאני יכול לסמוך על אנשים בעת צרה.
4	3	2	1	7. אני מרגיש קרוב יותר לאנשים אחרים.
4	3	2	1	8. אני יותר בטוח שאני יכול להתגבר על קשיים.
4	3	2	1	9. אני יכול יותר להביע את תחושותיי.
4	3	2	1	10. אני מקבל יותר את הדברים כפי שהם.
4	3	2	1	11. אני מעריך כל יום שאני חי.
4	3	2	1	12. אני חש יותר חמלה כלפי אחרים.
4	3	2	1	13. אני מסוגל לעשות את חיי לטובים יותר.
4	3	2	1	14. אני רואה הזדמנויות חדשות שלא היו קימות בנסיבות אחרות.
4	3	2	1	15. חשוב לי להשקיע ביחסי עם אחרים.
4	3	2	1	16. אמונתי הדתית התחזקה.
4	3	2	1	17. גיליתי שאני חזק יותר ממה שחשבתי בעבר.
4	3	2	1	18. למדתי כמה אנשים הם נהדרים.
4	3	2	1	19. פיתחתי תחומי התעניינות חדשים.
4	3	2	1	20. אני מקבל את העובדה שאני זקוק לאחרים.
4	3	2	1	21. פיתחתי דרך חדשה בחיי.
4	3	2	1	22. אני מרגיש שמשפחתי סומכת עלי.
4	3	2	1	23. אני מרגיש שיש לי בשביל מה להתאמץ.
4	3	2	1	24. אני מרגיש יותר קשור לחברים.
4	3	2	1	25. אני מרגיש יותר קשור למשפחתי.

4 חל שינוי במידה רבה	3 חל שינוי במידה בינונית	2 חל שינוי במידה מועטה	1 לא חל שינוי	
4	3	2	1	26. אני מרגיש יותר קשור למקום בו אני גר.
4	3	2	1	27. אני מרגיש יותר קשור לארץ.
4	3	2	1	28. אני מוכן יותר לתרום למען הכלל.
4	3	2	1	29. אני מוכן יותר לסכן את חיי למען הכלל.
4	3	2	1	30. אני מרגיש שהמבוגרים צריכים אותי יותר.
4	3	2	1	31. אני מרגיש שהקשר עם הורי השתפר.
4	3	2	1	32. אני מרגיש בוגר יותר.
4	3	2	1	33. אני מרגיש שלחיי יש משמעות.

נספח 7: שאלון אמונות עולם

לכל אדם יש אמונות בנוגע לעצמו לאחרים ולעולם.

סמן/ני (על ידי הקפת המספר המתאים) באיזו מידה את/ה מסכים עם כל אחד מהמשפטים הבאים:

6 מסכים מאוד	5 מסכים	4 קצת מסכים	3 קצת לא מסכים	2 לא מסכים	1 בכלל לא מסכים	
6	5	4	3	2	1	1. הסיכוי שמזל רע יפגע באנשים הגונים וטובים הוא קטן מאוד.
6	5	4	3	2	1	2. אנשים הם מטבעם לא ידידותיים ולא נחמדים.
6	5	4	3	2	1	3. אירועים רעים קורים לאנשים באופן מקרי.
6	5	4	3	2	1	4. האנשים הם לרוב טובים.
6	5	4	3	2	1	5. יש הרבה יותר דברים טובים שקורים בעולם הזה מדברים רעים.
6	5	4	3	2	1	6. מה שקורה לנו בחיים נקבע ברובו על ידי מזל.
6	5	4	3	2	1	7. בדרך כלל אנשים מקבלים את מה שמגיע להם בעולם הזה.
6	5	4	3	2	1	8. לעיתים קרובות אני חושב שאני לא טוב בכלל.
6	5	4	3	2	1	9. בעולם יש יותר טוב מרע.
6	5	4	3	2	1	10. לרוב יש לי מזל.
6	5	4	3	2	1	11. דברים רעים שקורים לאנשים הם תוצאה של טעויות שעשו.
6	5	4	3	2	1	12. לאנשים לא אכפת באמת מה קורה לאדם אחר.
6	5	4	3	2	1	13. בדרך כלל אני מתנהג בדרכים שיביאו לי את התוצאות הטובות ביותר.
6	5	4	3	2	1	14. לאנשים יהיה מזל אם הם עצמם יהיו טובים.

6 מסכים מאוד	5 מסכים	4 קצת מסכים	3 קצת לא מסכים	2 לא מסכים	1 בכלל לא מסכים	
6	5	4	3	2	1	15. החיים מלאים דברים לא בטוחים הנקבעים על ידי המקרה.
6	5	4	3	2	1	16. אני מחשיב את עצמי כאדם שיש לו הרבה מזל.
6	5	4	3	2	1	17. אני כמעט תמיד עושה מאמץ למנוע שיקרו לי דברים רעים.
6	5	4	3	2	1	18. יש לי הערכה עצמית נמוכה.
6	5	4	3	2	1	19. על פי רוב, אנשים טובים מקבלים מה שמגיע להם בעולם הזה.
6	5	4	3	2	1	20. דרך דברים שאנו עושים, אנו יכולים למנוע שיקרו לנו דברים רעים.
6	5	4	3	2	1	21. כשאני מסתכל על דברים שקרו לי, אני חושב שדברים הסתדרו לי טוב.
6	5	4	3	2	1	22. אם אנשים היו נוקטים בצעדים מונעים, ניתן היה למנוע את רוב הדברים הרעים.
6	5	4	3	2	1	23. אני עושה את הנחוץ על מנת להגן על עצמי ממזל רע.
6	5	4	3	2	1	24. באופן כללי, החיים הם ברובם הימור.
6	5	4	3	2	1	25. העולם הוא מקום טוב.
6	5	4	3	2	1	26. אנשים הם מטבעם אדיבים ועוזרים.
6	5	4	3	2	1	27. אני בדרך כלל מתנהג באופן בו אני אשיג את הטוב ביותר עבורי.
6	5	4	3	2	1	28. אני מאוד מרוצה ממי שאני.
6	5	4	3	2	1	29. כאשר קורים דברים רעים, זה בדרך כלל בגלל שאנשים לא עשו את הנחוץ כדי להגן על עצמם.

6 מסכים מאוד	5 מסכים	4 קצת מסכים	3 קצת לא מסכים	2 לא מסכים	1 בכלל לא מסכים	
6	5	4	3	2	1	30. אם תסתכל מקרוב תראה שהעולם מלא בטוב לב.
6	5	4	3	2	1	31. יש לי סיבה להתבייש באופי שלי.
6	5	4	3	2	1	32. אני אדם עם יותר מזל מאשר רוב האנשים.

נספח 8: שאלון אידיאולוגיה

לפניך מופיעות עמדות שונות, קרא/י כל אחת מהן וסמן/ני עד כמה את/ה מסכים/מה עם כל טענה.

1 בכלל לא	2 במידה מועטה	3 במידה בינונית	4 במידה רבה	5 במידה רבה מאוד	
1	2	3	4	5	1. אני מוכן להשתתף בהפגנות כדי לבטא את דעותיי הפוליטיות.
1	2	3	4	5	2. אני מוכן לחלק סטיקרים לנהגים, כדי להביע את עמדתי הפוליטית.
1	2	3	4	5	3. אני מוכן לעזור בהתנדבות לתנועה הפוליטית שבה אני מאמין.
1	2	3	4	5	4. אני משתתף בתנועה חברתית פוליטית שבה רוב החברים הם באותה דעה פוליטית.
1	2	3	4	5	5. כשמישהו אחר הוא בעל דעה פוליטית מנוגדת לשלי, אני מוכן להתווכח אתו.
1	2	3	4	5	6. חשוב לי לשכנע אנשים בעלי דעה פוליטית הפוכה משלי שהם טועים.
1	2	3	4	5	7. אני חושב שיש פוליטיקאים שאסור לראיין אותם בתקשורת כי הדעה שלהם מסוכנת למדינה.
1	2	3	4	5	8. מרגיז אותי לשמוע אנשים מתראיינים ומביעים דעה המנוגדת לדעתי.
1	2	3	4	5	9. אני לא בטוח שהדעה הפוליטית שלי היא הנכונה.
1	2	3	4	5	10. כשאני מקשיב לדעות הפוכות מדעותיי אני לפעמים מסכים להן ומשתכנע שהן צודקות.
1	2	3	4	5	11. כשמראיינים פוליטיקאי עם דעה שונה מדעתי, אני מקשיב לו ומנסה לחשוב אם הוא צודק.
1	2	3	4	5	12. הדעה הפוליטית שלי משפיעה על הרבה דברים שאני עושה.
1	2	3	4	5	13. אני חושב שגם בעתיד, אאמין באותה דעה פוליטית.

5 במידה רבה מאוד	4 במידה רבה	3 במידה בינונית	2 במידה מועטה	1 בכלל לא	
5	4	3	2	1	14. חשוב לי להשפיע על מה שקורה במדינה.
5	4	3	2	1	15. אני מוכן להתנדב כדי לשכנע אנשים אחרים להצביע עבור המפלגה בה אני תומך.
5	4	3	2	1	16. הרבה פעמים אני מתווכח במחשבתי עם יריב פוליטי ומשכנע אותו שאני צודק.
5	4	3	2	1	17. מפריע לי שיש אנשים שדעתם הפוליטית שונה מדעתי.
5	4	3	2	1	18. אני מסכים עם הטענה שאין רק דעה פוליטית אחת צודקת.
5	4	3	2	1	19. אם כולם היו מקבלים את הדעה הפוליטית שלי, הייתה לנו מדינה הרבה יותר טובה.
5	4	3	2	1	20. אני מסכים עם הטענה שחלק מהציבור בישראל מאמין בדעה פוליטית שמסוכנת למדינה.

נספח 9: שאלון דתיות

השאלות הבאות מתייחסות לאמונות האשיות שלך בקשר לדת.

אנא ענה/י עליו רק אם את/ה חרד/ית דתי/ת מסורתית

אם אתה חילוני עבור לשאלון הבא.

6 לא מתאים לחיי	5 בכלל לא	4 במידה מועטה	3 במידה בינונית	2 במידה רבה	1 במידה רבה מאוד	
6	5	4	3	2	1	1. אני נהנה לקרוא ספרות הקשורה לדת.
6	5	4	3	2	1	2. אני הולך לבית כנסת כדי להיות שייך לקבוצת החברים שלי.
6	5	4	3	2	1	3. לא כל כך חשוב במה אני מאמין כל עוד אני אדם מוסרי.
6	5	4	3	2	1	4. חשוב לי להקדיש זמן למחשבות על הדת.
6	5	4	3	2	1	5. יש לי לפעמים תחושה חזקה שהאל נמצא איתי.
6	5	4	3	2	1	6. אני מתפלל בעיקר כדי לקבל הגנה מהאל.
6	5	4	3	2	1	7. אני משתדל לחיות את חיי בהתאם לאמונות הדתיות שלי.
6	5	4	3	2	1	8. הדת מעניקה לי בעיקר נחמה בשעת צער או אסון.
6	5	4	3	2	1	9. התפילות מספקות לי שלווה ואושר.
6	5	4	3	2	1	10. אני משתדל שהדת לא תשפיע על חיי היום יום שלי.
6	5	4	3	2	1	11. אני הולך לבית הכנסת בעיקר כדי לבלות עם חברים שלי.
6	5	4	3	2	1	12. כל הגישה שלי לחיים מבוססת על אמונותי הדתית.
6	5	4	3	2	1	13. אני הולך לבית הכנסת כי שם אני נהנה לפגוש אנשים שאני מכיר.
6	5	4	3	2	1	14. הרבה דברים אחרים חשובים לי יותר מהאמונה הדתית שלי.

נספח 10: שאלון תמיכה לאחר אירועי טרור

כאשר את/ה מעוניין לשתף מישהו ברגשותיך כלפי אירועי הטרור, באיזו מידה תפנה לכל אחד מהאנשים הבאים?

4 כלל לא	3 במידה מועטה	2 במידה בינונית	1 במידה רבה	
4	3	2	1	אבא
4	3	2	1	אמא
4	3	2	1	אח או אחות
4	3	2	1	קרוב משפחה אחר
4	3	2	1	חבר או חברה
4	3	2	1	מורה
4	3	2	1	מנהל בית הספר
4	3	2	1	רב
4	3	2	1	איש מקצוע (פסיכולוג, יועצת וכד')
4	3	2	1	שכן

נספח 11: שאלון תמיכה חברתית

אנו מבקשים לדעת מהי הרגשתך לגבי המשפטים הבאים. קרא/י בעיון כל משפט וציין/י באיזו מידה הוא מתאים להרגשתך- על ידי הקפת העיגול של המספר המתאים ביותר.

5 מתאים מאוד	4 מתאים	3 קצת מתאים	2 לא מתאים	1 בכלל לא מתאים	
5	4	3	2	1	1. יש לי אדם קרוב שתמיד עומד לרשותי כאשר אני צריך אותו.
5	4	3	2	1	2. יש אדם קרוב שאני יכול לשתף כשעצוב לי וכשאני שמח.
5	4	3	2	1	3. משפחתי מנסה לעזור לי באמת.
5	4	3	2	1	4. אני מקבל ממשפחתי את העזרה והתמיכה הרגשית שאני צריך.
5	4	3	2	1	5. יש אדם קרוב אלי שנותן לי עידוד.
5	4	3	2	1	6. חבריי מנסים באמת לעזור לי.
5	4	3	2	1	7. אני יכול לסמוך על החברים או החברות שלי כאשר מתעוררות בעיות.
5	4	3	2	1	8. אני יכול לשוחח על הבעיות שלי עם משפחתי.
5	4	3	2	1	9. יש לי חברים או חברות שאותם אני יכול לשתף בשמחתי ובצערי.
5	4	3	2	1	10. יש אדם קרוב שרגשותיי חשובים לו.
5	4	3	2	1	11. משפחתי מוכנה לעזור לי לקבל החלטות.
5	4	3	2	1	12. אני יכול לדבר על בעיותיי עם חברי.

נספח 12: שאלון לכידות קהילתית

באיזו מידה המשפטים הבאים מתארים נכון את רגשותיך כלפי השכונה שלך :

1	2	3	4	
במידה רבה	במידה בינונית	במידה מועטה	בכלל לא	
1	2	3	4	1. אני מרגיש שייך לשכונה בה אני גר.
1	2	3	4	2. היחסים עם השכנים שלי חשובים לי.
1	2	3	4	3. אני אוהב לגור בשכונה שלי.
1	2	3	4	4. כשאני בצרה אני יכול לפנות אל השכנים שלי.
1	2	3	4	5. השכנים בשכונה שלי נחמדים יותר משכנים במקומות אחרים.
1	2	3	4	6. אני מכיר כמעט את כל השכנים שלי.

נספח 13: ממוצע אירועים קשים במהלך החיים בחלוקה לבתי ספר

שם היישוב	מספר אירועים ממוצע
הישיבה בקרני שומרון	1.20
האולפנה באלקנה	1.21
בי"ס חילוני אריאל	1.44
בי"ס דתי אריאל	1.48
בי"ס חילוני רחובות	1.31
בי"ס דתי רחובות	1.17
בי"ס חילוני נתניה	1.34
בי"ס דתי נתניה	1.21
קרית ארבע	1.23
בי"ס חילוני אורנית	1.34
גוש קטיף	1.24

נספח 14: ממוצע אירועים קשים במהלך השנה החולפת בחלוקה לבתי ספר

שם היישוב	מספר אירועים ממוצע
הישיבה בקרני שומרון	.47
האולפנה באלקנה	.41
בי"ס חילוני אריאל	.53
בי"ס דתי אריאל	.55
בי"ס חילוני רחובות	.48
בי"ס דתי רחובות	.51
בי"ס חילוני נתניה	.50
בי"ס דתי נתניה	.47
קרית ארבע	.27
בי"ס חילוני אורנית	.39
גוש קטיף	.58